

ЗМІСТ

ІСТОРИЯ	Пасічник М.С. Доля освіти, культури та духовності українського народу в другій половині 50 – 70-х років XVII ст. 3
	Морозов О.В. Митна ідеологія Російської імперії у XVIII ст. 8
	Остропольська М.В. М.І. Павлік і С.А. Подолинський: ідейні взаємозв'язки 13
	Блох Ю.М. Питання зовнішньої політики англійських кабінетів на початку XX століття в британській історіографії 17
	Мотенко Я.В. Участь ВУНК у боротьбі проти антибільшовицького руху в Харківській губернії (1919-1921 рр.) 21
	Козерод О.В. Теоретико-методологічні засади вивчення історії євреїв України у XX ст. 24
	Громов В.Е. Проблема оснований духовности человека как философская проблема 29
	Халапсис А.В. Тотальность истории 33
	Іванова К.А. Синергетичний підхід до аналізу культури 38
	Надиська О.Я. Аналіз лінійних та нелінійних ментальних моделей у поясненні сутності соціальних пріоритетів 41
Кадієвська І.А. Мультикультуризм в інтелектуальному дискурсі 47	
Кузьменко В.В. Философская рефлексия оснований теории вероятностей 53	
Шевцов С.В. Срединный характер мимесис в структуре античной трагедии 58	
Олійник О.М. Глокалізація: етапи розвитку 61	
Решетніченко А.В. Генеза розвитку права від протосоціуму до Середньовіччя 65	
Майданюк І.З. Свобода і рівність у справедливій державі: бачення Петра Могили 69	
Павлова Т.С. Питання волі та інтелекту щодо реалізації права у філософії Гегеля 73	
Кузьменко Е.В. Философский анализ оснований религиозной нравственности в творчестве А.С. Хомякова 78	
Коротич Г.В. Е.Н. Трубецкой о философских взглядах Ф. Ницше 81	
Копилова С.В. Особливості козацької ментальності за матеріалами описів іноземців 87	
Молодцов Б.И. К вопросу об осознании явления «постиндустриализации» в современной экономике 93	
Большаков А.В. Проблемы безопасности предпринимательской деятельности в системе общих законов управления 99	
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ	Турба О.О. Міжперсональна взаємодія у групах молоді, яка навчається (Частина 2) 103
	Убейволек О.О. Конфлікт як прояв соціальної комунікації 107
	Кошелев А.В. Украинская профессиональная социология: общее положение и состояние 112
	Андреева Т.І. Чи вимірюють сімейні опитування поширення тютюнокуріння в популяції? Результати глобального опитування дорослих щодо вживання тютюну в Україні 118
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ	Алексєєнко І.Г. Тенденції до заміни президентської форми правління на парламентську: прояви та перспективи розвитку в Україні та Білорусі 122
	Вісленкова Т.В. Політичний діалог між Україною та Іспанією: становлення, розвиток та сучасний стан 127
	Клюй А.І., Клюй Н.І. Особливості використання національної ідеї у виховному процесі учнів 132
	Осин В.В. Прогресс политической науки: от эффективности к рациональности 136
	Дергунов Ю.В. Неолібералізм та інтерналізація залежності за умов периферійного капіталізму: політичний аспект 141
Олещук П.М. Символічна стратегія позиціонування влади як основа легітимації традиційного авторитарного режиму 146	
ОСВІТА XXI СТОЛІТТЯ	
Поляков М.В., Савчук В.С. Університет в Україні: класичний, національний, дослідницький 151	
НАШІ ЮБІЛЯРИ	
Іваненко В.В. У пошуках «моменту істини» (до 70-річчя професора історії А.Г. Болебруха) 158	
Валерій Александрович Панфилов. К 65-летию со дня рождения 164	

CONTENTS

HISTORY	Pasichnik M.S. Analyzed the education situation and culture, church life problems of the Ukrainian people in the second half of 50-70 years XVII century	3
	Morozov O.V. Customs Ideology of Russian Empire in the 18th Century	8
	Ostropol's'ka M.V. M.I. Pavlik and S.A. Podolins'ky: Idea Interrelations	13
	Bloch Yu.M. Questions about Foreign Policy of the English Cabinets in the Beginning of the 20th Century in Britain Historiography	17
	Motenko Ya.V. Participating All-Ukrainian Emergency Commission in Fighting against Anti-Bol'shevik Movement in Kharkiv Province (1919-1921)	21
	Kozerod O.V. Theoretical-Methodological Foundations of Researching of Jewish History in Ukraine in the 20th Century	24
PHILOSOPHY	Gromov V.E. The Problem of Foundations of Human Spirituality as Philosophical Problem	29
	Halapsis A.V. Totality of History	33
	Ivanova K.A. Synergetic Method of Analysis of History	38
	Nadybs'ka O.Ya. Analysis of Linear and Non-Linear Mental Models in Interpretation of Nature of Social Priorities	41
	Kadiev's'ka I.A. Multiculturalism in Intellectual Discourse	47
	Kuz'menko V.V. Philosophical Reflection of Foundations of Theory of Probability	53
	Shevtsov S.V. Middle Character of Mimesis in the Structure of Antique Tragedy	58
	Olijnyk O.M. Glocalization: Periods of Becoming	61
	Reshetnichenko A.V. Genesis of Law from Protosocium to Middle Age	65
	Majdanyuck I.Z. Freedom and Equality in Justifiable State: the Petr Mogila's Point of View	69
	Pavlova T.S. The Question of Will and Intellect about Realization of Law in Hegelian Philosophy	73
	Kuz'menko E.V. Philosophical Analysis of Foundations of Religious Morality in A.S.Homyakov's Heritage	78
	Korotich G.V. E.N. Trubetskoy about the F. Nietzsche's Philosophical Views	81
	Kopylova S.V. Peculiarities of Cossack Mentality (based on Materials of Describes of Foreigners)	87
	Molodtsov B.I. To the Question of Reflection of the Phenomenon 'Postindustrialization' in Contemporary Economics	93
Bol'shakov A.V. Problems of Safety of Enterprise Activity in the System of General Laws of Management	99	
SOCIOLOGY	Turba O.O. Interpersonal Interaction in Youth Studying Group (Part 2)	103
	Ubejvolk O.O. Conflict as Manifestation of Social Communication	107
	Koshelev A.V. Ukrainian Professional Sociology: General Position and Condition	112
	Andreeva T.I. Whether Family Polls Measure Expansion of Tobacco Addiction? The Results of the Global Poll of Adults about Tobacco Addiction in Ukraine	118
POLITICAL SCIENCES	Alexeenko I.G. Tendencies of Replacement of President Form of Management on Parliament: Manifestations and Perspectives of Development in Ukraine and Belarus	122
	Vislenkova T.V. Political Dialogue between Ukraine and Spain: Becoming, Development and Contemporary Condition	127
	Klyuj A.I., Klyuj N.I. Peculiarities of Using of National Idea in Educational Process	132
	Osin V.V. Progress of Political Science: from Effectiveness to Rationality	136
	Dergunov Yu.V. Neoliberalism and Internalization of Addiction in Peripheral Capitalism: Political Aspect	141
	Oleshchuck P.M. Symbolic Strategy of Power's Position as the Base of Legitimization of Traditional Authority Regime	146
EDUCATION OF THE 21TH CENTURY		
	Polyakov M.V., Savchuck V.S. University in Ukraine: Classical, National, Researching	151
OUR ANNIVERSARIES		
	Ivanenko V.V. Finding 'The Moment of Truth' (To the 70-Anniversary of professor of history A.G. Bolebruch)	158
	Valerij Alexandrovich Panfilov. To the 65-Anniversary	164

ІСТОРІЯ

УДК 9(47.71)

М.С. ПАСІЧНИК

ДОЛЯ ОСВІТИ, КУЛЬТУРИ ТА ДУХОВНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-70-х РОКІВ XVII ст.

Пасічник Михайло Степанович – професор кафедри українознавства
Української академії друкарства, доктор історичних наук

Проаналізовано становище освіти та проблеми розвитку культури, церковного життя українського народу в другій половині 50-70-х роках XVII ст.

Ключові слова: Руїна, політика, освіта, церква, культура.

Проведен анализ уровня образования и проблем развития культуры, церковной жизни украинского народа во второй половине 50-70-х годов XVII века.

Ключевые слова: Руина, политика, образование, церковь, культура.

Analyzed the education situation and culture, church life problems of the Ukrainian people in the second half of 50 –70 years, XVII century.

Keywords: Ruin, policy, education, church, culture.

© М.С. Пасічник, 2010

У цей важкий період Руїни в Україні продовжувало розвиватися культурне життя, охоплюючи все ширші верстви населення. Як писав у 1655 р. П.Алепський, мандруючи по дорозі до Москви: «Навіть селяни в Україні вміли читати й писати ... а сільські священики вважали своїм обов'язком навчати сиріт, не дозволяючи тим тинятися вулицями, як бродягам» [9, кн.1, 2]. На території України і Білорусії здавна існувало багато парафіяльних шкіл, які навчали читання, письма і «закону божого». Характеризуючи шкільну справу в XVII ст., особливо в Україні, проф. Владимирський-Буданов писав: «Школа була такою самою невід'ємною ознакою парафії, як церква» [3, II]. Якщо навіть вважати, що проф. Владимирський-Буданов дещо перебільшує поширення шкіл у XVII ст. в Україні та в Білорусії, то в кожному разі число шкіл грамоти при церквах було досить значним. Багато сільських громад наймали вчителів – вихованців братських шкіл, а випускники Київського колегіуму часто служили репетиторами у заможних людей. Навіть у найстрашніше лихоліття вищу освіту давав колегіум та його філії у Вінниці, а згодом і в Гощі на Волині.

Під впливом перемог Б.Хмельницького польський король змушений був ще у 1649 р. повернути Києво-братській школі привілеї, які були дані їй раніше і відібрані на початку визвольної війни. Після перших тимчасових воєнних успіхів польського війська школа знову позбулася привілеїв, а потім здобула їх під тиском обставин - боротьби українського народу проти польської шляхти. В 1651 р. колегія була зруйнована литовським гетьманом Яном Радзівіллом, але, завдяки зусиллям киян, була відбудована.

Після Березневих статей 1654 р. московський цар Олексій Михайлович дав Київській братській школі жалувану грамоту, яка була повторена з призначенням школі нових вотчин у 1659 р.

Київська братська школа протягом ряду років боротьби за Київ кілька разів знищувалась поляками, будівлі її були зруйновані і спалені, але вона знову і знову відроджувалась. Так, братський монастир і школа зазнали страшного розорення польськими військами в 1665 р. У 1671 р. польський полковник Пиво пограбував і спалив село, яке належало Києво-братській колегії, знищивши 150 його жителів.

Протягом, як вважав проф. Мединський Є.М.,

ряду років (з 1665 до 1672 р.) навчальна робота в Києво-братській колегії, зруйнованій поляками, не проводилась. Студенти Києво-братської школи в той час брали діяльну участь у військових діях. Навчальні заняття поновились у молодших і середніх класах лише в 1673 р., а у старших (філософія) – у 1676 р. [8, 134-135].

Переважає більшість студентів колегії походила з середовища козацької старшини чи багатого міщанства, хоч нерідко туди потрапляли сини простих козаків і навіть селян. Продовжувалася також давня практика посилати молодь по науку до західноєвропейських університетів; навіть опинившись під владою Московської держави, лівобережні українці не поривали тісних зв'язків із європейською й особливо польською культурою. Відкритість українців у стосунках з іноземцями помітив ще П.Алепський, який писав, що українці «всі були дружелюбними й не вбачали в нас чужинців», тоді як у Московії він почувався так, «наче на серце його повісили замок, а думки спохмурніли, бо в Московії ніхто не виглядає вільним і веселим» [9, 2].

Внаслідок військових дій у період Руїни розвиток наукових знань в деякій мірі призупинився: сусідні держави, зокрема Москва, запрошують на просвітницьку роботу значну кількість освічених людей з України.

На запрошення московського царя Олексія Михайловича з України до Москви прибув Єпіфаній Славинецький, який здобув освіту в Київській братській колегії і працював там протягом кількох років учителем. Він очолив поблизу Чуднова монастиря греко-латинську школу. Є.Славинецький переклав російською мовою багато книг, у тому числі з географії та медицини. Він же був автором твору «Гражданство обычаев детских», зразком для якого послужили зміщені в амстердамському виданні твори Коменського. У 1663 р. прибув до Москви Симеон Полоцький, який організував Заіконо-спаську греко-латинську школу і склав перший проект організації Слов'яно-греко-латинської академії. З 1664 р. став вихователем царських дітей. Був основоположником московської силабічної поезії. Свої численні вірші він у 1678 р. об'єднав у дві рукописні віршовані збірки: «Рифмологион, или Стихослов, содержай в себе стихи равномерно и краесогласно сложенные» і «Вертоград многоцветный». Для придворного театру царя Олексія Михайловича Симеон Полоцький написав кілька п'єс у віршах за зразком «шкільних драм», які склалися викладачами піітики та учнями українських і білоруських шкіл (особливо Київської колегії). Такі як церковний діяч Лазар Баранович, німець за походженням Інокентій Гізель, полеміст Іоаникій Галятовський складали солідну й знану в усьому світі культурну еліту. Багато їхніх творів набули великого поширення, особливо пройнятий процарськими настроями «Синопис» Гізеля, в якому описувалась історія України. За 150 років із часу своєї появи у

1654 р. ця праця виходила двадцятьма виданнями. В основному київські схоласти, які всі були священниками, розглядали головні питання життя з релігійної точки зору. В їхніх творах переважала антикатолицька та антиуніатська тематика, а їхньою провідною ідеєю було об'єднання християнських народів для боротьби з мусульманами, що особливо виразно проступає у творах Галятовського, Барановича та ін.

На середину XVII ст. друкована книжка стала істотним чинником розвитку української культури. Її тематика відображала стан церковного життя, освіти, науки, мистецтва, суспільно-політичної думки, і в усіх цих ділянках вплив друкованих видань дедалі зростав. Друкарство і книговидання на той час ще не відокремились одне від одного. Деякі друкарні були не просто прибутковими поліграфічними підприємствами, але й видавничими центрами, осередками розвитку письменства. Навколо них гуртувались письменники, знавці мов, майстри мистецького оформлення книги. В той же час частішими ставали випадки, коли друкарня залишалася технічним виконавцем видання, замовленого автором або меценатом. Книговидання відчутно реагувало на зміни політичної ситуації, еволюцію форм культури. Цим зумовлені особливості видавничого руху в різні періоди і в різних регіонах України. У другій половині XVII — на початку XVIII ст. істотний вплив на стан друкарства мало існування автономної української державності. Принципово важливо підкреслити розуміння гетьманським урядом і козацькою старшиною значення Києво-Печерської лаври [6, 210-213]. Галяцький договір України з Польщею 16 (6) вересня 1658 р. передбачав, що в Україні діятиме необмежена кількість («скільки потрібно») шкіл, колегіумів, друкарень, дозволено буде друкувати світські і релігійно-політичні книги [1, т.4, 143].

Таким чином, вперше в історії Українська держава проголосила опіку над національним друкарством. З другого боку, спустошення міст і сіл, цілих регіонів у роки Руїни дуже негативно відбивалося на стані культури. Але, наперекір усьому, зростало значення Києва як провідного осередка церковно-релігійного життя, далі утверджувався авторитет Києво-Печерської лаври і тим самим лаврської друкарні.

Щодо православної церкви, то необхідно зауважити, що крах політики І.Виговського, хвиля народних виступів проти нього призвели до посилення московських впливів в Україні, в тому числі й у релігійній сфері. Питання про передачу прав на Київську митрополію від константинопольського патріарха до московського ще постало на порядок денний вже після входження України до складу Московської держави. І хоча категоричні вимоги щодо підпорядкування московському патріархові Никону ще не лунали, але занепокоєння впливових верхів української духовної ієрархії було небезпідставне. Адже українське духовенство не одержало підтвердження своїх прав і привілеїв у

лютому-березні 1654 р., коли велися переговори українського посольства на чолі з військовим суддею С.Богдановим-Зарудним та переяславським полковником П.Тетерею з московським урядом. Останній, посилаючись на те, що «отъ кievского митрополита многие неслухные дела чинятца», проігнорував прохання духовенства, надіслав гетьману грамоту «О поведеніи кievского митрополита Сильвестра Косова», де повідомлялося про «митрополичье дурно и измену», а сам митрополит був викликаний до Москви для пояснення і вмотивування своїх вчинків. І все ж таки питання про збереження юридичної залежності Київської митрополії від царгородського патріарха «первой вольности, яже есть всехъ вольностей и правъ коренем» [2, т.10, 475] було порушене посольством від українського духовенства, яке на чолі з І.Гізелем у липні 1654 р. прибуло до московського царя. Воно повідомляло, що непідтвердження даної «вольності», яка мала важливе значення для канонічного становища Української церкви, викличе невдоволення духовенства України. Однак московський уряд, не наважуючись обстоювати зміну юрисдикції Київської митрополії (оскільки побоювався негативної реакції православної ієрархії Сходу), все ж таки не був схильний і задовольнити вимоги українських церковників. Тому, незважаючи на постійні прохання послів, а також на підтримку гетьманом поданих вимог, рішення цього питання відкладалося на невизначений час [4, т.2, 36].

В 1657 р. помер київський митрополит С.Косов. Після його смерті питання про перехід Київської митрополії під юрисдикцію московського патріарха набуло особливої гостроти. Беручи активну участь у підготовці елекційного собору, київський воевода А.Бутурлін у своїх розмовах з блюстителем митрополії Л.Барановичем, киевопечерським архімандритом І.Гізелем та ігуменами київських монастирів наполягав на тому, щоб духовенство визнало зверхність московського патріарха й без його дозволу не обирало митрополита на Київську єпархію. Коли ж в середині січня 1658 р. київським митрополитом був обраний Д.Балабан, путивльський воевода М.Зюзін у своєму листі до гетьмана І.Виговського, нагадуючи йому про необхідність поїздки в Москву для обговорення з московським патріархом церковних справ, вимагав, щоб новообраний митрополит не посилав за благословінням до константинопольського патріарха. Проте наступник С.Косов навіть не повідомив московський уряд про своє обрання. В розмові з московським послом Б.Хитрово він заявив, що ще з часів прийняття християнства київські митрополити «един по единому» поставлялися константинопольським патріархом, без дозволу якого він не має права прийняти посвяту в Москві від патріарха Никона [5, т.2, 309].

На релігійній ситуації в Україні особливо позначилися події 1663 р. - в багатьох відношеннях визначального для подальшої долі українських земель. Після того як Ю.Хмельницький зрікся

влади, були обрані окремо правобережний та лівобережний гетьмани. Смерть митрополита Діонісія Балабана поставила питання про заміщення митрополичої кафедри. На Правобережжі було скликано з цього приводу спеціальний собор, що відбувся в листопаді 1663 р. в Корсуні. Собор розколовся, й результатом його діяльності стало обрання на митрополичу кафедру одразу двох претендентів: кандидата гетьмана Тетері Антонія Винницького та його конкурента на соборі Йосифа Нелюбовича-Тукальського.

Розкол був, очевидно, на руку польській владі, яка під постійним тиском Риму шукала засобів для збереження уніатської церкви. Водночас ситуація, що виникла на соборі, викликала невдоволення козацької старшини і гетьмана П.Тетері. З боку останнього не припинялися спроби дискредитувати Йосифа Нелюбовича-Тукальського. В 1664 р. Тетеря домігся зміщення Тукальського. Польські власті заслали його (разом із постріженим у чернецтво Ю.Хмельницьким) до Мальборкського замку. Таким чином, єдиним митрополитом Київським залишився Антоній Винницький. Фактично до його юрисдикції належала «польська» Україна: Правобережжя та Захід; у Києві та на лівому березі Дніпра духовну владу здійснював Мефодій (Максим) Филимонович. Але київське духівництво неодноразово намагалося вплинути на владу, домагаючись, аби Филимоновича було зміщено з місцеблюстителства, а замість нього призначено Лазаря Барановича. Однак після Ніжинської чорної ради 1663 р. ситуація змінилася на користь Филимоновича. Новий гетьман – Іван Брюховецький, обраний на уряд за підтримкою Филимоновича, спочатку демонстрував свою прихильність місцеблюстителю. Згодом, на прохання московського царя, зняв анафему з Филимоновича й Константинопольський патріарх, що також зміцнило становище місцеблюстителя. Внаслідок посилення церковної влади Филимоновича призвело до загострення відносин із гетьманом. Очевидно, вперше з часів Хмельницького поновився конфлікт між світською та духовною владою. Намагаючись обмежити вплив Филимоновича та православного духівництва в цілому, Брюховецький почав клопотатися перед царем про призначення в Україну поставленого Москвою митрополита. Однак московський уряд до цих пропозицій поставився досить обережно і не поспішав іти назустріч пропозиціям запобігливого гетьмана.

У конфлікті між Брюховецьким та Филимоновичем останній раптом опинився в ролі активного захисника прав української церкви, виступивши проти гетьманської ідеї закликання митрополита з Москви. Це дало йому можливість здобути підтримку київського духовенства, на що раніше він ніяк не міг розраховувати. В лютому 1666 р. Филимонович разом з ігуменами київських монастирів заявив рішучий протест проти призначення митрополита з Москви. До Москви було надіслано декларацію з проханням дозволити вибори нового

київського митрополита в Києві. Питання розглядалося на Московському соборі, який відбувся у 1666 – 1667 рр., але так і не було вирішене [10, 196-197]. Собор скликався з метою засудження московського патріарха Никона, і в ньому брали участь два східних патріархи – Олександрійський та Антіохійський. Вони, власне, й відмовилися дискутувати питання про митрополію, що належала до юрисдикції Константинополя. У цій ситуації Москва не наважилася йти на відкритий конфлікт із Вселенським патріархом. Крім того, укладений Андрусівський договір ставив на порядок денний питання про компроміс із Польщею та пошук можливих механізмів впливу Москви на Правобережну Україну. Непопулярні кроки щодо підпорядкування митрополії Москві могли тільки нашкодити московській політиці.

Становище змінилося лише в 70-ті роки, характерною ознакою яких стало зближення духовенства України з російською духовною ієрархією. Майже всі впливові представники українського кліру вступили в безпосередні стосунки з московським патріархом. Численні посольства духовенства Київської митрополії, приїжджаючи в той час до московського царя з різними проханнями, вважали за необхідне відвідати також московського патріарха, який нерідко клопотався за них перед самодержцем.

У 1683-1685 рр. зав'язуються жваві стосунки українського гетьмана І.Самойловича з московським патріархом Іоакимом. І якщо в 1683 р. останній висловлював лише глибокий жаль з приводу того, що протягом тривалого часу Київська єпархія не мала свого пастиря, то окольничий Л. Неплюєв, який прибув з Москви до Батурина в лютому 1685 р. з наказом від московського уряду, вже наполягав на тому, щоб новообраний митрополит отримав «архіпастирське рукоположення» саме в Москві. Передбачалося також, що всі церковні справи в Україні вирішуватимуться за участю московського патріарха. Щодо константинопольського патріарха, то посланець рекомендував припинити з ним всілякі зв'язки і вийти з-під його залежності.

Питання про перехід Київської митрополії під владу Москви набуло особливої гостроти, коли новообраний митрополит Гедеон-Святополк князь Четвертинський, єпископ Луцький і Острозький, висловив бажання прийняти архіпастирський жезл від московського патріарха. Рішення Четвертинського викликало невдоволення значної частини духовенства, яке, зібравши новий собор, висловилося проти підпорядкування Української церкви Московському патріархату. В своїх листах до І. Самойловича учасники собору, висловлюючи занепокоєння за долю православних е Речі Посполитій, наголошували на негативних наслідках такого підпорядкування для Київської єпархії.

Побоювання духовенства було небезпідставним. Вони розуміли, що коли московський патріарх почне керуватися загальнодержавними прин-

ципами в управлінні митрополією, Українська церква неодмінно втратить ряд своїх прав і привілеїв, зокрема:

- київський митрополит, будучи прирівняний у своїх правах до інших московських митрополитів, втратить ряд своїх прав «по титулу и в служении», подібних до тих, які мав московський патріарх;

- київський першоієрарх абсолютно залежатиме від московського святителя в судових справах (до того суд київського митрополита вважався найвищою інстанцією при вирішенні духовних справ в Україні);

- не буде підтверджене право вільного обрання наступників на єпископські кафедри;

- закриватимуться друкарні й навчальні заклади (адже жоден з московських митрополитів не мав права засновувати їх);

- враховуючи ті зміни, які сталися в Білгородській єпархії після її входження до складу Московського патріархату, духовенство передбачало і зміни в церковних обрядах, оскільки там «церковно-богослужбєнныя книги кїевскія велено отложить, а присланы московскія; церковное пеніе и служеніе отменено, а все по московски поставлено».

Під тиском духовних осіб І. Самойлович змушений був відправити посольство до Москви. Повідомляючи про обрання на престол Київської митрополії Гедеона-Святополка князя Четвертинського гетьманські посланці (військовий писар С. Прокопович, канцелярист Л.Петровський, а також представники духовенства – ігумен Видубецький Ф. Углицький та ігумен Переяславський І.Дубина) повинні були добиватися гарантії того, що Київська митрополія залишиться «при таких правах и вольностях, что и при константинопольских патриархах». Вони мали відстоювати право збереження за київським митрополитом титулу екзарха Константинопольського патріарха, а також просити направити з Москви послів до Царгорода за відпускнуою грамотою.

Звістка про обрання на престол Київської єпархії нового митрополита була зустрінута з прихильністю в Москві. Однак разом з тим виникли нові ускладнення. Необхідно було довести законність втручання московського патріарха у справи Української церкви. Не розраховуючи на швидке одержання згоди на перехід Київської митрополії під юрисдикцію Москви від константинопольського патріарха, Іоаким вирішив знайти підстави законності своїх дій в історії Російської церкви. За його наказом було зроблено відповідні виписки з літописів. Посилаючись на них, патріарх відповів гетьману, що погоджується благословити новообраного митрополита на Київську єпархію. Водночас у листі до Четвертинського він запросив його приїхати для посвяти в Москву. Щодо збереження прав Української церкви, то в листах патріарха про це нічого не повідомлялося, лише в грамотах царів права і привілеї Київської митрополії загалом підтверджувалися.

8 листопада 1685 р. Гедеон Четвертинський був посвячений у сан київського митрополита московським патріархом. І хоча останній знову не давав ніяких обіцянок стосовно збереження прав Української церкви, московські царі в стверджувальних грамотах на Київську митрополію, наданих Гедеону Четвертинському після посвяти, задовольнили прохання посланців (крім одного - київський митрополит позбавлявся титулу екзарха Константинопольського патріарха) [7, 145-146].

Фактично з цього часу Українська церква ввійшла до складу Московського патріархату, хоча справа і не вважалася остаточно вирішеною, оскільки необхідно було одержати згоду константинопольського патріарха. Тому в листопаді 1685 р. до Константинополя відправляється посольство на чолі з дяком Микитою Алексеевим з грамотами від московського патріарха Іоакима і московського царя, в яких висловлювалося прохання визнати правову основу зміни становища Української церкви. Своєю згодою на перехід Київської митрополії під зверхність Москви константинопольський патріарх повинен був підтвердити грамотами.

Однак, розпочавши переговори з цього питання із східними патріархами, Микита Алексеев і гетьманський представник І. Лисиця наштовхнулися на рішучу відмову. Так, ієрусалимський патріарх Досифей категорично заявив, що не буде радити константинопольському патріарху відмовитися від Київської митрополії. Спираючись на церковні канони, він доводив, що кордони єпархій мають бути незмінні і ніхто з єпископів не має права шукати влади в чужій єпархії. Та й самі причини, наведені московським урядом і патріархом Іоакимом, він не вважав поважними, вбачаючи в намаганні московського патріарха поширити свою владу на київську єпархію прояв славолюбства, який призведе до негативних наслідків (так, він вказував на можливий розкол в Українській церкві, якщо православне

населення Речі Посполитої не визнає в Гедеоні Четвертинському свого пастиря). Крім того, Досифей зауважував, що відпускна грамота Константинопольського патріарха не матиме сили, якщо не буде підкріплена відповідними грамотами інших східних патріархів. Засудивши спробу московського уряду шляхом підкупу вирішити справу, Досифей радив московському патріархові задовольнитися титулом намісника константинопольського патріарха.

Не мали успіху і переговори з константинопольським патріархом Діонісієм. Лише згодом, завдяки сприянню турецького уряду, який, прагнучи зберегти добрі відносини з Московською державою, виступив у ролі посередника в переговорах, Алексеев одержав необхідні грамоти до царя, патріарха Іоакима, митрополита Гедеона та української пастви від константинопольського та єрусалимського патріархів.

У кінці 1686 р. грамоти були доставлені в Москву. Справа підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату була остаточно вирішена. І хоча Київська митрополія ввійшла до складу Московського патріархату на широких автономних правах, Московською державою і церковною владою не дотримувалися. Навпаки, згодом цілою низкою акцій Українська церква позбавлялася свого особливого статусу, перетворившись на рядову єпархію Російської православної церкви. Однак слід зазначити, що неправомірно пояснювати розглядані події «насильством» чи «узурпацією» з боку московського уряду або покладати вину на окремих історичних осіб (митрополита Гедеона-Святополка князя Четвертинського чи гетьмана І.Самойловича). Такий підхід нівелює, спрощує конкретно-історичну ситуацію. Українська православна церква не мала можливості зберегти свою незалежність. Зрозуміло, що, перебуваючи і в складі Російської православної церкви, вона могла користуватися певними правами самоуправління, але це залежало від змін у політичному, культурному й релігійному житті Росії в цілому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург 1863.
2. Акты ЮЗР.- СПб., 1878.
3. Владимирский-Буданов М.Ф. Государство и народное образование в России с XVII века до учреждения министерства. 1874.- Передмова.
4. Дорошенко Д. Нарис історії України.- К., 1992.
5. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. К., 1990.
6. Кагамлик С.Р. Українські гетьмани і Києво-Печерська лавра // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали П'ятих всеукраїнських історичних читань, Київ; Черкаси 1996.
7. Лотоцький О. Українські джерела церковного права.- Варшава, 1931.
8. Мединський С.М. Братські школи України і Білорусії в XVI – XVII ст. – К., 1958.
9. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описание его сыном, архидиаконом Павлом Алепским, переклад с арабского Г.Муркоса.- М., 1897. Вип. 2.
10. Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.- Казань, 1914.

УДК 930.25(477.72) «17»

О.В. МОРОЗОВ

МИТНА ІДЕОЛОГІЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XVIII ст.

Морозов Олег Вікторович - доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України, кандидат історичних наук

У статті аналізується історична еволюція митної ідеології Росії першої половини XVIII ст. Розглянуто економічні та політичні причини, які вплинули на формування митної ідеології, роль у цьому процесі державних і громадських діячів Російської імперії.

Ключові слова: митна політика, митна ідеологія, державна монополія, мануфактура, митний тариф.

В статье анализируется историческая эволюция таможенной идеологии России первой половины XVIII в. Рассмотрены экономические и политические причины, которые повлияли на формирование таможенной идеологии, роль в этом процессе государственных и общественных деятелей Российской империи.

Ключевые слова: таможенная политика, таможенная идеология, государственная монополия, мануфактура, таможенный тариф.

In article historical evolution of customs ideology of Russia is analyzed first half XVIII century the economic and political reasons which have affected formation of customs ideology, a role in this process state and public figures of the Russian empire are considered.

Keywords: the customs policy, customs ideology, monopoly, a manufactory, the custom duties.

© О.В. Морозов, 2010

Важливою складовою митної політики є митна ідеологія, яка змінюється відповідно до вимог часу, суспільства та держави, і на базі якої вже формується державна концепція митної політики. Якщо митна політика є жорстко структурованою системою державно-правових заходів, то митна ідеологія відзначається більш демократичним характером. Митна ідеологія формується безпосередньо суспільством або активною його часткою, безпосередньо пов'язаною зі створенням додаткового продукту (виробництво й торгівля) [6]. В процесі дослідження політико-економічних відносин Гетьманської України і Російської держави у першій половині XVIII ст., особливо в митній площині, набуває актуальності розгляд еволюції імперської митної ідеології, яка в подальшому напяму вплинула на ліквідацію митної системи Гетьманщини.

Метою статті є вивчення об'єктивних та суб'єктивних складових російської митної ідеології, які дозволять зрозуміти внутрішній механізм її впливу на інкорпорацію України в імперський митний простір.

В дореволюційній російській історіографії проблематику, що змістовно наближена до теми нашого дослідження, знаходила відображення в роботах М. Чулкова, Є. Осокіна, М. Фірсова, П. Струве, І. Кулішера, М. Туган-Барановського. В радянській період зазначена проблема в контексті економічних відносин розглядалась О.Оглоблиним, М. Слабченко, А. Погребінським,

М.Репіним. Починаючи з 1990-х рр. основна увага дослідників була приділена XIX – початку XX ст. і таким чином важливий період для розуміння митних процесів у Російській імперії залишався без достатньої уваги з боку істориків. І це завдання повинна виконати запропонована стаття.

Зародження і розвитку митної ідеології в Російській державі розпочинається у першій половині XVIII ст. з початком розвитку мануфактурного виробництва. Обмежені можливості накопичення та функціонування купецького капіталу при наявності гострої військово-політичної потреби в країні, яка вступила у довготривалу боротьбу за вихід до морів, визначили активне втручання держави у розвиток економіки в цілому. Заснування при безпосередній участі чи під тиском держави в першій чверті XVIII ст. великих промислових підприємств було викликано як державними, переважно військовими, потребами, так і рішенням основного завдання політики меркантилізму – розширення зовнішньої торгівлі і досягнення її активного балансу з метою залучення в країну іноземної монети для скарбниці. Після завершення Північної війни у 1721 р. і скорочення військових замовлень відбувається поступове зменшення імпорту при одночасному зростанні експорту промислових виробів для збільшення фінансових надходжень. Ця мета була глобальною і підкоряла інші мотиви промислової політики Російської держави. Вона визначала не лише форсоване будівництво державних заводів, але і

характер відношення до приватного капіталу та підприємництва.

Для початку розглянемо зовнішньоторговельний потенціал Росії на початку XVIII ст. На підставі статистичних досліджень з історії торгівлі Б.Курца та В. Покровського простежуються наступні тенденції еволюції товарної номенклатури зовнішньої торгівлі Росії у період з 1653 по 1726 рр. (показники надані у відсотках до загальної цінності експорту і імпорту). Так у 1653 р. товари по таких групах у структурі експорту, як: «сировина та матеріали» склали 95%; «готові вироби» – 2,5 %; у 1726 р. ситуація змінилась – «сировина і матеріали» склали – 44,5%; «готові вироби» – 52%. І ще одна показова риса: в 1653 р. в статистичних джерелах взагалі відсутні імпорتنі групи товарів для промисловості і споживчого ринку, що характеризувало Росію як аграрно-феодалну державу із замкнутою економікою. На 1726 р. картина радикально по імпорту змінилась. У структурі імпорту сировина і матеріали для промисловості склали – 48%; промислові вироби – 51% [5, 56]. Таким чином, на початку другої чверті XVIII ст. російська економіка і внутрішній ринок поступово трансформувались із об'єкта в суб'єкт міжнародної торгівлі.

При всій суворості і не завжди послідовності економічна політика Петра I дала свої позитивні результати. Був досягнутий головний результат – створення промислової бази, яка дозволила суттєво збільшити номенклатуру експортних товарів, обсяги їх виробництва, розширити внутрішній ринок споживання, збільшити просянок підприємців, залучити до торгівлі як омага більше населення країни. Митний тариф 1724 р. відкрив перед російським суспільством початок довгого і важкого шляху індустріальної еволюції. Показником цієї динаміки може слугувати статистика прибутковості державних металургійних підприємств Уралу. Казна отримала у вигляді податків від діяльності уральських заводів в 1724 р. – 17725 крб., в 1725 р. – 44288 крб. [8, 274-284]. Крім того «мануфактурна» революція дала поштовх для формування кола промисловців, які в подальшому впливали на російський уряд щодо скасування митної автономії України. Але фактори, що сформували російську митну політику початку XVIII ст. були більш глибокими і в подальшому відіграли основну роль у включенні України в сферу її впливу.

Одна з головних причин, на нашу думку, пов'язана із початком Північної війни 1700-1721 рр. Ця війна потребувала колосальних матеріальних витрат і максимальної концентрації всіх ресурсів Російської держави. У 1701 р. загальні витрати на збройні сили становили 981 743 крб., в 1710 р. - утримання армії і флоту коштувало російській скарбниці вже 1 809 619 крб., а в 1722 р. військова стаття видатків зросла до 4 000000 млн. крб. [2, 291]. У той же час за роки правління Петра I щорічний дефіцит бюджету становив від 300 до

600 тис. крб. І це змушувало уряд шукати все нові і нові джерела поповнення скарбів.

Виходом із чергової кризи стало запровадження державної монополії на експорт окремих видів товарів. Державна монополія дозволяла з напруженням, але знаходити кошти на військові та дипломатичні потреби, особливо в роки Північної війни. У 1715 р. участь держави у зовнішньоекономічній діяльності досягла апогею, а в 1719 р. держава ввела заборону на експорт зерна, яка зберігалась до 1764 р. [9]. Але, незважаючи на існування державних монополій у торгівлі із західними державами, основну роль у зовнішній торгівлі продовжувала відігравати приватна торгівля. За даними М. М. Рєпіна, навіть у 1717 р., коли казна у великих кількостях закупала головний предмет експорту - юфть (вид обробленої шкіри), її частка не перевищувала 20% експорту Архангельська та Петербурга. В 1725 р. продаж монопольних товарів склав 7,2%, у 1748 р – 7,5% їх експорту (відповідно на 154,5 тис. крб. і на 203 тис. крб.) [19, 65-66].

Участь держави в промисловому підприємстві виявлялось як у формі безпосереднього будівництва за державний кошт заводів та мануфактур, так і у вигляді здійснення різнопланової матеріальної, соціальної, організаційно-технічної підтримки приватним промисловцям, які не мали достатніх коштів для самостійного розгортання виробництва [7, 51]. Вже в перші роки XVIII ст. уряд Петра I вживає енергійних заходів з розвитку металургії та гірничої справи. І якщо до пошуку різних руд залучали всіх бажачих, у тому числі і іноземців, а у випадку їх знаходження і підтвердження придатності - розвідників чекала винагорода, то організацію металургійних заводів, особливо до 1709 р., держава брала на себе [11]. Металургійні підприємства в той час будуються переважно на Уралі, у Воронежському краї, в районі Устюжни та Білоозера. В цій місцевості з'явилося 13 нових металургійних заводів. Одночасно для потреб армії і флоту будується селітряний завод поблизу Астрахані, парусинове і суконне виробництво у Москві, шкіряні заводи, організується орієнтоване на зовнішній ринок поташне виробництво. Одночасно засновуються виробництва, не пов'язані з військовими потребами: скляні, паперові мануфактури, відкривається перша цивільна друкарня у Москві. Всього, за підрахунками П. Г. Любомирова, до 1709 р. розпочали роботу 40 нових державних підприємств [3, 520].

У питанні про захист продукції російських мануфактур від конкуренції з боку іноземних товарів петровський уряд дотримувався рішучої політики протекціонізму [15]. Політика протекціонізму здійснювалась або шляхом встановлення великих мит на іноземні товари, аналоги яких вироблялись у Росії, або шляхом повної заборони ввезення небажаних товарів. Так, з метою підтримки вітчизняного каразейного виробництва (вид вовняної тканини) у 1718 р. було заборонено ввезення в країну іноземної каразеї та торгівлю

нею. На реалізацію вже ввезеного матеріалу купцям давався лише один рік. У цьому ж році, у зв'язку з організацією шовкових мануфактур П.П.Шафірова і П.А.Толстого, вийшов указ про заборону ввезення західноєвропейських «золотих матерій, шелкових штоф и парчей». Купцям під загрозою конфіскації товарів і значних штрафів наказувалось реалізувати всі запаси тканин до 1720 р. [14].

В деяких випадках заборона торгівлі будь-яким іноземним товаром поширювалось не на всю країну, а лише на ті райони, де цей товар уже виробляли. Інколи власники мануфактур звертались до уряду з проханням заборонити ввезення в Росію товарів, посилаючись на неможливість його реалізації «не токмо с прибылью, но и с накладом» вітчизняної продукції. Петро I не поспішав одразу задовольняти подібні клопотання і обіцяв виконати їх лише після досягнення реальних успіхів з їх виробництва в країні [13]. В тих випадках, коли російські мануфактури ще не могли повністю задовільнити потреби внутрішнього ринку в тих чи інших товарах, але була необхідність захистити новостворені підприємства від конкуренції з боку європейської продукції, уряд використовував диференційовані мита на імпорتنі промислові вироботи. Указ 1723 р. визначав принципи російської митної політики петровської доби. Згідно з ними тарифні ставки на імпорتنі промислові товари зростали пропорційно обсягу виробництва подібних виробів на вітчизняних мануфактурах [12]. Вони закріплювались у введеному в 1724 р. митному тарифі. В тарифі 1724 р. проявилась основна мета політики меркантилізму – досягнення активного торговельного балансу за рахунок збільшення вивезення готових виробів замість сировини й обмеження ввезення промислових товарів. Це свідчило, що хоч, як би напружено Петро I не розвивав митний захист, все ж останнє мало допоміжне значення в усій петровській системі захисту промисловості. Захист відіграв роль своєрідної пільги за достатнє насичення внутрішнього ринку необхідними товарами.

Але тариф 1724 р. не був тарифом, загальним для всієї імперії. Дія цього тарифу поширювалась лише на європейську частину Росії: під його юрисдикцію підпадали порти Санкт-Петербурга, Нарви, Выборга, Архангельська і Кольського півострова. Для Остзейського краю (сучасні прибалтійські держави) – за умовами Ніштадтського миру 1721 р. – діяв більш поміркований тариф. Іноземні товари, призначені для Остзейського краю були заборонені для ввезення у Петербург, великоруські губернії та Гетьманську Україну. Охорона митних кордонів у 1720-х рр. було складним процесом: товари, що відправлялись із прибалтійських портів у внутрішні губернії, обкладалися додатковими митами. Але ніяких застав для догляду товарів, що перевозилися Ризьким та Ревельським трактами не існувало і шлях для контрабандистів був відкритий [17]. Різні правові режими окремих територій імперії, що

склались історично, відіграли фатальну роль для всієї справи тарифу 1724 р. Територіальна система створила таку величезну лінію митної охорони з анклавом, де діяли інші митно-правові норми, при якій справа боротьби з контрабандою ставала безперспективною. І цей фактор суттєво впливав на весь хід митної політики Росії першої половини XVIII ст. і підштовхнув урядові кола форсувати процес уніфікації митної системи в межах усєї імперії.

До початку XX ст. в історіографії, як правило, зазначався лише відомий публіцист та економіст петровської доби І.Т.Посошков (1652 – 1726), [10] як прихильник економічних і соціальних реформ. Але Посошков увійшов в історію як збірний образ, що поглинав інших державних і суспільних діячів Росії початку XVIII ст. які здійснювали вплив на формування митної ідеології того часу. Раніше, ще до появи теоретиків, які обмежувались абстрактним, академічним засвоєнням західноєвропейських теорій та ідей, сформувався тип практичного діяча, який шляхом особистого досвіду засвоїв практичну реалізацію цих ідей і намагається перенести їх на російський ґрунт. До цієї когорти «вестерніанців» належав і Ф.С.Салтиков. Ф.С.Салтиков у 1711 р. відряджається за кордон «інкогніто, під видом російського дворянина», з дорученням зібрати інформацію про кораблі, які можна було придбати в Англії та Франції. Салтиков мав чин корабельного майстра, що було на той час почесною посадою і був одним з наближених до Петра I осіб. В своїх «Пропозиціях» Ф. Салтиков надає Петру I меркантилістські поради по західному зразку. Салтиков вважає бажаним перенести на російський ґрунт становий устрій західноєвропейських держав, тому що він бачив саме в ньому основу європейської культури.

Для розвитку промисловості і торгівлі Салтиков радить «велеть во всех губерниях учредить колонии или компании торговых людей и тем компаниям с принуждением велеть торговать в иные государства, которые к тем губерниям лежат». Наполегливо доводиться ідея про розвиток внутрішнього ринку у першу чергу для вітчизняних товарів. В іншому місці «Пропозицій» він наголошує: «Велеть тем компаниям посылать свои товары в Голландию, в Англию, в Стретию, на Ост-Зеа, в Персиду, а и в Сибири, в Китай, в Бухарию и в разные соседственные государства». Його проекти спрямовані на те, щоб «прибыли нашего государства были в наших властных купеческих руках, а иностранные купцы не богатылись излишне нашего государства товарами». «Купечество есть твердое основание всех государств», – відмічаючи Салтиков, вказував на приклад Англії і Голландії. Для придбання азійських ринків і взагалі розширення ринків збуту, Салтиков рекомендує агресивні заходи, що зводились до придбання нових володінь шляхом війни або шляхом наукового дослідження. Фіскальні завдання бюджету Салтиков пропонував вирі-

шувати не за рахунок введення нових податків і зростання мита, а шляхом збільшення обсягів торгівлі, виробництва і чисельності торговельно-промислового стану [20, 123-125].

Значний вплив на політику Петра I мала систематична пропаганда меркантилізму в записках і проектах іноземців. Цей факт свідчив, що іноземна ідеологія випереджала російський досвід у відповідній сфері. Найбільш систематизованими і що мали корисний державний зміст, на думку П.П.Мільгунова [4], були проекти сілезького барона А. Любарса, який виклав царю систематизовану програму меркантилістської політики. Ця програма не могла не вплинути на заходи, які наприкінці правління Петра I застосовувалися для розвитку промисловості, і в тому числі митний захист. В своїх теоретичних розробках А.Любарс, спираючись на класичну доктрину європейського меркантилізму, запропонував програму комерційного розвитку країни. В проектах Любарса знаходить втілення ідея регламентованого меркантилізму, при якому державі належить основна роль в економічному процесі; це стадія меркантилістського мислення, при якому приватногосподарський початок відступає перед міццю і владою держави. При детальному аналізі ідей і програм привнесених в Росію на початку XVIII стає очевидним: вони збігалися ідеологічно з абсолютистським режимом правління і симбіоз різних програм та проектів наполегливо реалізовувався російськими монархами.

Економічним питанням в катерининську добу приділялось багато уваги. Майже всі відомі статті того часу взяли участь в їх розробках. До цього переліку входили: М. Ломоносов, В. Татищев, М.Щербатов, С. Мініх, Г. Державін, А. Радіщев та ін. Дуже різко починають окреслюватися протиріччя між прихильниками меркантилізму і фізіократами. Перші – для заохочення мануфактури – пропонували заборонити імпорт готових виробів; другі вважали, що слід піклуватися лише про розвиток землеробства, а для мануфактури відводили другорядну роль в системі народного господарства. Єдиний на той час в Росії науково-літературний журнал «Ежемесячные сочинения к пользе и увеселению служащие» (журнал енциклопедичного характеру видавався в 1755 – 1764 рр. у Петербурзі Академією наук з ініціативи М. Ломоносова), наповнюється компілятивними і перекладними статтями, які чудово відображали обидві течії російської економічної думки другої половини XVIII ст.

З метою реформування зовнішньої торгівлі в 1763 р. Катерина II заснувала спеціальну Комісію з комерції. Президентом цього колегіального органу був призначений Я. Шаховської, членами – Е.Мініх, Г.Теплов, М.Неплюев, К. фон Клінгштедт. Перед Комісією поставили наступні завдання: підготувати проект нового митного тарифу; Комісія повинна відпрацювати заходи для перебудови зовнішньої торгівлі з метою припинення вивезення сировини; про-

довжити реформування російського купецтва структурно і законодавчо [16]. Робота цієї Комісії, а також наступної 1774 р. заклали основи публічного обговорення, в тому числі і за межами спеціальних державних органів, у суспільстві, важливих проблем торгівлі та митної політики.

Під впливом зацікавленості Катерини II економічними проблемами серед російських урядовців, науковців та звичайних популяризаторів західноєвропейських економічних теорій набуває широкого розвитку публікація пропозицій щодо покращення економічної культури серед російських підданих. У контексті кон'юнктурних ідей урядом засновується у 1765 р. «Вільне економічне товариство» (це товариство у XIX ст. стає провідним опозиціонером урядовому курсу на індустріалізацію). З середовища економістів – популяризаторів західноєвропейських ідей слід визначити дворянське крило, яке представлено князем М.Щербатовим і А. Радіщевим. Люди різних політичних і соціальних переконань погоджувались у визнанні провідної ролі фізіократичних ідей, як найбільш раціональних для російської економіки. Але М. Щербатов відстоював ідею, що торговельний і митний лібералізм зміцнить російське дворянство і тим самим зміцнить державу. А.Радіщев бачив у фізіократичних ідеях шлях до звільнення селянства від кріпацтва і подальшого соціального та культурного розвитку цього стану [18].

Інше крило провідників митної ідеології складало державні функціонери середньої ланки. Це вже неодноразово згаданий М.Чулков та М.Башилов, М.Башилов, будучи чиновником Комерц-колегії, у 1768 р. надав для громадського обговорення переклад французької наукової праці «Політичний досвід комерції». Свободу торгівлі автор порівнює з політичними свободами, і приходять до висновку, що у реальному житті свобода далека від ідеалу. «В правлении можно дозволить лишь то, что не противно общей пользе, а не все, что только ни захочет каждый: так, и вольность коммерции не должна состоять в безрассудном позволении купцам вывозить и принимать свободно всякого рода товары, но высылать и принимать только, такие, которые бы в сходственность описания коммерции подавали средство всякому гражданину променивать свое излишнее на надобное, котораго ему не достаёт» [1, 45-46]. В оцінці митної політики автор виступає протекціоністом. На його думку, потрібно заборонити вивезення сировини, наслідуючи приклад Англії, уряд якої з XVII ст. залізною рукою боровся із спекулятивною торгівлею і примусив англійське купецтво розвивати власне виробництво. З наведеної цитати можна побачити, що автор трактату при деяких поступках новомодним ідеям фізіократії є стійким прихильником захисту промисловості та регуляції торгівлі. Вибір для перекладу і присвячення віце-президенту Комерц-колегії іноземного твору про торгівлю, в якому відображена протекціоністська симпатія, можна вважати

подією знаменною. Це означало, що у російському суспільстві, незважаючи на нові ліберальні економічні ідеї, великою повагою продовжували користуватися меркантильно-протекціоністські погляди, і, як вважалося, вони більш відповідали існуючому політичному і суспільному ладу. Результатом роботи Комісії з комерції 1763 і 1774 рр. стало завершення процесу ліквідації митного відкупу, розробка і ухвалення митного тарифу 1766 р. помірковано-протекціоністського характеру, введення державного регулювання на експорт деяких сировинних товарів (у першу чергу лісу), вжити заходів щодо форсування розвитку мануфактур на території України та орієнтувати цю територію імперії на експорт зерна через чорноморські та азовські порти.

Поняття зовнішньоторговельна і митна політика та їх практичне наповнення було привнесено в Росію у першій чверті XVIII ст. у результаті соціально-економічних реформ. У ході перебудови господарських відносин з використанням західно-

європейського досвіду відкрили шлях для розвитку російської економічної публіцистики. На базі цього виду вираження суспільної думки щодо митного регулювання, з використанням компіляції європейських економічних і політичних трактатів і сформувались традиції вже російської митної ідеології. Поява митної ідеології в Росії стала результатом підвищення ролі купецтва і створенням мануфактурного виробництва. У першій половині XVIII ст. російська «компілятивна» митна ідеологія підтримала урядові заходи вестернізації в зовнішньоторговельному і митному регулюванні і заклала підґрунтя протекціонізму, який супроводжував російську економіку весь імперський період. Практична реалізація принципів російської митної ідеології проявилась у першу чергу в намаганні державою збудувати уніфіковану і централизовану митну систему. Цілеспрямовані кроки у цій сфері призвели до ліквідації митної автономії в Лівобережній Україні та включення її території в імперський митний простір.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Башилов Н.И. Политический опыт коммерции / Н.И. Башилов. – СПб., 1768. – 157 с.
2. Князьков С. Очерки из истории Петра Великого и его времени / С. Князьков. – СПб.: изд-во П.В. Луковникова, 1914. – 648 с.
3. Любомиров П.Г. Очерки по истории русской промышленности: XVII, XVIII и начало XIX века / П.Г. Любомиров. – М.: Госполитиздат, 1947. – 765 с.
4. Мильгунов П.П. Очерки по истории русской торговли IX – XVIII вв. / П.П. Мильгунов. – М.: Издание магазина «Сотрудникъ школь» А.К. Залеской, 1905. – 246 с.
5. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Б.Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. I. – 546 с.
6. Морозов О.В. Становлення протекціоністської ідеології в Росії у другій половині XIX – на початку XX ст. // О.В. Морозов // Грані. – 2001. – № 5 – 6. – С. 68 – 73.
7. Павленко Н. И. Развитие металлургической промышленности России в первой четверти XVIII века. Промышленная политика и управление / Н.И. Павленко. – М.: Наука, 1953. – 258 с.
8. Павленко Н.И. Материалы о развитии уральской промышленности в 20-40-х годах XVIII в. / Н.И. Павленко // Исторический архив. – Т. IX. – М., 1953. – С. 274 – 284.
9. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – СПб.: Канцелярия Его Императорского Величества, 1830. – Т. V. – № 3428.
10. Посошков И.Т. Книга о скудости и богатстве и другие сочинения / И.Т. Посошков. – М.: Госиздат, 1951. – 312 с.
11. ПСЗРИ. – СПб.: Канцелярия Его Императорского Величества, 1830. – Т. IV. – № 1815. 12. ПСЗРИ. – СПб.: Канцелярия Его Императорского Величества, 1830. – Т. VII. – № 4346.
13. ПСЗРИ. – № 3163, 3174, 3176.
14. ПСЗРИ. Т. V. – СПб.: Канцелярия Его Императорского Величества, 1830. – № 3162, 3127, 3167.
15. ПСЗРИ. Т. VII. – СПб.: Канцелярия Его Императорского Величества, 1830. – № 4345, п.1.
16. ПСЗРИ. Т. XVI. – СПб.: Канцелярия Его Императорского Величества, 1830. – № 11630.
17. РГАДА. – Ф. 397. – Оп. 3. – Д. 21. – Лл. 60 – 61.
18. РГАДА. – Ф. 397. – Оп. 2. – Д. 1334. – Лл. 14 – 15.
19. Репин Н.Н. Внешняя торговля и социально-экономическое развитие России в XVIII в. (Архангелогородский и Петербургский порты) / Н.Н. Репин. – Омск.: Изд-во Омского университета, 1989. – 235 с.
20. Струве П.Б. Торговая политика России / П.Б. Струве. – Челябинск: «Социум», 2007. – 282 с.

УДК 94 (477) (09)

М.В. ОСТРОПОЛЬСЬКА

М.І. ПАВЛИК І С.А. ПОДОЛИНСЬКИЙ: ІДЕЙНІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ

Остропольська Марина Вікторівна - аспірантка кафедри історії України
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Розглянуто постаті українських суспільних діячів – М.І. Павлика та С.А. Подолинського. На підставі історіографічного та джерельного матеріалу досліджено суспільно-політичні погляди діячів, їхні взаємозв'язки.

Ключові слова: М. Павлик, С. Подолинський, робітничий рух, культурництво, Швейцарія, українська революційна преса.

Рассмотрены персоналии украинских общественных деятелей – М.И. Павлика и С.А. Подолинского. На основании историографического и источниковедческого материала исследовано общественно-политические взгляды деятелей, их взаимоотношения.

Ключевые слова: М. Павлик, С. Подолинский, рабочее движение, культурничество, Швейцария, украинская революционная пресса.

The figures of the Ukrainian publicmen of M.I. Ravlyk and S.A. Rodolinskiy. On the basis of historiography and spring material investigational social and political looks of figures, their relations.

Keywords: M. Pavlyk, S. Podolinskiy, working motion, kulturnitstvo, Switzerland, ukrainian revolutionary press.

© М.В. Остропольська, 2010

Михайло Павлик та Сергій Подолинський є одними із визначних діячів суспільно-політичного руху України другої половини ХІХ ст. На той час серед галицьких українців існували три течії суспільно-економічної думки: москвофіли, народовці та радикали, в яких були різні політичні програми. Що стосується Наддніпрянської України, то там у даний період існувала Київська «Стара Громада» зі своєю політичною ідеологією. Ця суспільно-політична обстановка викликала у М. Павлика та С. Подолинського власне бачення економічного, політичного, культурного процвітання Галичини та Наддніпрянської України. В історії розвитку української суспільно-політичної та економічної думки останньої чверті ХІХ ст. визначну роль відіграли Михайло Павлик та Сергій Подолинський. Аналіз їхніх суспільних поглядів має важливе наукове значення, бо дозволяє, по-перше, чітко визначити їхні позиції в історії громадського руху; по-друге, виділити головні напрями у розвитку політичної думки кінця ХІХ ст.; по-третє, виявити головні джерела формування і основні концепти ідеї соборності України.

Дана тема не знайшла достатнього висвітлення в історіографії. Існують публікації стосовно ідейних поглядів М. Павлика та С. Подолинського, які висвітлювали погляди М. Павлика та С. Подолинського не в їхній взаємодії, а порізно.

Про їхні взаємозв'язки писали такі дослідники, як І. Денисюк [2], С.М. Злупко [3],

В.І.Калинович [4], В. Качкан [5], О.Я. Лисенко [7]. В їхніх працях побіжно показана співпраця, коли М.Павлик жив за кордоном. Але глибоко і комплексно ця проблема не вивчалася. Віддаючи належне попереднім ученим, зазначимо, що в процесі розгляду ідейної спадщини М.Павлика та С. Подолинського належним чином не враховувалась еволюція їхніх поглядів, тісних взаємозв'язків, оскільки дослідники не ставили перед собою такого конкретного завдання. Так, лише побіжно бралось до уваги те, що в своїх ідейних, суспільно-політичних поглядах М. Павлик та С. Подолинський часто висловлювали бачення виходу Галичини із політичної та економічної кризи.

Джерельну базу роботи можна розподілити на кілька груп: по-перше, офіційні документи біографічного характеру, по-друге, праці М.Павлика та С. Подолинського, по-третє, листи С.Подолинського до М. Павлика.

Об'єкт дослідження – творча спадщина М. Павлика та С. Подолинського. Предмет дослідження – суспільно-політичні та економічні взаємозв'язки М. Павлика та С. Подолинського.

Мета роботи – з'ясувати своєрідність та значення суспільно-політичних і економічних поглядів М. Павлика та С. Подолинського, розкрити сутність їхнього взаємозв'язку останньої чверті ХІХ ст.

Переходячи, безпосередньо, до змісту даної

статті, наведемо деякі факти біографії цих визначних постатей, щоб показати генезу їхніх спільних зв'язків. Михайло Іванович Павлик народився 17 вересня 1853 року в селі Монастирську (на Станіславщині) в сім'ї Івана Павлика та Марії Лисанюк [17, 1]. Після закінчення середньої школи М. Павлик почав навчатися на філологічному факультеті Львівського регіонального цісарського університету (нині Львівський національний університет імені Івана Франка) [17, 23]. Під час навчання в університеті Михайло Павлик, як і Сергій Подолинський показали себе дуже здібними студентами. Так, у 1867 р. Сергій вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Київського університету і у 1871 р. закінчив його із кандидатським ступенем [13, 4]. За посвідченням професора університету Є.Огоновського дізнаємося, що Михайло був сумлінним студентом: «Заявляю сим посвідченням, що пан Михайло Павлик слухач відділу філософії всі мої лекції по словесності і російської мови вже другий рік вельми приємно відвідує» [17, 26]. Отже, будучи студентами університету, М.Павлик та С.Подолинський відмінно навчалися, брали активну участь у робітничому русі, зазнавали народницьких впливів у соціалістичній та українофільських формах.

Успішно закінчивши Київський університет, С.А. Подолинський у листопаді 1871 року дістав дозвіл на виїзд за кордон. В офіційних документах виїзд мотивувався необхідністю лікування. Та мотивація ця була формальною, бо фактично Подолинський їхав, щоб зайнятися революційною діяльністю [6, 35].

Протягом 60-х – 70-х років XIX ст. зв'язки українських патріотів Наддніпрянщини й Галичини мали радше епізодичний характер. Лише двоє осіб – Пантелеймон Куліш і Михайло Драгоманов – регулярно спілкувалися з галичанами та підтримували їх насамперед інтелектуально. П.Куліш захопився ідеєю створення «українофільського куреня» в Галичині [8, 83], певно, першим серед наддніпрянців. У М. Драгоманова подібна думка визріла під час закордонного відрядження 1871–1873 рр., коли він отримав змогу познайомитися з галичанами безпосередньо.

Як відомо, у другій половині XIX ст. утворилася основна українська організація народолюбців – київська «Стара громада», що характеризувалася здебільшого як культурницький осередок. Серед її членів був Сергій Подолинський. Скоріш за все М. Павлик «заочно» його знав, адже перші брошури С. Подолинського входили у фонд особистої бібліотеки Івана Франка, який разом з Михайлом та Ганною Павлик і Остапом Терлецьким розповсюджували їх [10, 45]. Отже, під час членства у «Старій громаді» М. Павлик знав не тільки С. Подолинського як члена Громади, але й був обізнаний з його ідейними поглядами та брошурами.

Очевидно, що вперше Михайло Павлик та Сергій Подолинський зустрілися, коли Сергій, їдучи

до Парижа у 1871 р., зупинився у Львові, де й познайомився з М. Павликом. Це знайомство надалі мало надзвичайно великий вплив на формування світогляду С. Подолинського, сприяло зміцненню зв'язків між ними, взаємообміну ідейними поглядами. У свою чергу, М. Павлик і подумати не міг, що С. Подолинський допоможе йому в біді, пов'язаною з ув'язненням і надалі стане одним з його найкращих друзів і соратників.

А відбулося все так: на сторінках журналів «Дзвін», «Молот» друкувалися твори Михайла Павлика, зокрема оповідання «Юрко Куликів», «Ребенщуківа Тетяна», повість «Пропавший чоловік». Два останні твори були конфісковані і викликали у різний час окремі судові процеси над автором. Так, за оповідання «Ребенщуківа Тетяна» М. Павлика засудили на шість місяців сурового арешту, і, розуміючи, що на рідній землі йому спокійно жити та працювати не дадуть, він зушений втекти за кордон у Швейцарію саме до С.Подолинського [2, 19].

Перебуваючи у Швейцарії і на півдні Франції 1879 – 1881 рр., М. Павлик півроку жив на квартирі С. Подолинського в Монпельє [2, 15]. Вони разом із С. Подолинським немовби доповнювали один одного; їх поєднували риси характеру: обоє цілеспрямовані, завжди відстоювали власну точку зору, були небайдужими до політичної обстановки в країні. Навіть їхні образи майже однакові: М. Павлик як і С. Подолинський слабосильні від природи – дуже часто хворіли. Так, якщо С. Подолинський прожив своє коротке життя (41 рік) достатньо заможно, то М. Павлик прожив свої 62 роки у злиднях.

Будучи за кордоном, відбувалося розширення видів їхньої діяльності: громадська, публіцистична, видавнича. Михайло Павлик надавав великого значення першим брошурам С. Подолинського і вважав їх важливим засобом у боротьбі з галицьким клерикалізмом. М. Павлик захоплювався енциклопедично освіченим С. Подолинським, його науковим новаторством. Адже ввести у науку новий об'єкт дослідження, обґрунтувати його продуктивність, довести, що великий клас явищ і процесів, які спостерігаються у природі можуть знайти раціональне пояснення – це означало започаткування нового розділу науки, а таке під силу тільки великим ученим [13, 8].

Той період їхнього життя разом привів до того, що їхні погляди на владу, економіку, суспільство та навіть релігію були майже ідентичними. Звичайно, М. Павлик не був таким обізнаним у галузі, наприклад, природничій чи медичній, однак саме проживання за кордоном в одній квартирі із С. Подолинським дало М. Павликові нові знання у сфері економічної думки, природознавчим наукам, відбувався своєрідний обмін думками. Взагалі завдяким цим обставинам М. Павлик почав бачити процвітання Галичини, яке, знову ж таки, збігалось з ідейними поглядами С. Подолинського.

У 1880 р. М. Павлик переклав роботу С. По-

долинського «Ремесла і фабрики на Україні» польською мовою, децю скоротивши і доповнивши матеріалами з економічної історії Галичини. Цей переклад мав бути опублікований під спільним авторством С. Подолинського і М. Павлика. Та, на жаль, ця робота польською мовою не вийшла друком. М. Павлик пізніше мав намір опублікувати її в робітничій газеті «Ргаса» уривками. Та й цей намір М. Павлика теж не здійснився [6, 50]. У свою чергу, С. Подолинський брався видати повість М. Павлика «Вихора» окремою книгою.

У період назрівання кризи кінця 70-х рр. гостро відчувалася потреба у започаткуванні вільної української преси. Разом із вірним товаришем М.Павликом С. Подолинський у 1880 р. склав програму закордонного видання «Громади». Відразу ж виникло питання: «Чому вірним товаришем?». Відповідь проста: у трійці закордонних діячів – М. Павлика, С. Подолинського, М. Драгоманова – існували протиріччя між М. Драгомановим і С. Подолинським. Про різницю у поглядах М. Драгоманова та С. Подолинського писав сам М. Драгоманов: «Наші публічні взаємини були більш в тому, що С. Подолинський поручав мені друкувати його готові праці, котрі я мусив іноді місцями поправляти» [1, 187].

Відомо, що М. Павлик, С. Подолинський та М. Драгоманов спільно видали вього два номери «Громади». На жаль, суперечності у поглядах між Драгомановим і Подолинським, що мали місце ще до прийняття програми «Громади», не були розв'язані, що, нарешті, не могло не призвести до розриву між ними. М. Павлик, навпаки, підтримував погляди С. Подолинського, за що М. Драгоманов докоряв М. Павлику: «В споминах про епоху «Громади» Подолинського ми не раз не зійдемося, бачу. Та тут мені трудненько навіть вдержати й спокійний тон, бо це одна з найдурніших епох мого життя і, згадуючи її, я не можу не сердитись на себе, на Подолинського і на вас» [10, 53].

У програмі женецької «Громади» були викладені ідейні погляди М. Павлика та С. Подолинського щодо ліквідації приватної власності на землю та інших знарядь і засобів виробництва, а також на продукти праці. Зазначалося, що основними економічними одиницями нового суспільства є громади (сільські, робітничі), які об'єднуються у федерацію громад України, а Україна вступає в федеративний союз з іншими країнами. Програма передбачала рівноправність усіх, незалежно від статі, раси і національності. Релігія повинна була поступитися місцем науці, стати приватною справою кожного громадянина. Єдиним засобом повалення експлуататорського ладу мало стати збройне повстання народу, революція [6, 52].

У березні 1881 р. М. Павлик та С. Подолинський мали намір разом перебраться до Румунії, ближче до кордонів Росії, де планували розпочати видавничу діяльність. Про це свідчить лист С. Подолинського до М. Павлика від 8 травня 1880 р.: «Я дістав лист од Вовка про впорядку-

вання типографії в Румунії, у його єсть лише 500 фр. І ще буде 250...» [16, 122-123]. Після вбивства царя в Росії Олександра II, Подолинський і Павлик ще енергійніше зайнялися планом створення українського видавництва в Румунії. Драгоманов, звичайно, відмовився від цього проекту, назвавши його іронічно «високою політикою». Ці плани також, на жаль, не здійснилися, бо після вбивства царя правлячі кола у Росії, Австрії та Румунії виступали єдиним фронтом проти демократії [10, 25].

Зазначимо, що М. Павлик та С. Подолинський критикували точку зору як українських, так і австрійських діячів, котрі хотіли забезпечити у державному апараті значне представництво українців. Як вважав М. Павлик, «навіть якби всі чиновники були українцями, то вони нічим не допоможуть «робітним людям», бо мусять виконувати урядові доручення, щоб не втратити цісарського хліба» [15, 4]. М. Павлик вказував на злиденне становище більшості членів артилей у другій половині XIX ст., ця біднота, на його думку, стала об'єктом експлуатації з боку можливої верхівки [15, 8]. Прикметно, що, визначаючи роль нотаріусів і адвокатів у тодішньому суспільстві, автор стверджував, стверджував, що найчесніші з них служать і мусять служити тільки тим, хто платить, тому вони нічого не можуть робити і говорити проти уряду [9, 393].

Отже, політична й економічна нестабільність українського населення змушували М. Павлика та С. Подолинського щоразу задуматися над цими причинами і шукати шляхи виходу із тяжкого становища. Так, залучаючи підрахунки В. Навроцького, М. Павлик стверджував, що вже в 70-х рр. XIX ст. велика кількість галицьких селян зовсім не мала землі. Наприклад, у «Рустикальному банку» наприкінці 1879 р. було 47881 селянин-боржник. Для них була лише одна перспектива – зубожіння та остаточне розорення.

Зростання бідності, як вважали М. Павлик та С. Подолинський, мало місце не тільки в Галичині, але й по всій Україні. Розглянувши становище і еволюцію багатьох українських чумацьких валок, рибальських, ремісницьких та інших артилей, М. Павлик дійшов висновку про їх внутрішню диференціацію. Правда, історію цих артильних об'єднань М. Павлик децю перебільшував, що, безперечно, було необхідно для підтвердження його економічної програми. В той же час він мав рацію, коли вказував на злиденне становище більшості членів артилей у другій половині XIX ст. Ця біднота, зауважував М. Павлик, стала об'єктом експлуатації з боку можливої верхівки [15, 4, 8].

Як і М. Павлик, С. Подолинський завжди стверджував, що «усі господарства – як хліборобські, так і ремісницькі, мануфактурні й фабричні, на котрих є хоч один наймит, мусять бути повернуті громадськості» [12, 146]. Вчений вважав, що громадські господарства матимуть незрівнянно більші переваги, ніж дрібні, одноосібні. Разом з

тим С. Подолинський розвивав думку про між-громадську власність, тобто власність декількох або багатьох громад.

Характерною ознакою ідейних поглядів як М. Павлика, так і С. Подолинського було те, що вони справді не розуміли шляхи покращення становища селян за рахунок надання дешевого кредиту. Зрештою М. Павлик вважав, що «безземелля, державні податки, відсутність хороших заробітків, часті неврожаї – ось головні причини селянських злиднів, від яких вони тікали в Америку, Росію, Бессарабію, Румунію і Болгарію» [11, 107].

З усього вищезазначеного можна з упевненістю сказати, що погляди М. Павлика та С. Подолинського щодо політики, економіки та культури були майже ідентичними: вони виступали за рівноправність незалежно від майнового стану, національності; активно пропагували свободу слова та друку.

У культурно-освітній справі Михайло Іванович та Сергій Андрійович проголошували розвиток науки, відділення церкви від держави. Вони відстоювали гасло ліквідації приватної власності на землю; Україна повинна виступити як федеративний союз з іншими країнами. У порівнянні з С. Подолинським, Михайло Павлик негативніше ставився до релігії. Атеїстичні погляди М. Павлика ґрунтувалися, в основному, на матеріалістичному світогляді і революційному демократизмові.

Відомо, що коли у 1882 р. М. Павлик повернувся до Галичини – був ув'язнений на 6 місяців за

публікацію повісті «Ребенщуків Тетяна». За цих обставин взаємозв'язок між М. Павликом та С. Подолинським обірвався. Але той період перебування М. Павлика за кордоном мав надзвичайно великий вплив на формування його світогляду, завдяки С. Подолинському. Так, прочитавши ряд праць С. Подолинського на теми матеріалістичної філософії та ідеї розвитку природи, у М. Павлика виникло своє пояснення явищ природи, яке він поділяв на принципи матеріалізму, розглядаючи його як єдиноправильний світогляд, який позитивно впливає і на науку, і на мистецтво.

Завдяки С. Подолинському М. Павлик ознайомився з природознавчими книгами, вивчив засади економіки. У свою чергу, С. Подолинський завжди прислухався до радикальних позицій М. Павлика. Незважаючи на згоду з деякими радикальними поглядами М. Павлика щодо створення радикальної партії у Галичині – С. Подолинський не пішов далі розмов і залишився мешкати у Женеві.

У цілому можна зробити висновок, що співпраця М. Павлика та С. Подолинського була різнобічною, охоплювала різні ділянки громадського і культурного життя України останньої чверті XIX ст. Це, без перебільшення, могутні постаті того часу, без всебічного вивчення їхніх поглядів, творчої спадщини важко зрозуміти суспільну обстановку того часу, причини і характер історичних процесів та явищ. Вважаю, що ідейні взаємозв'язки М. Павлика та С. Подолинського суттєво розширюють наше уявлення про демократичний табір української інтелігенції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867 – 1877) / М. Драгоманов. – Львів, 1889 – 1892.
2. Денисюк І. Михайло Павлик / І. Денисюк. – К., 1960.
3. Злупко С. Про економічні погляди Михайла Павлика / С. Злупко // Вісник Львівського ордену Леніна держ. університету ім. Івана Франка – Серія суспільних наук. – №1. – Львів, 1962. – С. 102 – 117.
4. Калинович І. Критика Михайлом Павликом буржуазної держави і права / І. Калинович // Вісник Львівського ордену Леніна держ. університету ім. Івана Франка – Серія юридична. – Львів, 1971. – С. 26 – 30.
5. Качкан В. Михайло Павлик: літературно-критичний нарис / В. Качкан. – К., 1986.
6. Корнійчук Л. Економічні погляди С. А. Подолинського / Л. Корнійчук, І. Мешко. – К., 1958.
7. Лисенко О. Михайло Павлик і його місце в суспільно-політичному житті Галичини останньої чверті XIX ст. / О. Лисенко // Український історичний журнал, 1960. – №1 – С.36 – 45.
8. Листування І. Франка і М. Драгоманова (1877 – 1895) / За виданням Комісії Зах. Укр. Всеукраїнської Академії Наук. – К., 1928.
9. Павлик М. Твори / М. Павлик. – К., 1959.
10. Пашук А. Соціологічні та суспільно-політичні погляди С. А. Подолинського / А. Пашук. – Львів, 1965.
11. Павлик М. Україна австрійська / М. Павлик // Громада, 1881. – №1
12. Подолинський С. Ремесла і фабрики на Україні / С. Подолинський. – Женева, 1880.
13. Подолинський С. Вибрані праці / упорядк. М. Кратко. – Луцьк, 2004
14. Ящук П. Михайло Павлик / П. Ящук // Жовтень, 1957, – №10. – С. 103 – 116.
15. Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі - ЦДІА) – Ф.663, оп. 1, спр. 7
16. ЦДІА – Ф. 663, оп. 1, спр. 225.
17. ЦДІА – Ф. 663, оп. 1., спр. 265.

УДК [94:327]:930.1 (410)

Ю.М. БЛОХ

ПИТАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ АНГЛІЙСЬКИХ КАБІNETІВ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В БРИТАНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Блох Юлія Миколаївна – в.о. доцента кафедри філософії і соціальних наук Рівненського інституту слов'язознавства Київського славистичного університету, кандидат історичних наук

У даній статті проаналізовано результати вивчення історії Великобританії початку ХХ століття британськими істориками, стан дослідження позицій британських політичних партій у питаннях зовнішньої політики країни напередодні Першої світової війни, визначено аспекти британської історії початку ХХ століття, які досі залишаються маловивченими.

Ключові слова: «ізоляваність», національна історія, британська історіографія, політична заангажованість, конституційна історія.

В данной статье проанализировано результаты изучения истории Великобритании начала ХХ века британскими историками, состояние исследования позиций британских политических партий по вопросам внешней политики страны накануне Первой мировой войны, определены аспекты британской истории начала ХХ века, которые остаются малоизученными.

Ключевые слова: «изолированность», национальная история, британская историография, политическая заангажированность, конституционная история.

In this article there are analyzed the results of study of British history from the beginning of the XXth century by the British historic and positions challenges status of British political parties in the external politics questions of the country in the days before the First World War, there were also defined the aspects of British history at the beginning of the XXth century, which are still not well studied.

Keywords: «isolation», national history, British historiography, political engagement, constitutional history.

© Ю.М. Блох, 2010

Історіографія у розрізі тематики дослідження включає значний за науковим спектром і обсягом масив літератури, в тому числі монографії, колективні праці тощо. Мета даної статті полягає в тому, щоб проаналізувати результати вивчення історії Великобританії початку ХХ століття британськими істориками, стан дослідження позицій британських політичних партій у питаннях зовнішньої політики країни напередодні Першої світової війни.

У британській історіографії вивчення діяльності урядів Г. Кемпбелл-Баннермана і Г.Г. Асквіта почалося вже у міжвоєнний період. У цей час узагальнюючих праць виходило відносно небагато, в основному видавалися мемуари та біографії учасників подій (більшість із яких були ще живі). Варто звернути увагу на деякі особливості англійської історіографії. Коло проблем, які вивчалися, значний час було надто вузьким. До початку Першої світової війни досліджувалися лише проблеми національної та колоніальної історії. Це пояснювалось острівним положенням Англії, її «ізоляваністю», тим, що вона була морською колоніальною державою.

У британській історичній науці історіографія історії зовнішньої політики традиційно залишається галуззю політичної та конституційної історії. Вона не є єдиним цілим і поділяється на: 1) власне зовнішньополітичну (міждержавну) історію, яка

вивчається переважно в руслі дипломатичної історії і охоплює взаємовідносини Великобританії з європейськими країнами, США, Японією; 2) воєнну і стратегічну історію, яка включає сюжети воєнного, воєнно-морського, ядерного та інших видів суперництва з іншими країнами, а також історію локальних і світових війн за участю Великобританії; 3) імперську історію, в якій досліджуються проблеми британської колоніальної політики та деколонізації; 4) політичні біографії.

Характерною і навіть головною рисою британської історіографії політичної історії є її партійність. Історіографічні роботи не тільки чітко поділяються на історії ліберальної, консервативної, лейбористської партій і відповідних політичних течій, але й найчастіше пишуться самими політичними діячами цих партій або під редакцією їх лідерів.

Головні праці з історії британських політичних течій початку ХХ ст. з'явилися лише після Другої світової війни. Основне місце на початку ХХ ст. займали, як і раніше, дві традиційні школи – ліберальна та консервативна. Переважаюча роль в історіографії, як і в політичному житті цих років, залишалася за ліберальною школою. Дослідники певним чином ідеалізували лібералів. Особливо це проявляється при розгляді питання про ставлення лібералів до зовнішньої політики. Англійські історики та біографи намагаються зобразити

керівників цієї партії як прихильників миру, противників війни, захисників пригнічених народів. До уваги беруться не політичні, а особисті мотиви, які спонукали лібералів приймати ті чи інші рішення. В цілому англійські історики відмовляються від глибокого аналізу економічних і політичних причин, які визначали зовнішньополітичні позиції лібералів.

Ставлення консерваторів до проблем зовнішньої політики значно менше вивчене у британській історіографії. Консерваторів розглядали як захисників істинних британських традицій та істинних інтересів британської нації. Після Другої світової війни едвардіанський період в історії консервативної партії почали оцінювати навпаки - як кризу або, м'якше, як «дрейф». Дехто називав цей період «дивною смертю торійської Англії».

Професор Оксфордського університету А.Дж.П.Тейлор у книзі «Боротьба за панування в Європі. 1848 – 1918» [3] обмежився розглядом дипломатичної історії континенту. Проте в розділі, присвяченому Великобританії, проаналізував ставлення консерваторів до тред-юніонів, заторкнувши при цьому окремі аспекти дискусій із проблем зовнішньої політики.

Політична заангажованість значно вплинула на історіографію лейбористської партії. Ряд авторів високо оцінювали результати діяльності лейбористської партії у парламенті на початку ХХ ст. На думку інших авторів, лейбористи у парламенті в 1902-1914 рр. становили не партію, а «групу тиску», коаліцію розрізаних і незалежних один від одного угруповань [2]. Постійна боротьба в лейбористській партії між її профспілковими та соціалістичними течіями як на особистому, так і на ідеологічному рівнях заважала лейбористам ефективно працювати. У результаті в них не було партійної програми. Вони вимушено виявились залежними від ліберальних ініціатив.

Історик ліволейбористського спрямування Р.Мілібенд [2] ставився до діяльності лейбористської партії ще більш критично. Називаючи парламентарів-лейбористів опортуністами, він відзначав відсутність у них самостійного політичного курсу і повну залежність від лібералів. Зібравши великий фактичний і документальний матеріал, наочно показав, як крок за кроком лідери лейборизму відходили від соціалізму, уклали угоди з буржуазними партіями, все глибше грузнули у політичних інтригах.

Представник кембріджської школи, англійський вчений Дж. П. Гуч у двотомнику «Напередодні війни» [11], який вийшов у 1936 р., торкається проблеми походження Першої світової війни, аналізує сутність, характер участі Англії в міжнародній політиці початку ХХ ст. Будучи переконаним, що політика «блискучої ізоляції» носила небезпечний характер, намагався простежити причини, які спонукали Англію до зближення з царською Росією, але зупинився лише на окремих моментах цього зближення. Гуч не дає

оцінки двоїстої політики Англії щодо Росії після революції 1905 р. Спробував довести, що війна 1914 - 1918 рр. відбулася через деякі випадкові обставини, а Грея і німецького рейхсканцлера Т. фон Бетман-Гольвега зображував «великими джентльменами, щиро закоханими в мир». Зосередив свою увагу на «відповідальності» окремих осіб. Намагався зняти з Англії провину за виникнення війни, поклавши її на Вільгельма II. Окремі розділи присвятив діяльності керівників зовнішньополітичних відомств Англії, Франції, Німеччини, Росії та Австро-Угорщини.

До загальних праць з історії Великобританії належить праця Дж. Маріота [15], який вивчав період 1885 – 1939 рр. Великий інтерес вона становить тому, що автор опублікував значну кількість промов, які лунали з парламентської трибуни, наводить різні точки зору, аргументи політичних, державних діячів, журналістів з тих чи інших зовнішньополітичних питань.

У 50-60-ті рр. ХХ ст. у британській історіографії з'явилися праці, присвячені історії трансформації громадської думки в англійському суспільстві напередодні Першої світової війни. На сторінках історичних праць розгорнулись дискусії навколо оцінки процесу зміни стратегічного курсу країни на початку ХХ ст. Британський дослідник даної проблеми І. Ніш [18, 19] відзначав, що англо-японський союз 1902 р. зовсім не означав припинення ізолюваного становища імперії. На думку вченого, це, звичайно, змінило зовнішньополітичну лінію, але ці зміни були незначними. Аналогічну думку висловлював й інший авторитетний англійський історик Дж. Гренвілл [1], який підкреслював, що було б спрощенням зв'язувати момент закінчення ізоляції з підписанням союзного договору з Японією. Траплялися також спеціалісти, які зовсім відкидали взаємовплив подій на Далекому Сході та в Європі. Слабо вивченим залишалось питання про альтернативність курсу Кабінету Солсбері стосовно Німеччини та Росії як головних дійових осіб Троїстого та франко-російського союзів.

Англійський історик Дж. Монгер у своїй праці [16] чітко сформулював цілі, які переслідували англійські правлячі кола впродовж 1900 – 1907 рр. Він подає також окремі положення меморандумів керівників військової розвідки, які активно пропагували союз із Росією.

Спільна робота кількох англійських істориків Т. Деррі, К. Блоунта та ін. [8] включає розділ, де дається характеристика тим групам британського суспільства, які виступали за відхід від попереднього курсу країни – «блискучої ізоляції». Діяльності ліберальної партії у 1905 – 1914 рр. та її ролі у політичному житті суспільства присвячена праця К. Кросса [7].

У 70-80-х рр. ХХ ст. у британській історіографії відбулося поступове зближення зовнішньополітичної дипломатичної історії Великобританії з історією міжнародних відносин. Значно зміцнилися зв'язки дипломатичної історії з воєнною іс-

торією. Розширення обсягу зовнішньополітичної історії знайшло інституціональне вираження у відкритті численних відділень та кафедр історії міжнародних відносин у британських університетах. До 60-х рр. історіографія являла собою насичений історичними фактами політичний нарратив – послідовний опис подій зовнішньополітичної історії британської держави та діяльності її найбільш провідних політиків, дипломатів, полководців і т.д. Із 70-х рр. історіографія зовнішньої політики стала більш аналітичною.

У 80-х рр. ХХ ст. глибокий аналіз політичних, економічних, стратегічних мотивів британської дипломатії здійснили Л. Сімен [20], який почав опис подій з 410 р., та Е. Фаучтуонгер [10], який вивчав період кінця ХІХ – ХХ ст. Стан англо-німецьких відносин у 1860 – 1914 рр. відбиває робота П.М. Кеннеді [13]. Історик звертає увагу не лише на проблему англо-німецького антагонізму, але й вказує на важливість альянсу з Францією, наводить аргументи, переконання політичних кіл, які схвалювали такий договір.

Ряд англійських істориків займали компромісну позицію між основними напрямками історіографії. До них належить Гарольд Нікольсон [17], син заступника статс-секретаря закордонних справ сера Артура Нікольсона. Книга Г. Нікольсона є цікавим, добре документизованим нарисом зовнішньої політики й дипломатії Великобританії. Автор ввів у науковий обіг нові документи із особистого архіву батька.

У 90-х рр. опубліковано дві вагомі праці, присвячені історії провідних британських партій. Відомий дослідник С. Белл [5] вивчав історію становлення, розвиток, діяльність консервативної партії протягом тривалого часу (1902 – 1951 рр.). Період 1902 – 1914 рр. Белл називає «едвардіанською кризою». У 1995 р. вийшла у світ праця Р. Адельмана [4]. Вчений характеризує діяльність ліберальної партії впродовж 1910 – 1931 рр., наводить приклади критичних нападів, яких зазнавала партія у різні періоди, аналізує взаємовідносини лібералів із представниками інших партій, урядовцями. Він намагався підняти роль, авторитет цієї партії в очах пересічних громадян Англії.

Помітною у 90-ті рр. ХХ ст. стала робота Р.Черчілля [6]. Дослідник, використавши чималу кількість раніше неопублікованих документів, характеризує процес підписання англо-російської конвенції 1907 р., проаналізував ставлення різних груп британського суспільства до союзу з Росією, наводить дані про те, що урядову політику на Середньому Сході заперко критикували. Значну

увагу він приділяє опису процесу обговорення договору в Палаті громад.

Британських істориків при оцінці англо-російської конвенції 1907 р. хвилювали, головним чином, питання: чи свідчить підписаний договір про створення нового угруповання держав, чи носить він приватний характер і не тягне за собою зміни у міжнародних відносинах, чи знаменує він зміцнення *status quo* або підготовку до війни? Більшість істориків (у тому числі Г. Гуч, Г. Нікольсон, Р.П. Черчілля) стверджували, що договір з Росією 1907 р. мав негативний характер і тільки агресія Троїстого союзу, особливо під час Боснійської кризи, перетворила цей негативний договір на позитивний.

Традиційно значне місце у британській історіографії займають біографії політичних діячів. Із початком ХХ ст. біографічний жанр в Англії набув дуже широкого поширення. Такі видання особливо цінні у тих випадках, коли автори наводять оригінальні факти та матеріали, наприклад з особистого архіву, недоступні широкому колу істориків. Якщо ж автор ставить за мету виправдати чи возвеличити того чи іншого діяча, то такі праці становлять невелику наукову цінність. На жаль, у більшості біографічних видань при аналізі подій автори не виходять із об'єктивних факторів, а керуються психологією героя, його внутрішнім світом, уникаючи пошуків глибинних зв'язків між подіями.

На сьогоднішній день опубліковані життєписи майже всіх провідних партійних діячів Великобританії початку століття. Більшість цих робіт у тій чи іншій мірі стосується ролі їх героїв у здійсненні зовнішньої політики. Найбільш значимими із них є біографії Дж. Чемберлена [9], Д.Гарді [12], двотомна біографія короля Едуарда VII [14] та ін., в яких містяться розрізнені відомості із досліджуваної проблематики.

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що в наявній науковій літературі залишилися без відповіді багато серйозних питань щодо ступеня впливу на політику громадської думки у процесі вирішення зовнішньополітичних проблем початку ХХ ст. Це обумовило вибір наукової дослідницької теми. Відсутність єдиної точки зору з багатьох питань спонукає знову переглянути історію першої третини ХХ ст. Звичайно, що не на всі питання одразу знайдуться вичерпні відповіді, але завдяки науковим пошукам можна буде трохи відкрити завісу над багатьма подіями минулого, важливими та маловивченими аспектами британської історії початку ХХ століття.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Гренвилл Дж.А.С. История XX века. Люди. События. Факты / Пер. с англ. О. Суворова. – М.: Аквариум, 1960. – 896 с.
2. Милибэнд Р. Парламентский социализм. Исследование политики лейбористской партии / Пер. с англ. и предисл. В.П. Михайлова. – М.: Прогресс, 1964. – 508 с.
3. Тэйлор А.Дж.П. Борьба за господство в Европе. 1848 – 1918 / Пер. с англ. А.О. Зелениной и Д.Э. Куниной; Вступ. ст. и ред. М.Н. Машкина. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1958. – 644 с.
4. Adelman P. The Decline of the Liberal Party, 1910 – 1931. – L.; N.-Y.: Longman, 1995. – 101 p.
5. Ball S. The Conservative Party and British Politics. 1902 – 1951. – L. - N.-Y.: Longman, 1995. – 167 p.

6. Churchill R.S. The Anglo-Russian Convention of 1907. – L.: Minerva, 1991. – 640 p.
7. Cross C. The Liberal in Power. 1905 – 1914. – L.: Barrie and Rockliff, 1963. – 198 p.
8. Derry T.K., Blount C.H.C., Jarman T.L. Great Britain. From Earliest Times to the Present. - Oxford: Oxford university press, 1962. – 553 p.
9. Elletson D.H. The Chamberlain. – L.: Yale university press, 1966. – 294 p.
10. Fouchtwanger E.J. Democracy and empire: Britain, 1865 – 1914. – L.: Arnold, 1985. – 408 p. – (The new history of England).
11. Gooch G.P. Before the War. Studies in Diplomacy: In 2 vol. – L. – N.-Y. - Toronto: Longmans, Green and C , 1936. – Vol. 1. – 438 p.
12. Keir Hardie's Speeches and Writings: From 1888 to 1915 / Ed. by E. Hughes. - Glasgow: Forward Printing and Publishing C , s.a. – 187 p.
13. Kennedy P.M. The Rise of the Anglo-German Antagonism. 1860 – 1914. – L. – Boston - Sudney: George Allen and Unwin Ltd., 1982. – 604 p.
14. Lee S. King Edward VIII. A biography: In 2 vol. – L.: Macmillan and C , Ltd., 1927. – Vol. 2. – 769 p.
15. Mariott J.A.P. Modern England 1885 – 1939. A history of my own times / By J.A.P. Mariott, 2-a ed. rev. and enlarged. – L.: Methuen, 1941. – 569 p.
16. Monger G.W. The End of Isolation. British Foreign Policy. 1900 – 1907. – L., 1963.
17. Nicolson H.G. Sir Arthur Nicolson, first Lord Carnock. A Study in the Old Diplomacy. – L.: Pan Books, 1931. – 513 p.
18. Nish I.H. The Anglo-Japanese Alliance: The Diplomacy of two Island Empires. 1894 – 1907. – L., 1966, 1985. – 396 p.
19. Nish I.H. The Origins of the Russo-Japanese War. – L. – N.-Y., 1985. – 178 p.
20. Seaman L.C.B. A new history of England. 410 – 1975 / With a pref. by Asa Briggs. – Brighton (Sussex): Harves, 1981. – 576 p.

УДК 94 (477.54) «1917/1921»

Я.В. МОТЕНКО

УЧАСТЬ ВУНК У БОРОТЬБІ ПРОТИ АНТИБІЛЬШОВИЦЬКОГО РУХУ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1919-1921 рр.)

Мотенко Ярослав Володимирович – доцент кафедри політичної історії Національного технічного університету «Харківський політехнічний університет», кандидат історичних наук

Використовуючи першоджерела, автор досліджує найбільш ефективні напрямки протидії структур ВУНК антибільшовицькому руху в Харківській губернії протягом 1919-1921 рр.

Ключові слова: Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК), політика воєнного комунізму, антибільшовицький рух.

Используя первоисточники, автор исследует наиболее эффективные направления противодействия структур ВУЧК антибольшевицкому движению в Харьковской губернии в течение 1919-1921 гг.

Ключевые слова: Всеукраинская чрезвычайная комиссия (ВУЧК), политика воєнного коммунизма, антибольшевистское движение.

Basing on the primary historical sources the author investigates of effectual measures the All-Ukrainian extremely comission struggle against the anti-bolshevik movement in Kharkiv province in 1919-1921 years.

Keywords: All-Ukrainian extremely comission, policy of war communism, anti-bolshevik movement.

© Я.В. Мотенко, 2010

Одним з маловисвітлених аспектів Української революції 1917-1921 рр. залишається історія створення і діяльності спеціальних служб державних утворень, що існували на території України протягом Громадянської війни 1918-1921 рр. Зокрема, для вітчизняної історіографії актуальним завданням є дати об'єктивну оцінку впливу на розвиток громадянського конфлікту роботи Всеукраїнської Надзвичайної комісії (ВУНК) – однієї з найважливіших ланок апарату державного управління Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР).

Радянська історична література пов'язувала діяльність ВУНК, головним чином, з боротьбою проти злочинності і сил контрреволюції [1]. Представники української пострадянської історіографії, передусім, вбачають у ВУНК репресивно-каральну організацію, що вселяла у цивільне населення страх перед тоталітарною державою [2]. Зокрема, боротьба ВУНК проти антибільшовицького руху в роки Громадянської війни у Харківській губернії знайшла часткове висвітлення у працях В. Семененка, Є.Скляренка [3, 4]. Однак регіональний аспект даного питання стосовно Харківської губернії в історичній літературі розкрито неповно.

Метою пропонованої наукової розвідки є визначити найбільш ефективні напрямки протидії структур ВУНК антибільшовицькому руху в регіоні протягом 1919-1921 рр. Методологічною основою дослідження стало застосування проблемно-хронологічного методу при дотриманні принципів об'єктивності та історизму.

30 травня 1919 р. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) затвердив положення, відповідно з яким до структури Народного комісаріату внутрішніх справ ввійшла Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, саботажем і посадовими злочинами [2, 66]. До компетенції ВУНК належали переслідування й ліквідація всіх контрреволюційних та страйкових спроб і дій, передача судові ревтрибуналу їхніх ініціаторів та виконавців, а також ведення попереднього слідства. Головою ВУНК було призначено М. Лаціса, згодом у 1920 р. її очолив В. Манцев. Центральний апарат ВУНК складався з шести відділів: інформаційного, організаційного, юридичного, оперативного та відділів боротьби і іноземного контролю. На місцях надзвичайні комісії створювались при губернських та повітових виконкомах Рад.

Зважаючи на стратегічну важливість Харківської губернії, у краї було досить оперативно створено розгалужену мережу ВУНК. На початку 1919 р. в регіоні існувала 51 надзвичайна комісія (НК), роботу яких координував голова губернської надзвичайної комісії С. Покко [3, 233]. Однак, покvapливність з якою формувалися НК істотно вплинула на якість їхнього особового складу. Як наслідок, навесні 1919 р. відділ зв'язку та інформації ЦК КП(б)У фіксував повідомлення про випадки зловживань, прояви антисемітизму і застосування тортур працівниками НК Валківського, Чугуївського і Сумського повітів Харківської губернії [5, 6; 6, 9; 7, 15; 8, 21]. Водночас об'єктивно причиною ускладнення відносин

широкої громадськості з ВУНК стала відведена державою роль НК у запровадженні політики воєнного комунізму в УСРР. До червня 1919 р. структурам ВУНК у регіоні вдалося організувати оперативний збір інформації, про друковані видання у яких висловлювалася критика на адресу КП(б)У, проведення несанкціонованих владою мітингів і ставлення населення до правлячої партії [9, 1-47]. Поширеним методом отримання відомостей стало заохочення НК практики анонімних доносів серед місцевого населення [9, 35]. Поряд з цим, формування НК надавали допомогу продовольчим загонам, що діяли на Харківщині протягом 1919 р. [9, 36].

У 1920 р. в Харківській губернії активізується антибільшовицький селянський повстанський рух, спровокований реквізиційними державними хлібозаготівлями. Проте працівники НК зуміли вчасно зосередити свої зусилля на важливих контрзаходах: розвідці, вербуванні інформаторів, роботі таємних агентів у повстанських загонах [10, 52]. Як наслідок, швидко було ліквідовано наймасштабніше селянське повстання у селах Високопілья і Ков'яги Валківського повіту у квітні – травні 1920 р. Організаторами виступу були мешканці села Високопілья - заможний селянин М. Жабовач і колишній офіцер армії Директорії Д. Шевченко [11, 41]. Їхній задум підтримав колишній командир кавалерійського полку Червоної Армії С. Сорокін. Він мешкав у Ков'ягах, перебуваючи у відпустці за станом здоров'я [11, 13]. Наприкінці квітня 1920 р. під їхнім керівництвом жителями села Високопілья було створено повстанський штаб, котрий почав формування «Українського народного уряду» і висунув ультиматум Раднаркому УСРР, в якому вимагалось припинити воєнно-комуністичні заходи, віддати землю селянам і надати незалежність Україні [12, 22]. Гасла повстанців: «Бий комісарів-комуністів!» і «Геть Москву!» було підтримано мешканцями сусіднього села Ков'яги [11, 86]. Під керівництвом Д.Шевченка і С.Сорокіна, повстанці діяли досить організовано, між загонами існував добре налагоджений зв'язок, підступи до селищ пильно охоронялися вартовими. 27 квітня 1920 р. загін повстанців уночі напав на станцію Ков'яги, де звільнив з-під охорони групу селян, які були мобілізовані до армії [13, 13]. Протягом наступних кількох днів близько двох тисяч повстанців здійснили спробу заволодіти містом Валки, але марно. Половина повстанців йшла у наступ озброєна вилами й сокирами, тому під час штурму загинули лише двоє червоноармійців, селяни, натомість, втратили убитими 34 чоловіки [13, 13]. Значною мірою своїм успіхом більшовики завдячували спецоперації, проведеної співробітниками ВУНК. Їм вдалося завербувати найбільш нестійких учасників виступу і за їх допомогою арештувати С. Сорокіна [3, 272]. 5 травня 1920 року за рішенням Політбюро ЦК РКП(б) у Харків прибув Ф. Дзержинський, який очолив тил Південно-Західного фронту, за-

лишаючись водночас головою Всеросійської Надзвичайної комісії [14, 246]. За його вказівкою, в район повстання було вислано два бронепоезди з десантом, кавалерійський ескадрон, загін воєнізованої охорони, місцеву каральну роту і загін комуністів [15, 177]. Після придушення повстання, ревтрибуналом було арештовано 200 чоловік, 29 з них розстріляли, 22- ув'язнили, 35 – відправили у штрафні роти [14, 244-245].

Боротьба з антиурядовим повстанським рухом у губернії залишалась одним з пріоритетних завдань для працівників ВУНК і у 1921 р. На той час в краї діяли 46 повстанських формувань загальною чисельністю близько 3449 чоловік [16, 60]. В «арсеналі» повстанців Харківської губернії значилися такі покарання для ворогів, як поливання взимку водою, розпинання на хресті, закопування живцем у землю [15, 180]. З особливою запеклістю знищувалися особи, що йшли на співпрацю з владними структурами. Сторінки архівних документів рясніють повідомленнями про вбивства міліціонерів, терор проти представників місцевої адміністрації [17, 103, 175, 224]. Нещадну боротьбу з більшовизмом на теренах губернії вело махновське повстанство. Розпочата наприкінці листопада 1920 року Червоною Армією ліквідація махновщини значно ускладнила становище загонів, що були підпорядковані гуляйпільському «батькові» і діяли на території Харківської губернії. В січні 1921 року, виходячи з-під ударів Окремої Заволзької бригади, армія Н.І.Махна перетнула територію Харківської губернії [14, 305]. Незважаючи на значні втрати махновський штаб виділив в березні 1921 року зі складу армії ініціативну групу Іванюка (600 шабель і полк піхоти) і відправив її на Харківщину для активізації місцевого повстанського руху [18, 115]. Особливо жорстокі бої махновців з частинами Червоної Армії розгорнулися протягом 4-16 квітня 1921 року. Розвідка Червоної Армії виявила таємні бази махновців в Ізюмському повіті. Спеціальні маневрені загопи під загальним керівництвом Р.Ейдмана розпочали систематичне й безперервне знищення повстанських загонів [14, 326-329, 340].

24 лютого 1921 року відбулось об'єднане засідання пленуму ЦК КП(б)У з членами постійної наради по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР [14, 209]. На засіданні виступив М.Фрунзе з розгорнутою доповіддю. Було розглянуто декілька конкретних питань, пов'язаних з активізацією боротьби проти повстанства, серед них – створення особливих частин, укомплектування батальйонів ВУНК і залучення чекістів до військових дій. 21 квітня 1921 р. Раднарком УСРР створив надзвичайні трійки при загонах по боротьбі з бандитизмом, які одержали право розстрілу за підозрених осіб без суду чи слідства [15, 182].

Протягом липня - листопада 1921 р. зусиллями загону по боротьбі з бандитизмом Харківського губернського відділу ВУНК було знищено разом зі своїми загонами 10 отаманів і захоплено

в полон чотирьох командирів повстанських формувань [16, 57]. Особливою наполегливістю у боротьбі з повстанством відзначилися уповноважені по боротьбі з бандитизмом Левкович, Козород (Валківський повіт), Скорик (Богодухівський повіт), Алут (Куп'янський повіт), Жерновой (Ізюмський повіт), Хрустальов (Чугуївський повіт) [16, 57]. Одночасно працівники ВУНК залучали до антиповстанської боротьби отаманів, що скористалися правом на амністію. У першоджерелах зафіксовано, що більшість

з них були «використані для ліквідації бандитизму», тобто були змушені полювати на своїх колишніх товаришів по зброї і таким чином заробляти собі прощення у радянської влади [16, 59].

Таким чином, визначаючи найбільш ефективні напрямки протидії структур ВУНК антибільшовицькому руху в Харківській губернії в 1919-1921 рр. слід, передусім, вказати на роботу розвідки і створення сил швидкого реагування – загонів по боротьбі з бандитизмом.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Дукельский С.С. ЧК- ГПУ. Ч.1 – Х.; Госиздат Украины, 1923. – 217 с.
2. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. Кн.1- К.: Либідь – Військо України, 1994. – 432 с.
3. Семененко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917-1922 роки). – Х.: Основа, 1995. – 400 с.
4. Склярєнко Є. ВУНК в 1921 році. Загальні завдання і структура ВУНК // 3 архівів ВУЧК – ГПУ- НКВД- КГБ. – 1995 - №1. – с.69-85.
5. ЦДАГО. Ф.-57, оп.2, спр.281.Сводки отдела связи и информации ЦК КП(б)У. 6 января-29 мая 1919г.
6. ЦДАГО. Ф.- 1, оп.20, спр.44. Сводки отдела связи и информации ЦК КП(б)У. 24 мая-3 июня 1919г.
7. ЦДАГО. Ф.- 1, оп.20, спр.36. Сводки отдела связи и информации ЦК КП(б)У. 3 марта-6 августа 1919г.
8. ЦДАГО. Ф.- 1, оп.20, спр.21. ЦК КП(б)У. Протокол заседания Центральной политической мобилизационной комиссии. Доклады, сводки Центральной и губернских политических мобилизационных комиссий, агит- просвет отрядов при губвоенкомах. 29 апреля – 7 августа 1919 г.
9. ДАХО. Ф.Р.-89, оп.1, спр.60. ЧК г.Валки. 23 февраля 1919 г. - 18 июня 1919 г.
10. ДАХО. Ф.Р.-202, оп.2, спр.14. Харьковский губревком. Канцелярия президиума. Переписка с продовольственными комитетами. 16 декабря 1919 г. - 15 мая 1920 г.
11. ДАХО. Ф.Р.-202, оп.2, спр.27. Харьковский губревком. Стенограмма заседания IV губернского съезда Советов. 11-14 мая 1920 г.
12. Сіваченко Є. Спалахи гніву народного: з історії селянського повстанського руху на Харківщині (1920 р.) // 36. Харків. істор-філол. т-ва. – Т.5. –Х.:Око. -1995. - С.18-28.
13. ДАХО. Ф.Р. – 202, оп.2, спр. 30. Харьковский губревком. Почто-телеграммы и разговоры по прямому проводу. Сведения о борьбе с бандитизмом в губернии. 14 февраля – 1 мая 1920 г.
14. Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні 1918-1921.- К.: Наук. думка, 1992. -368 с.
15. Радченко Л.О. Семененко В.І. Антибільшовицький рух на Харківщині в 1919 р. – на початку 20-х рр. // Вісн. Харк. держ ун-ту. –Х., 1996.- №387. - Сер: –Історія України.- Вип.1. –С.171-190.
16. ДАХО. Ф.Р.-203, оп.1, спр.543. Харьковский губернский исполнительный комитет. Канцелярия президиума. Материалы к протоколу заседания президиума губисполкома № 51 от 4 августа 1922 г.
17. ДАХО.Ф.Р.-89, оп.1, спр.11. Валковский уездный исполком. Донесения начальника уездной милиции, волостных исполкомов, ревкомов о происшествиях в уезде. 4 января 1919 г.- 31 декабря 1920 г.
18. Аршинов П.А. История махновского движения (1918-1921) –3: Дикое Поле, 1995. -248 с.

УДК 94 (477)= 327.16:32 «07»

О.В. КОЗЕРОД

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ЄВРЕЇВ УКРАЇНИ У ХХ ст.

Козерод Олег Віталійович – науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, доктор історичних наук

Стаття є комплексним дослідженням теоретико-методологічних засад вивчення історії євреїв України. Стаття містить дані щодо робіт філософів, істориків, соціологів, які стосуються методології єврейської історії ХХ століття. До статті увійшов аналіз найбільш важливої літератури щодо проблем теоретико-методологічних засад вивчення єврейської історії. У підсумку сформульовані основні висновки щодо характерних рис та досягнень методології єврейської історії України періоду ХХ століття.

Ключові слова: єврейський, історія, методологія, історіографія.

Статья является комплексным исследованием теоретико-методологических основ изучения истории евреев Украины. Статья содержит данные, касающиеся работ философов, историков, социологов, которые касаются методологии еврейской истории ХХ столетия. Статья содержит анализ наиболее важной литературы, касающейся проблем теоретико-методологических основ изучения еврейской истории. В итоге сформулированы основные выводы, касающиеся характерных особенностей и достижения методологии еврейской истории Украины ХХ столетия.

Ключевые слова: еврейский, история, методология, историография.

Article is the comprehensive research of the theoretical and methodological foundations of study of the Jewish History of Ukraine of the Twentieth Century. This article contains information relating to work philosophers, historians, sociologists, which relate to the methodology of the Jewish history of the twentieth century. The article contains an analysis of the most important literature on the problems of theoretical and methodological bases of study of Jewish history. As a result, formulated conclusions concerning the characteristics and achievements of the methodology of Jewish History of Ukraine of XX century.

Keywords: Jewish, History, Methodology, Historiography.

© О.В. Козерод, 2010

Осмилення історії євреїв України неможливе без опертя на теоретичні засади етнополітики та міжнаціональних відносин і застосування необхідних методів наукового дослідження, які у своїй сукупності складають методологію.

Для повноцінного вивчення проблем історії національних меншин необхідно застосовувати перш за все загальнонаукові, етнополітологічні та історичні методи, а також методи суміжних наук: політології, історіографії, джерелознавства, етнології, соціології тощо. Історичне осмилення національних відносин в Україні, зокрема місця у них єврейської громади, неможливе без використання теорії пізнання та дотримання основних принципів і застосування адекватних методів дослідження. Такий спосіб пізнання ґрунтується на досягненнях сучасної етнології, досвіді проведення національної політики, надбаннях вітчизняної та зарубіжної історіографії та достовірній джерельній базі.

Нові реалії наукового та суспільно-політичного життя в Україні в ХХІ столітті висувають перед історичною наукою важливі завдання, пов'язані з дослідженням історії та культури її національних меншин. Сучасна національна інфраструктура України є великим історичним надбанням, вона склалася історично в результаті етнонаціональних процесів, трансформувалася та змінювалася протягом багатьох десятиліть. Вивчаючи історію

України, слід пам'ятати, що це історія не лише українського, але й інших народів, які здавна жили на її території. Тому об'єктивної картини історії нашої держави неможливо створити, не дослідивши історію її національних меншин. Українська історична та філософська думка тривалий час великого значення надавала історії національних меншин як складовій загального процесу втілення в життя ідеї української державності. Міжетнічні відносини і становище неукраїнського населення в Україні вивчалися у працях В. Антоновича, Д. Багалія, М. Грушевського, М. Драгоманова, І. Франка, Б. Кістяківського [1], де розглядалися і питання, пов'язані з історією євреїв. Вони зберігають свою актуальність для сучасного розвитку науки. В незалежній Україні швидко розвиваються дослідження історії і культури східноєвропейського єврейства та єврейства українського – його складової частини. Протягом ХХ ст. євреї України, разом з росіянами, поляками, татарами, греками відігравали важливу роль в етнічній структурі суспільства. Вони робили вагомий внесок у розвиток науки і культури, продуктивних сил, народного господарства країни тощо. Особливості розвитку радянської історіографії щодо євреїв України протягом останніх десятиліть значною мірою зумовили інтерес до цієї теми сучасної історичної науки. Заборона всього, що стосувалося дослідження єврейської

історії, яка діяла в СРСР протягом 1930 – 1980 років, призвела до того, що історія цього періоду, включаючи часи непу, є «білою плямою» [2]. Залишаються поза увагою дослідників і до цього часу не введені до наукового обігу важливі матеріали з історії інститутів єврейської громади міст та містечок України, діяльності деяких діячів єврейської культури, науковців тощо.

На сучасному етапі зростає важливість і актуальність питань, які пов'язані з розвитком національної політики в Україні. Тому принципового значення набувають дослідження перехідних етапів в історії найбільших національних громад в Україні, в тому числі єврейської громади, яка зазнала принципових трансформацій внаслідок початку більшовицького соціального експерименту, який проводився в країні починаючи з 1920-х років.

Сьогоднішня національна інфраструктура України є великим надбанням, вона склалася історично внаслідок глибинних процесів, трансформувалася та змінювалася протягом багатьох сторіч. Розглядаючи історію України, слід мати на увазі, що це не тільки історія українського народу, але й історія інших народів, які здавна жили на її території та брали безпосередню участь у житті цієї країни. Тому об'єктивної картини історії нашої держави неможливо відтворити, не розкривши і не дослідивши закономірностей розвитку та історії її національних меншин. Історія участі євреїв у суспільно-політичному та соціально-економічному житті України у XX столітті становить актуальну та одну із недостатньо вивчених у вітчизняній історіографії проблем. Всебічне дослідження його історії та процесу розвитку інститутів єврейського життя має свої специфічні особливості. По-перше, вони поряд з історією єврейського народу становлять важливі проблеми історії української держави. Їх аналіз дає змогу по-новому підходити до аналізу подій періоду нової економічної політики.

По-друге, визначаючи періодизацію етнопонаціональної історії нашої держави, слід враховувати зміну проблематики та методологічних підходів у працях істориків, зміну закономірностей у формуванні джерельної бази, характеру наукових робіт і, нарешті, ідейну боротьбу, в умовах якої розвивалась історіографія.

Теоретико-методологічні засади дослідження проблем історії народів Європи були закладені у працях таких відомих філософів історії, як Леопольд фон Ранке (1795 – 1886), Робін Коллінгвуд (1887– 1943), Освальд Шпенглер (1880 – 1939), Карл Маркс (1818 – 1883) та Арнольд Тойнбі (1889 – 1975) [3]. Одним із перших методологів історії, котрий виділив історичну науку серед інших наукових дисциплін та створив окрему методологічну філософську базу для історичних досліджень, – «король європейської історіографії», історик Леопольд фон Ранке. Автор концепції «об'єктивної історії», в якій постає історика відокремлюється від безпосередньо історичних по-

дій, Леопольд фон Ранке заклав підстави сьогонішніх методологічних підходів представників західної історіографії. Об'єктивність його підходу базувалася на заклик до дослідників не виступати у ролі судді стосовно тих або інших історичних подій, а досліджувати, що саме відбувалося у тому історичному періоді, котрий досліджувався вченими. Важливим принципом наукового дослідження Леопольд фон Ранке вважав можливість абстрагування історика від історичних подій та використання принципу критичності до текстового наповнення історичних джерел.

Методологічна система фон Ранке складалася із трьох основних невід'ємних частин: критицизму, точності та проникнення у суть історичних подій. Ще два методи – філологічного аналізу та текстового критицизму були запропоновані ним як доповнюючі до системи методології. Поява такої філософської системи у Європі знаменувала собою початок нової ери у історичній методології та викликала до життя багато дискусій в робіт, які відбувалися практично в усіх університетах нашого континенту.

Популярність методологічної теорії та велика кількість послідовників Леопольда фон Ранке привели до того, що була створена методологічна «об'єктивна школа», яка має великий вплив на сучасну єврейську історіографію. Важливе значення для дослідника етнології на сьогодні має подолання догматичності трактування марксистської методології наукового пізнання, хоча на сьогодні підходи «історичного матеріалізму» використовуються низкою фахівців, перш за все соціальних істориків. Але, зважаючи на досвід повного панування марксистської методології історичного дослідження в Україні у XX столітті, важливим є подолання стереотипів догматичного трактування етносів, націй та етнопонаціональних груп з позицій партійно-класового розуміння націй і ленінської національної політики [4].

Загалом не слід забувати, що великої шкоди розвитку національної культури радянських народів у XX столітті завдали політичні концепції «стирання національних відмінностей в епоху соціалізму» та «злиття націй задля формування нової етнічної спільноти – радянського народу». На даному етапі відбувається важливий процес формування нових підходів до національної політики влади. В умовах незалежної та демократичної України повинні з'явитися цілісні і послідовні доктрини збереження національної самобутності усіх етносів, котрі проживають на території країни, та збалансування україноцентричного підходу, формування практично завершилося на початку 1990-х років, та відповідальності за збереження культури і самобутності інших етносів, що несе на собі кожна європейська демократична держава. Важливими принципами нових підходів мали стати поліваріантність та поліцентричність у трактуванні подій в українській історії, вільних від еkleктизму трактування історичних подій, та відповідальне ставлення до формування сучасної

політики щодо національних меншин в Україні. Це важливо, перш за все, для збереження єдності української нації в цілому та подолання регіональних і місцевих конфліктів, що мають історичні коріння.

Вдале вирішення цих проблем матиме позитивний відбиток на сфері міжнародних та міждержавних відносин, буде сприяти підвищенню авторитету України як держави серед інших країн Європи.

Теорія, метод і проблеми пізнання є важливими компонентами будь-якої наукової галузі, включаючи історичну етнологію. Під теорією розуміють логічну та цілісну систему наукових ідей та сталих уявлень, що пояснюють сутність та об'єктивні зв'язки між окремими фактами у рамках досліджуваної теми. Історична етнологія досліджує проблеми політики влади щодо окремих національностей, а також міжнаціональних контактів та відносин. Важливою частиною об'єктивного підходу до вивчення такого етносу, як єврейський, зокрема, є розуміння історичних засад формування цього етносу, його внутрішньої особливої структури та багатосторонньої історії. Важливим чинником вивчення історії євреїв України є врахування ідеологічних засад релігії іудаїзму та історичної пам'яті «народу Біблії», котрий формувався за певних історичних обставин. Тому важливою частиною етнології як розділу історії і народознавства, що вивчає походження та формування окремих етносів, є розвиток їхніх звичаїв, культури, мови, побуту тощо.

Особливістю будь-якого дослідження в галузі етнонаціональних досліджень є те, що історія єврейської громади в Україні розглядається як міждисциплінарна проблема – історико-етнологічна, із врахуванням особливостей надбань та особливостей єврейської цивілізації.

Для вивчення історії та культури єврейства України необхідно, перш за все, сформулювати основні методологічні поняття, які ґрунтуються на новітніх даних із науково-довідкових джерел:

– Єврейська національна меншина в Україні – історична сформована частина єврейського етносу-нації, яка проживала на території України з періоду Київської Русі та становила одну із важливих суб'єктів української історії протягом періоду формування та утворення української держави. Єврейська меншина мала та має свої громадські інститути, підтримує зв'язки із місцем проживання основної частини етносу – державою Ізраїль та прагне до збереження своєї етнічної та духовної самобутності в умовах розвитку демократичної України.

– Етнічна історія – галузь історичної науки, що вивчає хронологічно-подієвий розвиток етнонаціональних груп або окремого етносу, а також досліджує процеси змін та трансформації етносу та основні події і факти його історії на окремих етапах розвитку.

– Етнічна ідентичність євреїв України – відчуття відмінності від інших національних груп та спіль-

нот, усвідомлення представниками єврейського етносу належності до своєї нації. Цей принцип ґрунтується на визнанні основних духовних принципів існування єврейського народу, збереженні ментальності, традицій, звичаїв, народних обрядів, національної мови та культури.

Основними методами дослідження, які можуть значно допомогти у всебічному вивченні історії євреїв та на які слід опиратися при вивченні питань історії євреїв України є такі:

– історизму, що містить принципи внутрішнього та зовнішнього критицизму. Внутрішня критика при цьому включає докази історичної достовірності, щодо якого діє загальне правило, яке, за Луї Готтшалком, свідчить, що «кожен важливий документ або факт повинен верифікуватися в процесі встановлення довіри окремо, незалежно від загальної довіри до автора цього документа» [5]. Отже, кожна частина доказової бази має розглядатися істориком в індивідуальному порядку. Зовнішній критицизм містить у собі, згідно з Шафером, застосування контент-аналізу та порівняння із іншими документами у процесі верифікації джерельної бази дослідження. Контент-аналіз при цьому включає в себе дослідження анахронізмів у мові, відповідальність змісту документів культурній обстановці того часу. При цьому можуть використовуватися методи палеографії, вивчення особливостей почерку, дослідження стилеметрії та зіставлення літературного стилю із стилями інших авторів або знаходження посилань на інші праці цього автора;

– конкретно-історичний підхід до політики влади щодо євреїв України, по-перше, дозволяє зробити висновки щодо особливостей розвитку єврейського етносу в період нової економічної політики в Україні, а по-друге, дослідити як формувалася та змінювалася політика державних органів управління щодо євреїв на різних етапах досліджуваного періоду;

– метод синтезу, що дозволяє поєднати окремі фрагменти інформації в рамках наукової гіпотези та сформулювати достатню аргументацію щодо описання історичних подій за участю представників єврейської меншини України. Згідно із Беханом МакГуллагом, метод синтезу об'єднує інформацію з різних джерел стосовно історичної гіпотези та дозволяє сформулювати такий підхід до наукового пізнання: «Якщо історична гіпотеза пояснює велику кількість різноманітних фактів, набагато більше, ніж будь-які конкуруючі пояснення, то вона може бути правдивою» [6];

– кількісно-статистичний метод може бути використаним задля змістовного аналізу великих обсягів статистичних даних і відомостей, котрі пов'язані із демографічними змінами у складі єврейської громади України. Метод також може сприяти аналізу процесів колонізації нових сільськогосподарських районів України в період колективізації, а також аналізу впливу представників єврейської меншини на процеси прийняття рішень у державі, у тому числі тих, що стосу-

ються участі євреїв у партійному, державному, судовому апараті;

– системний підхід у дослідженні історії євреїв в Україні може бути застосований у процесі відбору та формування джерельної бази дослідження, історіографічного аналізу, він є невід’ємною умовою отримання комплексу знань стосовно будь-якого поліетнічного суспільства та системи міжнаціональних відносин, що були характерні у той період;

– хронологічний метод дозволяє відтворити основні характерні риси життя євреїв в Україні в суворій послідовності розвитку подій і разом із методом періодизації дозволяє сформулювати основні етапи історії євреїв в Україні, а також відзначити особливості розвитку цього етносу протягом наступного історичного періоду;

– структурно-функціональний метод має зв’язок з системним підходом, він дозволяє оцінити та розглянути багатогранність політики щодо єврейської меншини як системи, котра сформувалася за допомогою різних інструментів політичного та соціального впливу та функції регулювання міжнаціональних відносин в Україні в досліджуваній період;

– методи ретроспективи і перспективи можуть бути застосовані в процесі реконструкції єдиної картини історичних подій, що стосуються політики влади щодо єврейської громади в аспекті їх подальшого впливу на всю історію єврейства України у XX столітті. Також можна враховувати особливості передісторії життя євреїв в Україні протягом багатовікового періоду до 1920-го року та процес збереження самотності євреїв, у тому числі звичаї, обряди, у суспільній свідомості, боротьбу проти асиміляції тощо;

– методи класифікації та типології допоможуть систематизувати основні надбання історіографії та джерелознавства досліджуваної теми, згрупувати різні політичні та громадські організації євреїв України за їх напрямками, типологізувати форми прояву національної свідомості євреїв, у тому числі у формі сіоністських, культурно-мовних і релігійних інституцій і структур;

– принцип наукового плюралізму дозволяє використовувати надбання зарубіжної історіографії та різних шкіл вивчення єврейської історії України, змінити застарілі методи, властиві методологічному монізму, на нові плюралістичні підходи, що використовують дослідники, працюючи у світовому інтелектуальному просторі та умовах вільного доступу до інформації та архівних джерел.

Також при дослідженні проблем етнонаціональної історії країни можна застосовувати й інші методи наукового дослідження, зокрема синергетичний, соціокультурний, логічно-інтуїтивний, сцієнтичний та метод спостережень. Слід зазначити, що вивчення єврейської історії України є важливим зокрема для збереження спадкоємності історіографії історії єврейської меншини, сучасна ідентичність якої вийшла

з культури «штетлу» та сформувалася саме на території Східної Європи. На цьому потрібно зробити особливий акцент, з огляду на появу зокрема в американській історичній науці робіт, присвячених осмисленню єврейської історії. Так, один з відомих філософів єврейської історії XX століття Якоб Маркус у своїй книзі «Динаміка американської єврейської історії» стверджує, що саме Америка в період першої половини XX століття була «духовним центром світового єврейства». Автор перебільшує значення міграції східноєвропейського єврейства до США у період 1920-х років та робить поспішний висновок про перенесення центру єврейського життя зі Східної Європи до Америки [7]. Новаторський характер робіт єврейських істориків, які народилися на території України та своїми дослідженнями заклали основи методології східноєвропейських єврейських досліджень, відзначають зокрема у своїй праці «Держава єврейських студій» Шайє Коген та Едвард Грінштейн. Вони відзначають значення праць істориків Ігнація Шіпера, Меїра Балабана, які народилися у Галичині та створили в період 1920-х років узагальнюючі роботи, присвячені економічному становищу, общинному устрою єврейської громади та популярної культури євреїв України та Польщі. Молоді історики Еліас Черіковер, Якоб Шацкый, Абрахам Менес у першій половині XX століття створили перші узагальнюючі роботи, присвячені соціально-економічній проблематиці.

Важливі теоретико-методологічні засади вивчення єврейства XX століття були закладені зокрема в роботах відомого єврейського історика Шимона Дубнова, автора 10-томної «Історії єврейського народу». Дубнов закликав розглядати історію євреїв в органічному зв’язку з історією народів, серед яких вони проживали. Він не розділяв єврейську культуру на окремі частини, зокрема на мови іврит, ідиш, національних мов діаспори та вивчав єврейську культурну спадщину усіх країн Європи у комплексі. Все це надавало єврейській історії унікального характеру та давало можливість для масштабних висновків щодо напрямів подальшого розвитку історії та місця «народу Біблії» у найбільш актуальних напрямках розвитку сучасного суспільства.

Особливе значення в єврейській історії Шимон Дубнов надавав єврейській релігії, яку він розглядав як своєрідний засіб для захисту національної ідентичності в умовах відсутності державної, територіальної, мовної спільності, яка була присутня у XX столітті в інших народів світу [9].

Важливі теоретичні засади, які мали велике значення для розуміння закономірностей єврейської історії періоду XX століття, були закладені у працях американського дослідника Сало Барона, який також народився у Галичині, та є, на думку деяких дослідників, «найбільш видатним єврейським істориком XX століття». Праця С. Барона «Євреї Росії в царський та радянський часи» стала однією з найбільш важливих робіт з єврейської

історії, яка започаткувала нові методологічні підходи до вивчення цієї проблеми [10].

Подальше вивчення історії єврейського населення України має бути невіддільно пов'язане із розширенням кола джерел, дослідженням зарубіжної літератури, проходити в умовах відкритого суспільства і прогресуючого розвитку вітчизняної іудаїки. В цілому порівняльний аналіз праць, опублікованих у добу тоталітаризму і в 1990 роках, дав змогу дійти висновку, що радянська історико-етнологічна наука зазнала глибоких деформацій, втратила свої пізнавальні функції і була перетворена на ідеологічну служницю репресивного режиму.

Залучення комплексу методів історичного дослідження із врахуванням новітніх досягнень європейської методології та історіографії дозволяють комплексно проаналізувати основні етапи та характерні риси реформування та суттєвих змін, яких зазнала єврейська громада України під час радянсько-партійних експериментів періоду 1920-х років.

До перспективних завдань науково-дослідної роботи в сфері етнопольового розвитку України, життєдіяльності національних меншин можна віднести подальшу підготовку кадрів і зміцнення науково-дослідних інституцій, що комплексно вивчають проблеми євреїв України,

їх історію, культуру, релігію, традиції, звичаї. Це допоможе формуванню нових форм розвитку єврейської культури, освіти та мистецтва. Крім того, це зможе забезпечити перегляд змісту підручників історії, літератури, змісту навчальних програм з метою об'єктивного висвітлення історії розвитку єврейської етнічної спільноти, котра зараз є частиною українського суспільства.

Для сучасної єврейської етнічної спільноти, яка є об'єктом державної етнопольової політики України, також важливо формування нової концепції свого розвитку. З іншого боку, вдосконалення етнопольової політики Української держави є досить важливою і вагомою умовою формування і функціонування соціальної правової держави відповідно до сучасних європейських стандартів у галузі прав людини, консолідації української політичної нації. Вирішення цієї проблеми буде потребувати поєднання заходів із правового, організаційного, фінансово-економічного та іншого забезпечення реалізації державної етнопольової політики.

Йдеться також про розвиток існуючих і створення нових спеціалізованих періодичних видань, часописів, проведення наукових конференцій, збагачення джерельної бази досліджень, про поліпшення координації наукових досліджень з етнопольового розвитку України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори/ В.Б. Антонович. – Київ, 1995. – 814 с; Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т./ НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського (Харк.філ.)/ Дмитро Іванович Багалій. – Х., 1999; Грушевський М. С. На порозі нової України: Статті та джерельні матеріали/ Михайло Сергійович Грушевський. – Нью-Йорк, 1992. – 278 с.; Погляд М.П. Драгоманова на українську історію. – Народ. – 1895.–№ 17; Лисенко О. Я. Соціологічні погляди Івана Франка/ О.Лисенко. – К., 1958; Сьюзен Х. Кістяківський: боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату/ Хьюмен Сьюзен. – К.: «Основні цінності», 2000. – 302 с.
2. Бейдерман А. Место еврейского народа в историческом процессе /А.Бейдерман// Материалы Седьмой Ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – Ч. 2. М., 2000. – С. 190.
3. Von Ranke L., Humboldt W. The Theory and Practice of History/Leopold von Ranke, Wilhelm Humboldt. – New-York: Bobbs-Merrill, 1973. – 514 pp.; Collingwood R., Dray W., Van der Dussen W. The Principles of History: And Other Writings in Philosophy of History/ Robin Collingwood, William Dray, W. Van der Dussen. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – 384 pp.; Spengler O., Atkinson Ch. Decline of the West: Perspectives of World History/ Oswald Spengler, Charles Atkinson. – New-York: Kessinger Publishing Co, 2003. – 507 pp.; Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Второе издание/ Карл Маркс, Фридрих Энгельс. – М.: Издательство политической литературы, 1955 – 1973; Toynbee A., Somervell D. A Study of History / Arnold Toynbee, David Somervell. – Oxford: Oxford University Press, 1987. – 144 pp.
4. Von Ranke L., Humboldt W. The Theory and Practice of History/Leopold von Ranke, Wilhelm Humboldt. – New-York: Bobbs-Merrill, 1973. – 514 pp.
5. Gottschalk L. Understanding History: A Primer of Historical Method/L.Gottschalk. – NY: Alfred A. Knopf, 1950. – P.19.
6. Behan McCullagh C., Justifying Historical Descriptions/ C. Behan McCullagh. – Cambridge: Cambridge University Press: New York, 1984. – P.26.
7. The Dynamics of American Jewish History: Jacob Rader Marcus's Essays on American Jewry.- Middletown: Wesleyan University Press, 2003.- 228 pp.
8. The State of Jewish studies by Shaye Cohen, Edward Greenstein. - Middletown: Wayne State University Press, 1990. - С.146.
9. Дубнов Ш. «Всемирная история еврейского народа» в 10-ти тт. –Рига, 1934-1938.
10. Baron S. The Russian Jew under Tsars and Soviets/ Salo Baron. – N-Y. : Schockenbooks, 1987. – 468 pp.

ФІЛОСОФІЯ

УДК 130.122

В.Е. ГРОМОВ

ПРОБЛЕМА ОСНОВАНИЙ ДУХОВНОСТИ ЧЕЛОВЕКА КАК ФИЛОСОФСКАЯ ПРОБЛЕМА

Громов Валерий Евгеньевич - доцент кафедры философии Национального горного университета, кандидат философских наук

У статті досліджується проблема екзистенціального підґрунтя духовності людини, тобто питання про глибинні причини можливості духовної мотивації для неї взагалі. Автор вважає, що уявлення про духовність у буденній свідомості є поверховими. Проблема принципової можливості духовної інтенції людини необхідно досліджувати на шляху дедуктивного, умоглядного руху думки, виходячи з розуміння буття як апіорного поняття і сутності людини, її онтологічного місця і сенсу у Всесвіті.

Ключові слова: духовність, трансценденція, онтологія свідомості, метафізична відповідальність.

В статье исследуется проблема экзистенциального основания духовности человека, то есть вопрос о том, вследствие каких глубинных причин духовная мотивация вообще может быть для него возможна. Автор считает, что представления о духовности в сфере обыденного сознания являются поверхностными. Проблему возможности духовного умонастроения нужно исследовать дедуктивным, умозрительным путем, исходя из понимания бытия как априорного понятия и всеобщей сущности человека, его онтологического положения и смысла в универсуме.

Ключевые слова: духовность, трансценденция, онтология сознания, метафизическая ответственность.

The author investigates the problem of human being spiritual activity foundation and boundary of that activity, which it is possible fore man. The author suppose, that the modern ideas about spiritual life in the sphere of ordinary people consciousness are not sufficiently and superficial. It is necessary to investigate the problem of spiritual intention by the way of deductive, speculative reflection. We must apply general concept of existence and start from ontological place of human being in the world.

Keywords: spirituality, трансценденция, ontology of consciousness, metaphysical responsibility.

© В.Е. Громов, 2010

Проблема духовности современного человека беспокоит сейчас не только философов. Этой темой затронута и широкая общественность. Правда, в отношении того, что такое духовность в сфере обыденного сознания, царит поверхностный, непродуманный подход. Духовность как культурность, гармоническое развитие личности, мир увлечений, жажда знаний, интеллигентность, религиозность, идейность и т.п.

Философы, стремясь понять феномен духовности, прибегают к поиску его оснований. М.С.Каган связывает духовность со структурой человеческой деятельности – познанием, общением, системой ценностей и творчеством. Единство этих структурных элементов по Кагану особенно полно проявляется в искусстве, так что от искусства и причастности к нему следует ожидать наибольшего напряжения духовной жизни. В таком понимании «последнего» основания духовности можно усомниться, не вдаваясь даже

в детальный анализ художественных феноменов и нравственные качества субъектов эстетической деятельности. Всем известно, из «какого сора» могут вырастать прекрасные цветы искусства и каким бесплодным сором часто являются они сами. Искусство, конечно, изначально не антагонист духовности, оно может быть духовным, недуховным или бездуховным в зависимости от того, каким доминирующим смыслом и переживанием бывает наполнено, но оно точно не является формой общественного сознания, специально предназначенного для производства продуктов духовности. То, что сейчас многие безоглядно называют искусством в ветвистом древе его видожанровой системы, можно смело назвать не только бездуховным, но и просто поношением искусства, утратившего стремление не только к высоким идеалам, но и желание просто думать о проблемах современной потребительской цивилизации.

Видный украинский философ С.Б. Крымский усматривает духовность в самостроительстве личности, ответственном и осмысленном отношении индивида к своей судьбе и социальной роли. Это бытие человека, нацеленное духом и тесно связанное с высшими ценностями – гуманизмом, совестью, единством истины, добра и красоты. Взгляды С.Б. Крымского на духовность разделяют сейчас многие психологи, педагоги, философы. При неоспоримой важности и точности того, что сказано этим мыслителем о духовности, мы чувствуем потребность выйти за границы ее антропоцентрического понимания и в духе онтологии древних и более поздних религиозно-философских учений искать корни духовной потенции человека в бытии, которое однажды его порождает.

Отдельно следует упомянуть и об идейности, поскольку в эпоху Модерна идейность в светской культуре становится едва ли не основным, часто героизированным выражением духовного унастроения. Идея служения Истине, Красоте, Справедливости, Царю, Народу, Мировой революции, Нации и т.д. породила множество вариантов истолкования духовной деятельности, среди которых в том числе и революционное насилие, терроризм, великодержавный шовинизм, националистический радикализм. Осознание дурных тенденций такой идейности нашло свое выражение в концепции деидеологизации, которая, однако, сама по себе совершенно неудовлетворительна. Освобождая общество от идейных исканий, она оставляет ему одну только идею комфорта и потребительства, эгоистического служения человека самому себе.

В отличие от светского понимания духовности существует и религиозная точка зрения. Писатели, настроенные религиозно, усматривают духовность в жизни личности с Богом, в любви и служении Ему, в преимуществе духовных интересов перед прагматическими /см. А.И. Зеличенко Психология духовности. – М., 1996/. В разных религиях есть свои особенности понимания проблемы духовного роста личности. Однако поверхностный, общий взгляд на сущность духовности часто наталкивается здесь на противопоставление духовного и мирского, грешного и святого так, что многие ценности светской культуры оказываются под сомнением их духовной значимости. С другой стороны, очевидно, что религиозная жизнь без того, что дала человечеству светская культура в ее драматическом развитии, нередко является выражением религиозного догматизма, мировоззренческой слепоты и узости. Поскольку культура является способом освоения человеком самого себя, своей сущности и мирового предназначения, безрассудно пренебрегать ее прозрениями и заблуждениями в овладении пониманием духовности.

Мы полагаем, что в выяснении существенного содержания понятия духовности следует, конечно, принимать в расчет разные точки зрения и уроки истории культуры. Однако в поиске

глубинных, всеобщих оснований человеческой духовности, на наш взгляд, предпочтительным является философский, умозрительный подход, когда возможность и необходимость духовной реализации человека выводится из его тотальности, то есть, из априорно помысленного человека как такового. Такой подход подготовлен и историческим развитием, которое сформировало общество в качестве субъекта непосредственно всеобщей деятельности и когда возрастает роль культуры, философии, мировоззрения в определении универсальных проектов и смыслов человека.

Правда, созерцая общественную жизнь, исполненную эгоизма и потребительства, трудно подумать, что у человека может быть какое-то духовное предназначение. Поэтому только философская рефлексия, исполняемая с интуицией человеческого бытия, но до всяких свидетельств непосредственного жизненного опыта, может дать нам какую-то ясность в том, может ли человек быть духовным существом или только разумным животным. Искать основания человеческой духовности – это значит, как говорили китайцы, потрудиться у источника, то есть в горизонте бытия как такового, которое и есть всеобщим основанием всего существующего, в том числе и человека.

Если двигаться дедуктивным путем в исполнении философского мышления, то подобно Декарту или Августину мы сталкиваемся с очевидностью того, что существуем и что бытие вообще есть. Бытие, следовательно, это то, что необходимо существует и что в принципе может быть. Отсюда бытие это единство всего возможного и всего наличного. В этом смысле бытие выступает как Единое, Абсолютное бытие, актуальная и потенциальная бесконечности. Отсюда следует, что если мы как люди, то есть в качестве человека существуем, то, как возможность, программная версия бытия, мы уже предзаданы, сотворены в Абсолюте.

В отношении бытия как такового становится ясно также, что оно, переводя в наличное бытие нечто живое и разумное, само есть изначально живое и разумное. Сознание, дух - неотъемлемый атрибут Абсолютного, а вопрос о способах и условиях возникновения носителей разума и жизни не философский вопрос, а вопрос естествознания и социологии.

Вопрос об основаниях духовности человека тесно связан с тем, как он определен в бытии, которое его порождает. Очевидно, что природа не завершает все проявления его жизнедеятельности, как в случае с животными. Он вынужден, приспособившись к природе, приспособивать ее к себе, создавать цивилизацию, мир культуры. То есть, человек вступая в отношение с бытием, ему противостоит и полагает себя как свободное, волящее, духовное существо. В качестве такового он есть предмет метафизики, трансценденция, выходящая за предел материальной необходимости, созданная не материальной природой, а духовным началом мира, Творцом, Богом. В

том, что человек есть трансценденция – коренится онтологическое основание его духовности, принципиальная возможность действовать согласно духовной необходимости и вопреки узкой эгоистической обусловленности.

История человечества свидетельствует, правда, как нелегко дается человеку духовность. Это определяется опять-таки трансцендентностью человека, его незрелостью в свободе, ложными самоидентификациями, когда он в процессе самоосознания еще не овладевает адекватно своей духовной сущностью. Здесь происходит двоякий процесс: сущность переходит в существование, поскольку она уже задана в качестве тотальности и, наоборот, через существование обретается сущность, формируя конкретное единство сущности и существования.

Таким образом, как трансценденция и свобода человек вступает в отношение не только к природе, чтобы пересоздать ее согласно своей мерке, он вступает в отношение и к самому себе в процессе самоосознания и к духовной основе универсума, к Бытию, сотворившему его в качестве трансценденции и свободы. В этих отношениях он не только нечто приобретает согласно своей духовной потенции, но и, наоборот, совершает ошибки, теряет себя в ложных самоидентификациях, спотыкается и прерывает развивающую связь с Высшим Принципом, например, когда отождествляет себя с телом и ограничивается смыслами, подчиненными только интересам материальной жизни.

В ходе столь противоречивой и амбивалентной духовной эволюции человечества выясняется, что человек по своему положению в бытии имеет универсальную метафизическую ответственность – перед Богом, самим собой и природой, которой пользуется. Эту ответственность можно суммировать как ответственность перед Богом, выводя из нее духовный, космический характер морального должностования человека, действующего не только в горизонте непосредственных отношений полезности, но и в пределах универсальной мировой ответственности перед всем тем, что испытывает на себе воздействие цивилизации. Более того, цивилизованное общество, овладевшее духовным умонастроением, должно вырабатывать опережающую ответственность перед природой, жизнью, космосом еще до того, как они станут непосредственными элементами его жизненной среды и деятельности. Человек должен действовать так, определяя проекты своей самореализации, как если бы они были одобрены из Трансцендентного источника.

Духовность, стало быть, это продукт широкого космического видения мира, обретающий, однако, свое конкретное значение в зоне непосредственного, эмпирического отношения к действительности. В духовности человек, утверждая себя в своем богоданном предназначении, раскрывает свои возможности и сущностные силы и одновременно служит не Себе, а Высшему Принципу.

Получив на время статус хозяина своего природного дома, он не должен забывать о долге по отношению к Тому, кто его здесь поселил. Экологическая катастрофа, которую переживает сегодня технотронное общество, пронзительно взывает к человечеству о его долге рачительного хозяйствования на Земле и попечения над оставшимися еще живыми существами.

Не меньшей по значению является метафизическая ответственность человека перед самим собой за справедливую организацию социальной жизни, за свои нравственные качества, практические цели и идеалы. Представляется, что духовный смысл человечества не в том, чтобы безрассудно и эгоистически истреблять ресурсы природы и находиться в антагонизме со своими духовными возможностями, а в том, чтобы стать фактором единения и гармонизации материального и энергоинформационного планов бытия на основе собирания человечества в свободное гармоническое единство.

Эта задача без содействия Трансцендентного замысла людям не по силам. В ментальности современного общества, в котором, с одной стороны, много говорят о гуманности, демократии, высшей ценности жизни, об отмене смертной казни для маньяков и серийных убийц, а с другой – культивируют насилие, поощряют растление молодежи, стимулируют преступность и одичание, доля духовного умонастроения ничтожно мала. При такой деформации нравственности можно только робко надеяться, что человек в соответствии со своим онтологическим положением когда-нибудь обретет большую духовность и достоинство. Но принципиальной уверенности в этом нет, поскольку поведение нелинейных систем, а общество это нелинейная система, не гарантирует даже очень желательные для проповедников духовности результаты, ведь массовое общество не чувствует потребности прислушиваться к тому, что говорят философы по поводу духовно интендированной жизни.

Духовный поворот в парадигме современного человечества назрел цивилизационно. Если человечество не прекратит столь масштабное истребление материальных ресурсов и биосистем, наступит коллапс цивилизации. Эта угроза является негативным стимулом к сдерживанию потребительских appetitов общества и побуждает к созданию технологий, щадящих природную среду. С другой стороны, из недр высшей культуры, даже если ее голос едва улавливает ухо массового общества, рождается идея сдерживания индустриального напора цивилизации, что означает усиление позитивного стимула в формировании духовного отношения к действительности. Баланс негативного и позитивного факторов в умонастроении общества, соотношение страха и любви в отношении человека к действительности показывает, насколько его нравственность прониклась качеством духовности. И нужно признать, что при насущной необходимости сменить антро-

поцентрическую парадигму мироотношения на духовную, теоцентрическую, на идею служения не Себе, а Провиденциальному Замыслу, вряд ли человечество сделает это из духовных побуждений.

На наш взгляд, следует ясно осознать, проникнуться правдой о себе, что человек как трансценденция, развиваясь исторически, осуществляет все большее по размаху замещение естественного искусственным. В этом смысле он есть противоестественное существо. Будучи частью жизни, он устремлен за ее пределы, его хронически не устраивает то, чем он живет, экзистенциально он всегда недоволен, не удовлетворен. Удовлетворение тем, что есть в структуре человеческого существования какой-то эксклюзивный, временный аспект. Всем довольные люди - или религиозные подвижники, отрешенные от мирских забот, или ограниченные обыватели, «двипадапашу» /санскрит/ - «двуногие животные», которым для жизни нужны только сытость и безопасность. Но и они обычно осознают духовную скудость такого благостного состояния, томясь от скуки.

Из того экзистенциального обстоятельства, что человек есть искусственное существо со своей особой онтологией сознания, вырастают противопоставленные друг другу возможности взаимодействия общества с действительнос-

тью. Или это истребительное, использующее отношение к жизни при отождествлении себя с ее смертным телом, или отношение, стимулирующее жизнь, интенсивное оживотворение, экспансию разума при отождествлении себя с духом жизни, бессмертной душой, для которой материальное тело само по себе только носитель виталического принципа. Первый вариант мироотношения потребительский, второй – духовный, созидающий.

Отдельным личностям, если они пробудились от спячки материалистической обусловленности, трудно, но возможно практиковать духовную реализацию. Обществу в целом это не по силам, поскольку индивиды, вследствие тысячи близких и дальних причин, имеют разную готовность сознательно выполнять духовную работу. Духовная деятельность вообще глубоко интимна и личностна, хотя проблема духовности и бездуховности стоит сейчас перед всей человеческой цивилизацией, которая без проекта духовного пересоздания жизни просто погибнет. Тем большее значение в этой связи приобретают усилия деятелей культуры, которые, начиная с себя и совершая без притворства трудную духовную работу над собой, подают другим пример духовного усилия, нравственной чистоты и служения Высшему Принципу, не ища признательности у тех, на кого они оказывают влияние.

ЛИТЕРАТУРА

1. Новый Завет.
2. Анни Безант. Древняя мудрость (Очерк теософских учений). – М.: СП «Интерграф Сервис», 1992. – 223 с.
3. Громов В.Е. Смысл и границы человеческой духовности. – Днепропетровск, НГУ, 2005. – 158 с.
4. Дарио Салас Соммэр. Мораль XXI века. – М.: «София», 2004. – 528 с.
5. Корет Эмерих. Основы метафизики. – К.: «ТАНДЕМ», 1998. – 246 с.
6. Крымский С.Б. Контуры духовности: новые контексты и идентификации. // Вопросы философии. № 12, 1992. С. 21 – 28.
7. Лук'янець В.С., Кравченко О.М., Озадовська Л.В. та ін. Науковий світогляд на зламі століть. – К.: ПАРАПАН, 2006. – 228 с.
8. Мамардашвили М. Сознание и цивилизация. – М.: «Логос», 2004. – 272 с.
9. Прокофьев Ф.И. Интеллигенция: сущностные черты и современность. – Днепропетровск, 1996, Приднeпровская государственная академия строительства и архитектуры. – 44 с.
10. Шри Шримад А.Ч. Бхактиведанта Свами Прабхупада. Бхагават-Гита как она есть. – М.: «Бхактиведанта Бук Траст», 1990. – 832 с.

УДК 130.3

А.В. ХАЛАПСИС

ТОТАЛЬНОСТЬ ИСТОРИИ

Халапсис Алексей Владиславович – профессор кафедры философии Национальной металлургической академии Украины, доктор философских наук

Статья посвящена исследованию тотальности как фундаментальной характеристики исторического процесса. Обосновывается мысль о непредзаданности та відкритості історії майбутньому при незмінності її онтологічних параметрів.

Ключові слова: тотальність, метафізика, всесвітня історія.

Статья посвящена исследованию тотальности как фундаментальной характеристики исторического процесса. Обосновывается мысль о непредзаданности и открытости истории будущему при неизменности ее онтологических параметров.

Ключевые слова: тотальность, метафизика, всемирная история.

The article suggests a totality as a fundamental characteristic of the historical process. Substantiates the idea of a non-predetermined and openness in the history to a future of the immutability of its ontological parameters.

Keywords: totality, metaphysics, world history.

© А.В. Халапсис, 2010

Возможность размышлений о сущности всемирной истории с необходимостью предполагает наличие неких метафизических предпосылок, выступающих в качестве исходных (хоть и редко признаваемых таковыми) онтоэпистемологических допусков. Уже постановка вопроса о сущности истории (если ставящий его продумывает смысл употребляемых слов и не находится в плену языковых штампов) нацеливает на установку, в соответствии с которой история в целом не сводится к своим моментам, она есть нечто большее, чем просто термин для обозначения происходящих с людьми и формами их жизнедеятельности изменений. Последовательный номиналист (многие, если не большинство профессиональных историков в этом отношении оказываются номиналистами) либо признает вопрос о сущности истории пустым и бессодержательным, либо может выразиться в том духе, что сущность истории заключается в отсутствии у нее сущности, ибо слово «сущность» применимо лишь к «реальным» событиям (действиям, актам), а не к такому условному и абстрактному понятию, как «история».

Такой номинализм, сводящий истинное к фактичному (если и не прямо к наглядному), при внимательном рассмотрении оказывается не таким уж строго научным и объективным, как он о себе мнит, ибо, если исходить из того, что события суть внешние выражения более глубинных процессов, тогда применение к ним (событиям) слова «сущность» становится неуместным и весьма легкомысленным; в этом отношении символично, что даже в обыденном языке слова «событие» и «явление» зачастую синонимичны.

Исходным пунктом дальнейших рассуждений есть тезис о том, что содержание истории не сводится целиком и полностью к проявленности

(явленности в событиях), что ведет к постановке проблемы тотальности истории.

Идея тотальности почти никогда эксплицитно не проговаривается, но почти всегда подразумевается при осмыслении всемирной истории как целостного процесса и построении соответствующей ее модели. В этом смысле идея тотальности с необходимостью присутствует в философии истории Августина, Иоахима Флорского, старца Филофея, Гердера, немецких классиков (особенно у Гегеля) и даже в мистике Рудольфа Штайнера. Самым ярким борцом против идеи тотальности был, конечно, Освальд Шпенглер, объявивший фикцией всемирную историю. Менее последовательным был его русский предшественник Н.Данилевский, разгромивший европоцентричную версию всемирной истории для того, чтобы на последних страницах «России и Европы» выдвинуть славянскую версию тотальности. Компромиссной можно назвать позицию А.Дж. Тойнби, который как историк ограничивал умопостижимые поля исторического исследования локальными цивилизациями, но как метафизик (особенно в зрелом возрасте) тяготел к тотальности. Наличием столь разных подходов к теме обуславливается необходимость проведения данного исследования.

Целью предлагаемой вниманию читателей статьи есть экспликация смысла тотальности как фундаментальной характеристики исторического процесса и обоснование соответствующего метафизического подхода к постижению истории.

Попытка осмысления истории в модусе тотальности сталкивается с проблемой, грозящей с самого начала разрушить все это предприятие. Явленная в опыте история никоим образом не есть тотальность. Она дискретна, как дискретен всякий человеческий опыт вообще; к тому же, индивидуальное эмпирическое Я также дискретно,

локализовано в пространстве-времени, случайно. Соответственно, дискретный опыт дискретной истории никак не может считаться общезначимым. Стремление же придать ему объективность в рамках историографии (здесь под историографией понимается историческая наука в целом; в узком, специальном смысле историография – это история исторической науки, исторической мысли), основывается на непроговариваемом имплицитном допуске, который сводится к признанию принципиальной возможности воспроизведения (реконструкции) истории так, как она могла бы явиться некоему абсолютному наблюдателю, обладающему сверхчеловеческими способностями восприятия и анализа, но человеческими формами дискурса. При этом вопрос о тотальности в историографии не ставится, поскольку данное представление выходит за рамки предметного поля этой науки, занятой поисками истины момента (даже если последний представляет собой определенное деление во времени, сама эта определенность, ограниченность дает основание номинировать его именно таким образом).

Однако всемирная история есть нечто иное, чем уходящая в дурную бесконечность совокупность темпоральных точек (моментов) и субъективных переживаний. Всемирная история может и не быть дана в мышлении вполне четко (или даже скажем так: не может быть дана в мышлении вполне четко), но уже то, как она дана, заставляет возражать против онтологизации дискретности: история вовсе не дурная и вовсе не бесконечная.

Хотя история является субъекту в наличной своей дискретности, подлинно историческое переживание придает ей форму тотальности. Человек изначально, хоть и нетематически, настроен на целостное ее постижение (даже если непосредственным предметом осмысления выступает конкретное событие, предоставляющая возможность осуществления этого события целостность домысливается как контекст); фрагментарность же историографического изложения воспринимается им как эпистемологическая условность или жанровый (стилистический) прием, а не как нечто онтологически фундированное. Уже некоторое систематическое знакомство с историческим материалом позволяет понять, что границы эпох, выделенных в отдельные рубрики или темы книг по истории, не означают в онтологическом плане окончание одной истории и начало другой, а маркировка служит лишь специальным техническим целям. В книгах допустимы, правда, такого рода обороты, как: «На этом заканчивается история Римской империи», или: «С этого начинается история европейской колонизации Америки», но не составляет труда понять, что в подобных фразах «историей» именуется длительность конкретного явления (процесса), а не длительность как таковая. Стало быть, даже обыденное мышление, если только оно осознает себя в какой-то степени историческим, направлено (смутно, неявно, нерелексивно, но все же направленно) на тоталь-

ное восприятие истории, хотя эмпирически эта тотальность никогда не дана.

Бытийствуя в истории и даже испытывая в ней потребность, субъект, как это ни парадоксально, очень редко способен себя идентифицировать в исторических координатах, т.е. осознать себя задействованным в истории субъектом. Разница между восприятием и осмыслением истории настолько велика, что лишь глубокая рефлексия позволяет установить тождественность между воспринимаемым и рационально постигаемым. Огромное большинство людей уверено, что история укоренена в прошлом, и лишь завершившись, нечто может стать «историей». Перенесение содержания истории в прошлое позволяет обыденному сознанию разрешить парадокс времени (проблему «нестыковки» эмпирической дискретности и интеллигибельной тотальности) и снять с себя бремя ответственности, передав историю в собственность Другого. Если же сам субъект, по тем или иным причинам, оказывается замешанным в истории, то временный интервал (чем он больший, тем, в данном случае, лучше) позволяет ему позиционировать собственное «историческое» Я как некое иное Я, рассматривая себя со стороны (такая возможность реализуется через воспоминание, в котором происходит своего рода удвоение личности, присутствие ее в разных хронологических плоскостях, сосуществование в двух реальностях, объединенных в одной личности двух персонажей).

Итак, история эмпирически явлена как дискретность, реконструируется методами историографии также как дискретность, но умозрением постигается как тотальность. И чем более сознание понимает, что дискретными моментами не наполнить тотальность (многомные «всемирные истории» еще не есть история как всемирность), тем более оно утверждает в мысли, что для «схватывания» тотальности истории необходимо принципиально иной уровень рассмотрения.

Тоска по тотальности не может быть снята самой историей. Явленная история эмпирична, ее тотальность – трансцендентна. Отправляясь в странствие по волнам истории, мышление продвигает путь от изначальной, данной в предчувствии тотальности к фактичности самой истории с целью наполнить конкретным содержанием чистую идею. Здесь познающий субъект предстает, вообще говоря, абстрактным субъектом, который обладает лишь желанием (хотением) познакомиться с историей, которая для него на этом этапе есть абстрактная история, история вообще. Этот образ, не будучи наполненный конкретным содержанием, тем не менее, уже предполагает тотальность, нерасчлененность.

Но характер исторического материала вынуждает его проводить отбор и классификацию; в результате субъект, приобщаясь к историографической традиции и становясь, таким образом, эмпирическим субъектом, узнает о существовании разных «историй», которые весьма слабо

корреспондируют друг с другом. Тотальность, пред-данная как первообраз, разбивается на части под наплывом «фактического материала»; историческое образование, если оно сводится лишь к пресловутому овладению фактами, вызывает дисперсию истории, приводит к ее дроблению на дискретные осколки, которые уже невозможно склеить при эмпирическом подходе к делу.

Представленный абстрактным субъектом профан не может, конечно, выступать на равных со знатоком истории (эмпирический субъект), который более или менее свободно оперирует историческими фактами. Но у него есть, все же, некоторое преимущество перед знатоком: первый считает историю целостной и надеется, что она может чему-то научить; у второго такой привилегии нет, и он в глубине души прекрасно понимает, что история ничему не учит. Остановившись на эмпирической стадии, субъект приходит к весьма неутешительному выводу: история дискретна, а ее познание фрагментарно.

Потребность преодолеть этот пессимизм может толкнуть субъекта на поиск иной познавательной установки. Если искомая тотальность трансцендентна, то и «схватывать» ее нужно соответствующими методами. В движении навстречу такому намерению, он начинает задавать некорректные с точки зрения классической историографии метафизические вопросы (например, вопросы о цели, смысле, истоках истории и т.д.; сюда же относится и вопрос о тотальности). В самом эмпирическом материале субъект не находит идеи тотальности, но «за» пределами процессуального среза истории ускользающая тотальность все же может себя явить. При этом приходится жертвовать уже обретенной эмпирией: для открытия тотальности необходимо снять эмпирическую частность, фактичность, наличность и фундировать свое предметное поле в иной плоскости. Здесь проблема должна стоять не об истории как реконструируемом процессе, а о предельных условиях возможности самой истории; постановка этой проблемы выводит исследователя на позицию метафизического субъекта.

Фактичность пройденного накладывает ограничения на его интерпретацию: не наличествуя в сфере непосредственной эмпирической данности, прошлое уже установилось, оформилось, завершилось. Оно в-себе-и-для-себя суть живое, настоящее бытие, но извне, для-нас, прошлое суть нечто окостеневшее; жизнь в нем снимается, оставляя после себя лишь мертвый факт. Однако история в своей собственной сущности есть процесс жизни, а жизнь не терпит ограничений, она находится в становлении, для нее возможны разные пути, она не предопределена. При постижении истории нельзя обойтись без ее реконструкции; эта последняя процедура возможна лишь в отношении прошлого (история не тождественна прошлому и не сводится к нему, но именно в прошлом она уже явлена, поэтому слова «история» и «прошлое» часто звучат как синонимы).

И здесь возникает противоречие: поскольку для прошлого путь и характер развития определяется фактичностью ставшего, т.е. жизни (прошлого) уже (ретроспективно из настоящего) предписаны формы выражения, то жизнь оказывается втиснутой в застывшие мертвые формы свершенного. Дух настоящего исследователя не сможет без внутреннего протеста воспринимать иную жизнь («историю») в форме предписания. Если прошлое переживается, оно не есть уже полностью и целиком прошлое, но в большей степени настоящее, хотя и не актуальное.

Историка прежде всего интересует достоверность реконструкции (*wie es eigentlich gewesen* – как было на самом деле, по ставшему уже крылатым выражению фон Ранке), для метафизического путешественника в прошлое большее значение имеет характер «начальных условий». Этот путешественник, желающий окунуться в иную эпоху, посмотреть на мир глазами ее современников, не может удержаться от вопроса: «А что было бы, если бы...?». Отсекать подобные некорректные вопросы призвана известная максима: «История не знает сослагательного наклонения». Как эпистемологический постулат, эта максима требует придерживаться той определенности факта, которая выразилась в про-явленности истории вовне, в форме события; но как онтологическое высказывание, на статус которого эта максима, несомненно, претендует, она сама нуждается в прояснении содержания своих допусков (предпосылок).

Речь идет об установлении онтологического статуса ставшего: насколько законно оно утвердилось в истории и есть ли в факте его задействованности в бытии необходимость? В абсолютном смысле, запрет на применение к прошлому сослагательного наклонения имеет свое оправдание только в отрицающей случайность всецело детерминированной вселенной (например, во вселенной Демокрита, Кальвина или Лапласа). Но не этот смысл и не эти вселенные имеются, очевидно, в виду. Ставшее могло бы стать иным образом или не стать вообще, но поскольку оно все же стало, причем именно так и именно тогда, то оно тем самым включилось во всеобщую взаимосвязь, вплелось в ткань бытия и его нельзя произвольно «вырвать» оттуда, не нарушив бытийную структуру мира.

Однако для постижения сущности истории рассмотрения форм ее про-явленности недостаточно. Как отмечал Гегель, не все существующее можно обозначить как действительное. В частности, он писал, что «... наличное бытие (*Dasein*) представляет собой частью явление и лишь частью действительность. В повседневной жизни называют действительностью всякую причуду, заблуждение, зло и тому подобное, равно как и всякое существование, как бы оно ни было превратно и преходяще. Но человек, обладающий хотя бы обыденным чувством языка, не согласится с тем, что случайное существование заслуживает громкого названия действительного; случайное

есть существование, обладающее не большей ценностью, чем возможное, которое одинаково могло бы и быть и не быть» [1, 89-90].

Мир истории – лишь один из возможных миров, и он таков, какой он есть, не в последнюю очередь благодаря случайности. Можно ли считать познанной историю, если познанию дано лишь случайное ее проявление, реализован один из возможных вариантов? Не является ли грехом против истины да и против истории онтологизация случайностей, придание сущему, лишь на том основании, что оно сущее, статуса «действительности»?

Каждая бифуркация (раздвоение) несет в себе потенциальную возможность реализации нескольких вариантов развития. Можно помыслить историю, в которой были бы реализованы иные варианты, более или менее близкие к тем, которые были реально реализованы. Очевидно, что чем дальше в прошлом на шкале времени отстоит от «настоящего» точка бифуркации, являющейся «точкой отсчета» (t_0) существования виртуальной вселенной, тем больше, при прочих равных условиях, эта вселенная будет отличаться от реально существующей, т.е. более «древние» вселенные были бы самыми «странными» и «неузнаваемыми» для возможного их наблюдателя из реальной вселенной. Тем не менее, я полагаю, было бы нечто общее для всех вселенных, и это общее, очищенное путем только что проделанного мысленного эксперимента, и есть предметное поле метафизики истории.

Но познать это общее можно не иначе, как через призму реализованной возможности бытия, в которой необходимо найти инварианты исторического как такового. Чтобы разум не утонул в многообразии им же созданных виртуальных вселенных, он должен принять на себя некоторое ограничение, которое воспрепятствовало бы утвердиться произволу в постижении мира истории. Это ограничение, которое станет для дальнейшего рассуждения ключевым метафизическим принципом, можно сформулировать так: хотя каждое отдельное сущее контингентно, оно есть условно-сущее, т.е. при иных обстоятельствах оно могло бы не существовать или существовать иначе, онтологические параметры, определяющие фундаментальную архитектуру истории, суть одни и те же, безотносительно к конкретным формам актуализации исторического бытия.

Предположение о неизменности онтологических параметров мира истории функционально соотносимо с ролью, которую в естествознании играет принцип Пуанкаре (последний может быть выражен в виде утверждения о том, что законы природы, действующие здесь и сейчас, действуют везде и всегда). Строго говоря, принцип Пуанкаре представляет собой сугубо умозрительное утверждение, которое не может быть подтверждено (хотя могло бы быть опровергнуто) эмпирически. Поэтому некоторые ученые подвергают его критике, полагая, что законы природы могут

эволюционировать вместе с природой (о полемике вокруг этого вопроса см.: [2, 68]). Впрочем, принцип Пуанкаре с определенными уточнениями в отношении сферы его применимости продолжает использоваться как методологический фундамент естествознания, без которого было бы весьма проблематично построить удовлетворительную научную космологию.

Хотя сделанный мною допуск не может быть верифицирован, он должен иметь под собою достаточное основание, которое автор обязан эксплицировать. При формулировке указанного допущения я руководствовался следующими соображениями. Умозрительно можно допустить (не представить как наглядное, но допустить) существование миров, в которых реализуются иные онтологические параметры (скажем, физические константы; вспомним в этой связи споры вокруг знаменитого антропного принципа) как мира в целом, так и мира истории (в тех мирах, где история вообще возможна) – в частности. Например, если в некоем мире появляется способное к культурной и исторической деятельности существо, его история наверняка будет отличаться (не только по содержанию, но и по своим предпосылкам) от истории человечества. Те параметры мира истории, которые человеку кажутся естественными и закономерными (скажем, этническая идентификация, государство как форма организации общественной жизни, война как способ разрешения международных конфликтов и т.д. и т.п.), вполне возможно воспринимались бы как неестественные и алогичные в иной «системе координат»; соответственно, естественное и закономерное в ином варианте бытия не казалось бы таковым гипотетическому человеку-наблюдателю.

Специфика человеческой истории заключается в том, что она суть человеческая, т.е. то, что имеет название «всемирная история» относится к человеку, создающему свой «мир»; если в иных точках пространства-времени имеет место бытийствование иных разумных существ, их деятельность по аналогии может быть также названа «историей», но это иная «история» иного «мира». Стало быть, онтологические параметры мира истории свое пристанище имеют в природе человека и способе его задействия в бытии. Во всем многообразии форм, через которые человек являет себя в истории есть нечто общее – человеческое – стоящее «за» фактической расчлененностью на эпохи, цивилизации, народы, события.

Но из этого вовсе не следует, что характер, направленность и конкретные проявления истории уже предзаданы или запрограммированы. Онтологические условия истории не предопределяют формы актуализации потенциалов реализующего себя через всемирную историю духа, а задают координаты бытийного поля, в котором исторические формы оказываются вообще возможными. Они обеспечивают единство всемирной истории (многочисленные локальные «истории» при всей их внешней непохожести, объединяет тот факт,

что все они суть про-явления человеческого духа), при метафизическом подходе открывающейся как тотальность; ткань же исторического бытия ткется из деяний духа, манифестирующего себя в отдельных актах.

Последние различаются по масштабу и последствиям; наиболее значительные из них принято относить к «историческим», что удобно и уместно, хоть и нет возможности провести между «частными» и «историческими» актами (событиями) четкую онтологическую границу, равно как и невозможно строгое обоснование гегелевского дуализма случайного и действительного. Каждое человеческое действие (а то, что называется «историческим действием» – в особенности и преимущественно) открывает пространство новых возможностей и «отсекает» от бытия бесчисленное количество иных, становящихся вследствие этого нереализованными, возможностей. Количество возможностей потенциально бесконечно (даже кажущийся незначительным и случайным факт при определенных условиях, может иметь весьма далеко идущие последствия), но все эти возможности изначально размещены в онтологической метрике воспринимаемого человеком в качестве «своего» мира, который про-явлен как всемирная история.

В одном из своих писем Декарт высказал мысль, что «... наш дух конечен и создан таким образом, что он может понять как возможное те вещи, которые Бог действительно пожелал сделать возможными, но его природа не такова, чтобы он мог бы одновременно понять в качестве возможных те вещи, которые Бог мог сделать возможными, но которые Он, тем не менее, решил сделать невозможными» [3, 58]. Можно теоретически допустить существование мира с иной метрикой, иными фундаментальными константами и физическими законами, равно как и мир истории, в котором основным участником был бы не человек, а иное существо, но представить себе и понять это действительно нельзя.

Несмотря на изменчивость мира, его фундаментальные физические параметры, что следует из принципа Пуанкаре, остаются неизменными. Если предположить подобное и по отношению к миру истории, появится возможность легитимировать претензии метафизики на постижение его первых начал. При этом метафизику истории от историографии будет отличать не только направленность на тотальность, но и в направленность на поиск фундаментальных исторических инвариантов.

Проведенное исследование позволяет сделать следующие выводы. Подлинно всемирной может быть лишь тотальная, обладающая субстанциональным единством, история. Тотальность предпослана всякому систематическому знакомству с историческим материалом как абстрактная идея, которая не получает наполнения в рамках историографии, но достигает конкретной стадии в философии (метафизике) истории. Напряжение между явленным в опыте и умопостигаемым определяет напряжение между историографическим и философским подходами к истории, – напряжение, которое, несмотря на ряд компромиссных позиций, никогда до конца не может быть снято.

Характер исторического бытия в своих наиболее фундаментальных параметрах определяется характером своей субстанциальной основы; поскольку в качестве таковой выступает человеческий дух, первые начала истории пребывают неизменными в царстве духа. Но ввиду того, что дух сам для себя есть проблема, через практическое действие (деяние, акт) он себя не только познает, но и созидает, каковой процесс осуществляется через свободное творчество, а, стало быть, заранее не предопределен, не предзадан и открыт в будущее. Постигание истории оказывается самопостиганием, на пути которого предстоит еще немало сделать, что и определяет перспективы дальнейших поисков и исследований.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук: Пер. с нем. – М.: Мысль, 1974. – Т. 1. Наука логики.
2. Капітон В.П. Культура і об'єктивні закони. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2000.
3. Мамардашвили М. Картезианские размышления. – М.: Прогресс, Культура, 1993.

УДК 008:315.8

К.А. ІВАНОВА

СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ КУЛЬТУРИ

Іванова Карина Андріївна - проректор з науково-педагогічної (виховної) роботи Національного фармацевтичного університету, кандидат соціологічних наук

Проблема культурних змін у сучасному суспільстві вимагає нового осмислення та застосування концептуально нових підходів. Синергетична методологія дозволяє розглядати ці прояви в реальних процесах та стосунках. Це дає змогу виробити теоретичний апарат, необхідний для аналізу культури.

Ключові слова: синергетика, культура, культурні зміни.

Проблема культурных изменений в современном обществе требует нового осмысления и применения концептуально новых подходов. Синергетическая методология позволяет рассматривать эти проявления в реальных процессах и отношениях. Это предоставляет возможность произвести теоретический аппарат, необходимый для анализа культуры.

Ключевые слова: синергетика, культура, культурные изменения.

The problem of cultural changes in modern society requires a new comprehension and application conceptually of new approaches. Sinergistical methodology allows to examine these displays in the real processes and relations. It gives possibility to produce a theoretical vehicle, necessary for the analysis of culture.

Keywords: synergetics, culture, cultural changes.

© К.А. Іванова, 2010

Культурна зміна є частиною набагато більшої проблеми, що входила в сферу традиційного інтересу філософської онтології. Вона визначалася як співвідношення буття і становлення. Складність становлення була виявлена представниками елейської школи старогрецької філософії, що сформулювали уявлення про суперечність руху з логічної точки зору. Недозволеність фундаментального аспекту зміни взагалі руху як такого повинна була породити невизначеності і неясності в конкретизація цього феномену в реальних речах і стосунках.

Це безперервно відтворює ситуацію відносно термінів тих, що описують конкретні зміни, наприклад культурні зміни. Через це вимагається нове осмислення проблеми зміни взагалі і застосування концептуально нових підходів, які дозволять зосередити аналіз на процесі зміни як такому, а не, наприклад, на його початковому або кінцевому результаті. У методологічному відношенні вимагається рух від загального існуючого у вигляді аналізу поняття становлення до конкретного, «запакованого» у вузькі поняття і формули буденної мови, становлення, що описують процес, як реальність.

І далі, від конкретного до «конкретно-загального» у вигляді синергетичної методології, яка, будучи теорією, дозволяє зосередитися на феномені прояву цієї загальності в реальних процесах, речах або стосунках.

В цілому, культурні зміни традиційно є самоочевидним фактом для антропологічної, культурфілософської і філософської думки. Проте зберігаються невирішеними такі важливі аспекти динаміки, як походження культури, і те, яким чином природні

форми поведінки трансформувалися в людську діяльність.

Не пояснено, чому людина почала працювати, винайшовши знакові системи, створила соціальну організацію, почала «грати», «творити». Що це за «родова суть», яка визнається джерелом змін. Звідки виникають і як формуються «чисті» культури, вступаючи в контакт.

Самі зміни, зазвичай, розглядаються як результат людської активності (тобто в кінцевій точці). «Творчість», «діяльність», «праця», «гра», «життя», «пасіонарність», «осьовий час», «органічна еволюція», «життєвий потік», «біфуркація» або «ситуація контакту» в понятійному і смисловому плані заміщають пояснення змін, а культура описується як «існуюча».

Можливо, подібні тенденції укладаються в «розуміння» культури, але цього недостатньо для «пояснення» явищ і процесів - незалежно від того чи йде мова про динаміку або статичку культури.

Тому потрібний пошук теоретичного простору, в якому можливо не лише розуміння, але і пояснення культури як системи, що знаходиться в постійній зміні, нестійкої до зовнішніх і внутрішніх чинників її існування. Особливо слід підкреслити, що йдеться не про визнання змін у культурі, а про те, що вони розглядаються як необхідна складова частина існування культури як система, що знаходиться в безперервному становленні.

Ядром синергетичного підходу є поняття події. Подія не є випадковістю в сенсі «випадання» з домінуючої в цілому необхідності. Кожен елемент події є визначеним своєю причиною і в цьому сенсі жорстко пов'язаним з причиною. Але при цьому

система в цілому є чутливою до малих обурень, надзвичайно нестійкою і ця нестійкість виступає іманентною характеристикою системи, а не її «граничною» характеристикою або «граничним станом».

Нестійкість породжує події відповідні ймовірнісному опису будь-яких процесів і явищ - від фізики до соціології. Характеристиками події визнаються спонтанність та безповоротність [1]. Нестійкість та безповоротність дозволяють розглядати будь-яку систему не в статиці, яка відбиває її «об'єктивні» властивості і навіть не як сукупність дискретних станів, а як процес безперервних змін.

Причому розглядаються самі зміни, які можуть бути як позитивними, так і негативними, наприклад з точки зору політичної прагматики. При цьому детермінізм на рівні одиначної події не призводить до втрати в процесі розгляду самої «матерії» змін.

Розглядаються не «модельні», абстрактні ситуації, а реальні кореляції взаємодій, що враховують, на мікрорівні. Цікаво, що самі кореляції роз'яснюються на «гуманітарній» мові: частки зберігають пам'ять про зустріч і роблять відповідну дію при наступних «зустрічах» на інші частки. Таким чином, модельний присутній розгляд системи на мікрорівні в процесі змін, агентами яких є не лише взаємодії, але і кореляції, що ведуть до появи феномена безповоротності на макрорівні, що зв'язується з поняттям «Дисипативний хаос».

А як окремий випадок може розглядатися і найбільшій стан, який також розглядається як рівноймовірний, але принципово тимчасовий. Час, протягом якого пам'ять про початковий стан системи повністю втрачається, визначається як «часовий горизонт» [2, 71], також є надзвичайно важливим пунктом аналізу будь-якої складно організованої реальної системи.

Синергетика виникла в межах природничо-наукового знання, а точніше - на межах сучасного наукового пізнання. Термінологія і методи запозичені з математики або фізики не можуть бути безпосередньо інтегровані в гуманітарні дослідження. Тому виникає питання про точки перетину синергетики з гуманітарною думкою, при використанні її основного концептуального апарату. І, в першу чергу, - з культурологічними і культурантропологічними концепціями.

Це дозволить виробити теоретичний апарат, необхідний для аналізу культури не як існуючою, детерміністично передбачуваною, але такою, що стає. Тут є не лише загальнофілософські аргументи, пов'язані з традиційними підходами до співвідношення буття і становлення, але і теоретичні можливості ряду культурологічних дисциплін.

Синергетика не дуже задається питанням про природу тієї зовнішньої дії, яка зробила систему нестійкою. Априорі розглядаються нерівноважні стани, як поширеніші в природі (з чим погоджуються і критики синергетики). Тут їй близький функціональний або дифузійністський підхід до вивчення культури, де обговорюються (як, наприклад, у Б.Малиновського)

конкретні результати змін у нерівноважній ситуації контакту або дії чинників природного середовища. Більше того - підкреслюється відсутність необхідності в «археології» культури, в аналізі ситуації «до контакту». Дифузійнізм також не звертається до внутрішніх джерел еволюції, підкреслюючи випадковий характер змін і знахідок у культурі і зосереджуючись на ситуації контакту.

В обох випадках культурантропологія цих шкіл залишаються дослідниками природи в класичному значенні цього слова, оскільки звертають увагу на результати змін. Проте в підході Малиновського, фіксувального «самі зміни», акцент на аналізі одиначних подій дає можливість зближення з синергетикою. Подібний до нього і дифузійнізм з його пафосом випадковості відкриттів у культурі і непередбачуваності напряму культурних змін зараз і в цьому місці.

Дифузійністи і функціоналісти в антропології підкреслюють «несводимість» культурної ситуації до вихідної точки змін, що характерно і для синергетики. Особливо це стосується підходу Б. Малиновського, який прямо заперечував проти того, що постулювало зв'язки «первинної» чистої культури і тих феноменів, які виникають у результаті контакту (міжкультурній комунікації).

Вони у функціональному відношенні є адаптацією співтовариства до нових умов і не можуть бути зведені до первинної ситуації, з якою, до того ж, неможливо мати справу, оскільки природа первинних культурних механізмів і цінностей нам ніколи невідома. Ми завжди маємо справу з результатом, тобто з самими змінами - неповторними з точки зору минулого і непередбачуваними з точки зору «майбутнього».

Майбутнє у Малиновського, як у польового антрополога, дуже конкретне - це не запозичувана культура, а результат адаптації місцевої культури до запозичуваної. Тому трансформація описується не як проект, що реалізовується, а як малопередбачуваний результат взаємодії, результат зміни, що робить несхожим ні на «вихідну» точку процесу зміни, ні на його «проект» у вигляді «вищої» європейської культури. Важливим є те, що, зосереджуючись на конкретному описі зміни як результаті, метод Малиновського дозволяє зосередити увагу на результаті, який як стан можна було б позначити поняттям «трансформація».

На відміну від «зміни» як процесу, що веде до трансформацій. Правда, сам британський етнограф не вживав слово трансформація як стійке поняття, використовуючи разом з ним слова типу «перетворення» і виходив з непомітності процесу і стану в культурній динаміці, застосовуючи по відношенню до них поняття «зміна» [1]. Ця непомітність і є логічною основою внутрішнього динамізму функціоналістського методу в культурантропології.

Синергетика наполягає на «подієвій» («справжній випадковості») явищ, заперечуючи навіть ймовірнісні їх характеристики (оскільки теорія вірогідності справедливо оцінюється як детерміністична). Тому ще один важливий підхід, який

може бути інтегрований в синергетику, - це соціологічний підхід П.Сорокіна. Причому тільки його частини (найбільш суттєвою з точки зору американської соціології, що визнає його своїм «батьком-засновником»), що стосується, твердження про випадковий характер соціально-культурних флуктуацій, в яких не можна виявити скільки-небудь явних тенденцій.

Правда, сам Сорокін у своїй культурологічній теорії водить-таки тенденцію у вигляді зміни типів культури і вказує на наявність певної спрямованості еволюції. Цим він фактично підтримує вчення про розвиток і виходить з «оборотності» цієї тенденції. Проте події, що формують ці тенденції, безповоротні і унікальні.

Як показує російський учений в соціологічній частині своїх роздумів, ніяких явних тенденцій у соціально культурному розвитку виявити неможливо, тому що їх немає. Тому він і говорить про «флуктуації», а не «ймовірнісні події», підлеглі якої-небудь пануючої тенденції, явно полегшуючи з підкресленою «тенденційністю» марксизму. Історичний процес, з точки зору Сорокіна, нагадує людину, що «обертається у різних напрямках без певної мети або пункту призначення» [4, 333].

Як не згадати тут зауваження Пригожина про Всесвіт, подібний до дитини, яка, «наважуючись робити перші кроки, може надалі стати музикантом, юристом або зубним лікарем» [2, 10]. Але він випадково (Сорокін би сказав - у результаті флуктуацій) вибирає що-небудь одне, як соціально-культурна система по Сорокіну вибирає один з варіантів розвитку. Варіативна соціокультурним процесам у Сорокіна задає неінтегрованість культурних феноменів в уніфіковану систему.

Наявність неінтегрованих елементів і задає варіативну зміну, особливо в періоди криз культури, які він розглядає як механізм адаптації до умов середовища [3, 433 - 437].

Синергетика звертає увагу на енергетичні аспекти буття. У цьому сенсі з нею безпосередньо перетинається культурологія Л. Уайта, що поставило енергооснащеність як первинний критерій розвиненості культури. Те, що в синергетиці називається негентропій і складає суть людської культури по Уайту - її технологічну складову, яка знаходиться в безперервній зміні [5]. У цьому сенсі людство і його культура можуть бути охарактеризовані як дисипативні структури.

Частиною теоретичного простору гуманітарної

думки, яка може бути зіставлена з концептуальними установками синергетики можна також назвати ігрову теорію культури Й. Хейзінгі, акцентуючи випадковий характер людської діяльності як ігровий по своєму характеру. Важливою є теорія хаотичного «виклику і відповіді» А. Тойнбі, а також уся культурна локалістика - від Н.Я. Данилевського до Шпенглера, в якій існує сильна інтуїція хаотичності незалежно від діючих суб'єктів культурно-історичного процесу.

В цілому можна стверджувати, що у філософській традиції домінує уявлення про те, що становлення - це лише перехід від одного стійкого стану до іншого. Визнання подієвої (від «клінамена» Лукреція Кара до індивідуальності події в культурі як його тлумачить неокантіанство), також не означає «автоматичного» акценту на процесі змін. У контексті філософської діалектики можуть розглядатися зміни на макрорівні культури, які в синергетиці є частково випадком ширшого спектра нерівноважних систем і ситуацій.

Культурантропологічна концепція ситуації контакту (що сприймається як даність), а також припущення про безперервний і ненапрявлений характер соціокультурних флуктуацій теоретично підкріплюють синергетичні уявлення про нез'язаність подій з певною тенденцією ні у минулому, ні в майбутньому. Синергетиці близький енергетизм неоеволюціонізму, що розглядає культуру як «негаентропійний» процес, у рамках якого людство може з'являтися як «дисипативна структура»: відкрита нерівноважена, існуюча за рахунок безперервного поглинання енергії ззовні. Істотним моментом вивчення культури як процесу можуть стати елементи філософських шкіл, що зверталися до випадкових аспектів людської діяльності і наполягали, так або інакше, на унікальному характері подій у культурі.

Пристаюючи до глобальних викликів, суспільство повинно перейти до якісно нового стану безперервного становлення, який знаходить вираження в сучасній концепції «безперервної освіти», мистецтва, що стає, при безперервності політичної участі, умовою функціонування сучасної політичної демократії. Інструментом дослідження процесів безперервних змін може стати сукупність нових підходів динамічного аналізу соціально-культурної реальності, в основу яких може бути покладений концептуальний «апарат» синергетики, оснащений досягненнями гуманітарної думки ХХ століття.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Малиновський Б. Динаміка культурних змін // Малиновський Б. Обране: динаміка культури. - М.: РОССПЭН, 2004. - 435 с.
2. Пригожин И., Стенгерс И. Время. Хаос. Квант. К решению парадокса времени. - М.: Эдиториал УРСС, 2001. - 240 с.
3. Сорокин П. Социальная и культурная мобильность // Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. - М.: ИПЛ, 1992. - 437 с.
4. Сорокин П. Социологический прогресс и принцип счастья // Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. - М.: ИПЛ, 1992. - 513 с.
5. Уайт Л. Энергия и эволюция культуры // Антология исследований культуры. - Т.1. - Интерпретация культуры. - СПб.: Университетская книга, 1997. - 464 с.

УДК 1.000.165.6.8(081)

О.Я. НАДИБСЬКА

АНАЛІЗ ЛІНІЙНИХ ТА НЕЛІНІЙНИХ МЕНТАЛЬНИХ МОДЕЛЕЙ У ПОЯСНЕННІ СУТНОСТІ СОЦІАЛЬНИХ ПРІОРИТЕТІВ

Надбська Оксана Ярославівна – доцент кафедри філософії та соціальних дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ, кандидат філософських наук

У статті здійснюється аналіз лінійного та нелінійного моделювання ментальних процесів. Автор спирається на індетерміністські варіанти інтерпретації соціального і доводить, що природа пріоритетів корениться в динаміці багатовимірного простору.

Ключові слова: соціальні пріоритети, ментальні процеси, лінійність, нелінійність.

В статье осуществляется анализ линейного и нелинейного моделирования ментальных процессов. Автор опирается на индетерминистские варианты интерпретации социального и доказывает, что природа приоритетов коренится в динамике многомерного пространства.

Ключевые слова: социальные приоритеты, ментальные процессы, линейность, нелинейность.

The analysis of linear and nonlinear modeling of mental processes is carried out in the article. An author leans against the indeterministic variants of interpretation social and proves that nature of priorities is founded in the dynamics of multidimensional space.

Keywords: social priorities, mental processes, linear, nonlinear.

© О.Я. Надбська, 2010

Соціальні пріоритети формуються в процесі функціонування дуже складних та багатовекторних систем. Природа пріоритетів корениться в динаміці багатовимірного простору, який включає не тільки набір певних соціальних груп з їхніми інтересами, але й впливи ззовні, тенденції цивілізаційного розвитку, ситуативні констеляції факторів.

У даній статті ми окреслимо підходи до розуміння природи соціальних пріоритетів, що спираються саме на індетерміністські варіанти інтерпретації соціального. В цьому контексті ми розглянемо варіанти, пов'язані з описанням нелінійного моделювання ментальних процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій вказує на те, що проблему нелінійного моделювання ментальних процесів досліджували у своїх роботах М. Данилевський, О. Шпенглер, П. Сорокін, Ф. Фукуяма, В. Пантін, В. Лапкін, Я. Лукашевич, Ю. Лотман, М. Попович, Р. Рорті та інші. Втім, у більшості наукових робіт автори торкаються даної проблеми в історичному та культурологічному аспектах. Ми в даному дослідженні здійснимо спробу інтерпретувати природу пріоритетів саме в контексті розуміння багатовимірності соціального простору.

Ця можливість з'явилася завдяки масштабному процесу розгортання кризи детерміністського світосприйняття, що почався ще на рубежі XIX–XX століть. Утвердження ймовірного погляду на світ просякнуло всі рівні наукового мислення, почавшись, як не дивно, не з гуманітарних наук, а з природничих [2, 175]. Розвиток

фізики на певному етапі привів до осмислення того, що причинне описання природи (що існувало в класичній фізиці) як абсолютний більше не працює. Закономірності, що були виявлені спочатку статистичною фізикою наприкінці XIX ст., а потім квантовою механікою, змінили розуміння ролі необхідності та випадковості у природі. Було осмислено цінність ймовірного підходу до вивчення природи; випадок виявився основою процесу розвитку природних систем, що розвиваються. В класичній фізиці, навпаки, випадок вважався не умовою розвитку системи та нашого розуміння, а проявом неповноти нашого знання про початкові умови існування системи. Подальші дослідження у цій галузі привели до відкриття «ефекту цілого» – доказу тої обставини, що навіть у неживій природі існує вибір, існує пошук оптимального стану, існує прообраз мети, що відображається в цілісності природних систем [13, 38]. Виявивши «ефект цілого», ми неминуче підходимо до питання про можливість виявити системоутворюючі елементи та змоделювати подальший розвиток тієї чи іншої системи.

Ланцюгова реакція переосмислення природи складних феноменів (систем різного рівня) привела й до перебудовання засад розуміння розвитку соціальних спільнот у різних контекстах. Традиційна з XIX ст. гегелівська схема розуміння соціального розвитку передбачала виявлення чіткого ланцюга причин та наслідків. Усі елементи соціального простору, що не вкладалися в «прокрустове ложе» руху цілого до якоїсь мети відкидалися як незначні, як складові «дурної

нескінченності», на яку не треба зважати. Загальновідомою є відроза, яку почала викликати така картина розвитку людського суспільства ще наприкінці XIX ст. (філософія життя, герменевтика тощо). Загальна невдоволеність таким розумінням системи соціального знання викликала особливу увагу до царини природничих наук, бо саме тут з'явилася можливість побачити принципово інший підхід до інтерпретації рушійних сил та мети розвитку людської спільноти.

Вивчення ментальних конструкцій того чи іншого суспільства неминує викликає у нас інтерес до такого об'єкта, як соціальні пріоритети, бо саме пріоритети є тими системоутворюючими елементами, що роблять ментальну систему такою, якою вона є. Звісно, спроби виявити такі базові ментальні елементи приводять до бажання створити певні графічні відображення ментальних конструкцій, що керують існуванням соціальної системи, відтворити схему їх руху, створити модель подальшого розвитку соціальної системи. Отже, соціальна філософія існує задля того, щоб спробувати спрогнозувати можливий розвиток соціуму, виявити можливі негативні тенденції та приборкати їх, побачити найбільш плідні напрямки та підтримати. Саме визнання імовірнісного способу існування складних систем надає можливість підходити до вивчення розвитку соціуму не з фаталістичної точки зору (нібито, ось ми побачили закономірності, підкорюйтеся ним!), а з позиції творчого та відповідального учасника процесу розгортання соціального процесу. Дивним чином саме природничі науки надають поштовх до переосмислення ролі кожної окремої людини в процесі життєдіяльності соціальної спільноти.

Аж до останніх десятиліть XX століття ймовірнісні підходи та різного роду математичного моделювання не було повноправною частиною соціального знання та розглядалося скоріш в метафоричному сенсі. Однак вже декілька десятиліть моделювання все більш впевнено входить до соціального знання та надає додаткові можливості вивчення саме ментальних конструкцій, структуроутворюючою частиною яких і є система пріоритетів.

Відмова від однобічності детерміністської інтерпретації світу може бути описана як перехід від лінійного до нелінійного мислення. Лінійність та нелінійність є суто математичними термінами, що органічно увійшли зараз до інструментарію гуманітарного знання. Нелінійність у математичному сенсі відсилає до певного роду рівнянь, що вміщують шукані величини у ступенях більше 1 чи коефіцієнти, що залежать від властивостей середовища. Нелінійні рівняння можуть мати декілька якісно різних рішень. Множині рішень нелінійного рівняння відповідає множина шляхів еволюційної системи, що описується таким рівнянням. Характеристиками феномена нелінійності є принцип «розростання малого», наявність порога чутливості (нижче порога дія зменшується, «забувається»; вище – зростає в багато разів),

квантовий ефект (дискретність шляхів розвитку нелінійних систем чи середовищ – у даній нелінійній системі можливий не будь-який шлях еволюції, а тільки певний спектр таких шляхів), можливість несподіваних чи емерджентних змін у напрямку протікання процесу. Нелінійність робить ненадійними та недостатніми прогнози, що спираються на аналіз даного моменту існування системи. Розвиток системи відбувається завдяки випадковості вибору в момент бифуркації.

Розуміння системи як цілого розкриває природу будь-якої системи як такої, що рухається до мети, яка не задана фатально та невідворотно, та залежить від надскладного конгломерату причин. Можна виявити декілька елементів ментальної картини XX століття, що спираються саме на нелінійне розуміння розвитку системи.

По-перше, це думка про те, що складній системі неможливо нав'язати шляхи розвитку – висувається припущення про ко-еволюцію природи та людини. По-друге, висувається припущення про хаос як творче начало – моменти нестабільності системи є моментами найбільшої можливості народження нового. Саме в ці моменти малі поштовхи можуть породжувати макроструктури. Нелінійне мислення, таким чином, передбачає відродження принципу засновника даосизму Лао-Цзи – мале породжує велике. На рівні аналізу людської спільноти це означає, що зусилля конкретної людини не марні – навіть малі поштовхи здатні змінити світ. Це породжує модус особливої відповідальності за свої дії. Таким чином, нелінійне мислення вже в своїй основі висуває до найбільш пріоритетних цінностей відповідальність людини та цінність людської особистості.

Важливою складовою нелінійного способу мислення є також визнання відсутності єдиного можливого шляху розвитку суспільства. Цей момент також висуває до числа пріоритетів ініціативу та відповідальність конкретної особистості – люди перестають бути пасивними діючими елементами історичного процесу. Для пострадянського простору цей елемент нелінійного мислення став особливо важливим та виявився одним з пріоритетних моментів будівництва нової ментальної конструкції. Радянська ідеологія єдино вірного та правильного напрямку соціального розвитку робила з людини гвинтик у фаталістично запрограмованому історичному процесі, що зводило активність людини до добровільного підкорення прогресу. Відсутність підкорення означала тільки те, що людина буде неминує розчавлена переможною ходою машини історії. Марксистська ідеологія (офіційна за радянські часи) була невід'ємним продовженням гегелівської лінійної схеми інтерпретацій світу. Пріоритет людської активності є однією зі складових саме нелінійного мислення.

Наступною характеристикою нелінійного мислення є твердження нового способу співіснування частин у цілому. Стверджується наявність спільного темпу руху частин, що входять до цілого.

Невід'ємною складовою нелінійного мислення

є уявлення про принципи розвитку швидких лавиноподібних процесів та процесів швидкого нелінійного росту, що сам себе стимулює.

Будь-яка нелінійна система – чи то природна, чи то соціальна, є надто складною, щоб вивчати її у безпосередньому сприйнятті. Під час вивчення нелінійних систем дослідник неминує підходити до необхідності створювати певні моделі, на яких можна вивчати властивості таких систем. Побачивши необхідність абстрагування у вивченні нелінійних процесів, ми підходимо до поняття динамічної моделі, без якої вивчення системи залишилося б на рівні декларацій.

Отже, динамічна система є математичною абстракцією, що створюється для вивчення та опису систем, що еволюціонують у часі. Реальним системам, що моделюються математичним поняттям «динамічної системи», властива детермінованість. Під час створення такої моделі ми припускаємо, що знання початкового стану системи дасть нам можливість передбачити її подальшу поведінку. Моделювання задає поняття фазового простору системи, який є сукупністю всіх можливих станів системи на даний момент часу. Наявність певної кількості можливостей зручно представити у просторовому вигляді, тому саме йдеться про простір, в якому розгортається динамічна модель. Еволюція системи постає як рух точки фазового простору. Ця точка описує фазову криву чи фазову траєкторію.

Для створення динамічної системи необхідно задати її фазовий простір X , сукупність часових моментів T та певне правило, що описує рух точок фазового простору в часі.

Динамічні системи описуються за допомогою диференціальних рівнянь. Якщо ми описуємо систему з безперервним часом (а саме такими є соціальні системи, що нас цікавлять), ми маємо справу з динамічною моделлю, що зветься «гармонічним осцилятором». Фазовим простором такої системи є площина. Гармонічний осцилятор моделює різноманітні коливальні процеси. Його фазовими кривими є еліпси з центром у нулі.

Коли описується динамічна система, вирішується певна кількість питань. Чи може система повернутися у початковий стан в ході еволюції. Як збудовані інваріантні множини системи? Як створений аттрактор системи, тобто множина системи, до якої тягнеться більшість траєкторій? Як поведуться траєкторії, що є випущеними з близьких точок - чи залишаються вони близькими або розходяться з часом на велику відстань? Чи можна описати поведінку «типової» динамічної системи? Чи можна говорити про поведінку системи, близької до даної?

Названі питання є дуже важливими для аналізу руху соціальної системи. Звернення до математичного моделювання вказує саме на ті питання, що є найважливішими для розуміння принципів функціонування соціального простору та, якщо звернутися до контексту нашої роботи, виявити принципи виникнення пріоритетів. Для розумін-

ня системи пріоритетів важливо саме те, чи може система повернутися в початковий стан (отже, чи може система пріоритетів залишатися певний час незмінною та повертатися до якогось первісного стану). Чи можна використовувати пріоритети, що добре діють в одному суспільстві до іншого середовища? Для сучасної України це особливо важливе, бо вітчизняну систему пріоритетів намагаються будувати на орієнтації на європейську чи російську системи. Навіть те, що здається близьким у початковому стані, необов'язково залишиться таким протягом скільки – небудь помітного часу. Аналізуючи перспективи розвитку системи вітчизняних пріоритетів, ми маємо розуміти, що просто аналогія може не спрацювати. Саме уважний погляд у бік динамічної моделі змушує зрозуміти, що розвиток соціальних систем потребує більш ретельного аналізу, ніж поверхневий пошук привабливої моделі ззовні. Чи існує «типова» система, в досвід якої можна просто вписатись для вирішення власних проблем? Досвід вивчення динамічних систем заострює для гуманітарія вузлові моменти власної проблематики.

Математична модель нелінійної ментальної системи допомагає з'ясувати головні рушійні сили соціуму. Саме спроба описати динамічну систему є процесом виявлення пріоритетів. Як ми вже казали, в цій роботі ми не просуваємо теорію нелінійних процесів, ми намагаємось створити метафоричну методологію найкращого описання системи соціальних пріоритетів. Математична модель створюється для того, щоб вивчати складний об'єкт, заміщаючи його штучним утворенням. Як природні, так і соціальні об'єкти мають можливість бути представленими в вигляді математичної моделі та вивчатися окремо від реального об'єкта. Таке опосередковане вивчення об'єкта дає можливість отримати додаткове знання про об'єкт.

Описавши загальні принципи вивчення складних нелінійних систем, маємо декілька слів сказати про досвід вивчення динамічних моделей нелінійних систем у галузі суто гуманітарного знання. Для дослідників систем пріоритетів важливо, що подібні дослідження робилися в галузі препарування історичної реальності.

Спроба використати висновки теорії нелінійності до аналізу соціальних феноменів у даній роботі не робиться – автор ставить собі за мету виявити гранично загальні риси сучасної ментальної парадигми та з'ясувати, в якій саме спосіб проблема розуміння природи соціальних пріоритетів заострюється в період панування нелінійного мислення. Щоб нас не звинувачували в захопленні метафорикою (бо в більшості гуманітарних досліджень звернення до динамічних систем та нелінійності є скоріш використанням красивих метафор, ніж справжньою розвідкою в рамках системного аналізу чи синергетики), звернемо увагу на досвід суто гуманітарного та дуже якісного дослідження ментальних систем

Європи – «Культуру та вибух» Юрія Лотмана [6]. На конкретному культурологічному матеріалі автор показує дію законів складної системи, що самоорганізується. Для дослідника феномена соціальних пріоритетів важливо, що Юрій Лотман звертає увагу на специфіку корпусу цінностей у ментальних конструкціях перехідного та еволюційного часів. Цей момент особливо значимий для вивчення сучасного вітчизняного простору пріоритетів, бо нині Україна знаходиться саме в умовах «вибухового» розвитку, в найбільш вразливому стані в сенсі обрання майбутнього шляху.

Виділяючи загальні характеристики перехідної епохи (епохи «вибуху»), Юрій Лотман зауважує: момент «вибуху» відчувається як виключений з часу, навіть якщо в реальності він є розтягнутим на дуже великі часові відрізки [6, 245]. Автор констатує, що в епоху «вибуху» найвищою цінністю набуває індивідуальне начало. Коли ж «вибух» завершується, революцію змінює застій, а ідея індивідуальності зникає, поступаючись ідеалу однаковості. Завершення «вибуху» Юрій Лотман називає місцем самопізнання епохи – «в сфері історії це не тільки висхідний момент майбутнього розвитку, але й місце самопізнання» [6, 30]. Випадковий вибір починає сприйматись як єдино можливий. Випадковість у системі Лотмана осмислюється як сутнісне начало історичної реальності. При цьому відбувається зсув у розумінні задач дослідника соціального простору – останній має розуміти, що кожна «велика» подія не тільки відкриває нові дорogi, але й відсікає цілі грона ймовірностей майбутнього. Якщо це пам'ятати, зауважує Юрій Лотман, то опис цих втрачених шляхів стає для історика вже зовсім не роздумами на необов'язкові теми [6, 98]. Обираючи такий підхід, порівнюючи обрані цінності з набором нездійснених шляхів, дослідник отримує унікальну можливість бачити процес формування пріоритетів, які є в термінології нелінійної системи аттракторами.

Взв'язці категорій «необхідність-випадковість» відбулося різке зміщення центру тяжіння. Увага звернулася до вірогідніших, випадкових вимірів. Сьогодні мало кого надихне заклик «зітри випадкові риси», тому що досвід їх стирання, ігнорування виявився неплідним та негативним. Поряд із цим відбувається «велика відмова» від детермінізму, можливо, не завжди виправдана, отже, можна «з водою виплеснути й дитину». За твердженням відомого американського філософа Річарда Рорті, вузловим моментом сучасного світосприйняття постає визнання випадковості основною характеристикою реальності. Ми дозволимо собі додати, що головним чином йдеться про реальності людського буття в світі. Однак недостатньо просто проголосити поворот до випадковості. Треба окреслити певні межі дії і застосування випадкових та вірогідних сил.

Випадковість як світоглядний лейтмотив сучасної соціокультурної ситуації пов'язана з категоріями історичності та часової локальності,

епізодичності, одиничності, ситуаційності щодо аналізу суспільних феноменів. Тому аналіз конкретних ситуацій, що є ареною дії випадкових, непередбачуваних сил та факторів, стає особливо актуальним.

Можна підсумувати, що людство в останні десятиліття осмислює себе переважно як нелінійна система, що самоорганізується, система, в якій існує можливість впливу на саму себе. Зовнішній поштовх є для такої системи не умовою поведінки, а сигналом, інформацією. Реакція на таку дію не є однозначною, система сама обирає собі найкращий з можливих світів [9, 33]. На думку Мирослава Поповича, зараз формується така парадигма мислення, що може бути осмисленою в рамках розуміння суспільства як нелінійної системи. Наша реальність включає нереалізовані «можливі світи» (кращі чи гірші за наш, ми цього не знаємо), що можуть бути покликані до життя тією чи іншою системою випадковостей. Історія України останніх п'яти років наочно демонструє можливість кардинальних змін у курсі розвитку держави, які не є якимось жорстко запрограмованими. Таке розуміння підштовхує до актуалізації пріоритетів особистісного вибору, відповідальності за долю цілого. Пріоритетними стають цінності, пов'язані у першу чергу з захистом прав конкретної людини, її розвитком та самореалізацією. Співіснування в сучасній українській свідомості кардинально різних проектів майбутнього нашого суспільства (що є рівно обґрунтованими в теоретичному плані) дає можливість оцінювати сучасний стан саме як момент «біфуркації» чи «надшвидкого розвитку», «вибуху».

Ймовірнісний підхід став певним інваріантом парадигми мислення ХХ століття. Життя соціуму осмислюється через призму життя окремої особистості, неусталене, підвладне випадковостям та зовнішнім впливам, які, однак, виявляються тільки поштовхами та джерелами інформації. Рух соціуму не може бути чітко детермінованим та керованим. Соціум, що складається з маси живих особистостей, не є водночас просто сумою цих особистостей, це ціле, що самоорганізується та обирає власний шлях дивним, подекуди парадоксальним чином.

Визнання суспільства як відкритої системи, що не керується напряду ззовні, що організує сама себе за власними законами, що не може бути поясненою за допомогою висновків, зроблених під час аналізу іншої системи, як не дивно, стає частиною навіть тих напрямків філософського знання, які, здається, відштовхують саму ідею системності та впорядкованості. Так, у постмодерністській філософії ми бачимо відмову від теоретичного тлумачення світу в традиційних схемах. Змінюється епістемологічна ситуація – розпадається суб'єкт як центр будівництва уявлень. В класичному дискурсі подія набуває сенсу тільки завдяки приналежності абсолютній повноті первісного сенсу. Некласична філософія відмовляється на погляд на подію через призму загальної істини буття та запроваджує погляд на подію в її самодостатності. Світова історія децен-

тралізується – визнається правомірність існування різних точок зору, що не можуть бути зведені одна до одної через спільний знаменник. Виникає можливість хаотизації історії [8, 187]. Визнання плюралістичної картини світу споріднює рух неокласичної філософії з тим поштовхом, який відчувають представники природничих наук, описуючи нелінійну систему. В постмодернізмі встановлюється примат одиничного, унікального над універсальним. За думкою Річарда Рорті, характер людини та її лінія поведінки часто-густо змінюється незалежно від проектів самобудування, над яким людина працює [11, 136].

Образ плюралістичного світу стає настільки природною частиною парадигми мислення ХХ ст., що саме визначення гуманізму вже не сприймається в ситуації затвердження єдиного як онтологічно вищого за множинне. Як слушно зауважив Олександр Разін, «справжній гуманізм може бути пов'язаний тільки з таким філософським мисленням, в якому множинне виступає поряд з єдиним, хаос не виступає як нижче за системну впорядкованість. Там, де множинне розглядається як гірш за єдине, неминуче починається підгонка поведінки під загальні стандарти та норми» [10, 13]. Плюралістичне світобачення зачепило співвіднесеність найрізноманітніших спільнот – від відносин між державами чи культурами до переоцінки меж приватного життя індивіда.

Характерною ілюстрацією орієнтації на мовчазну картину світу є своєрідний «етнічний ренесанс», що охопив всю сучасну цивілізацію. В цьому контексті показовими є деякі думки, що пролунали ще в 1994 році на київському конгресі з етнетики. Так, Сергій Кримський висунув думку про те, що етнос може розглядатися як монада зі всіма ознаками історичної індивідуальності. Властивостями монади так само наділена й людська особистість [5, 22]. Принцип монадності доповнюється принципом плеядності. Сергій Кримський висуває припущення, що становлення світової надцивілізації інформаційного суспільства активізує регіональну етнічну, національну диференціацію людства [4, 1].

У сфері гносеології імовірна тенденція демонструє себе в розповсюдженні думки про множинність істин. При цьому йдеться не про байдуже визнання того, що інший думає інакше. Краще всього ця тенденція розкривається в словах Мартина Бубера, який, порівнюючи свою віру та віру Кальвіна чи Лютера, каже, що не вірить у можливість єдиного тлумачення Слова Божого. Мартин Бубер підкреслює, що це не визнання просто суб'єктивних розбіжностей, а констатація зміни історичної ситуації, констатація змін у відносинах між людиною та Богом. «Ми чекаємо на Богоявлення, та нам відомо тільки місце, де це відбудеться – це місце зветься спільністю» [1, 99]. На думку Мартина Бубера, Слово Боже розкривається в нашому людському зверненні один до одного. «Починається час справжньої релігійної розмови – не удаваних релігійних розмов, коли ніхто, власне, не бачить свого співрозмовника

та не звертається до нього, а справжнього діалогу впевненості з упевненістю, відкритої особистості з відкритою особистістю. Тільки коли з'явиться справжня спільність, не спільність змісту віри, нібито знайденої в усіх релігіях, а спільність ситуації, страху та очікування» [1, 99].

Можливість інтерпретувати природу пріоритетів саме в контексті розуміння багатовимірності соціального простору з'явилася завдяки масштабному процесу розгортання кризи детерміністського світосприйняття, що почався ще на рубежі ХІХ–ХХ століть. Було осмислено цінність імовірного підходу до вивчення природи; випадок виявився основою процесу розвитку природних систем, що розвиваються. Саме визнання імовірного способу існування складних систем надає можливість підходити до вивчення розвитку соціуму не з фаталістичної точки зору (нібито ось ми побачили закономірності, підкорюйтеся ним!), а з позиції творчого та відповідального учасника процесу розгортання соціального процесу.

Розуміння системи як цілого розкриває природу будь-якої системи як такої, що рухається до мети, яка не задана фатально та невідворотно, та залежить від надскладного конгломерату причин. Важливою складовою нелінійного способу мислення є також визнання відсутності єдино-можливого шляху розвитку суспільства. Цей момент також висуває до числа пріоритетів ініціативу та відповідальність конкретної особистості – люди перестають бути пасивними діючими елементами історичного процесу. Для пострадянського простору цей елемент нелінійного мислення став особливо важливим та виявився одним з пріоритетних моментів будівництва нової ментальної конструкції.

Звернення до математичного моделювання вказує саме на ті питання, що є найважливішими для розуміння принципів функціонування соціального простору та, якщо звернутися до контексту нашого дослідження, виявити принципи виникнення пріоритетів.

Для розуміння системи пріоритетів важливо саме те, чи може система повернутися в початковий стан (отже, чи може система пріоритетів залишатися певний час незмінною та повертатися до якогось первісного стану). Чи можна використовувати пріоритети, що добре діють в одному суспільстві, до іншого середовища? Для сучасної України це особливо важливе, бо вітчизняну систему пріоритетів намагаються будувати на орієнтації на європейську чи російську системи. Навіть те, що здається близьким у початковому стані, необов'язково залишиться таким на протязі скільки не будь помітного часу. Аналізуючи перспективи розвитку системи вітчизняних пріоритетів, ми маємо розуміти, що просто аналогія може не спрацювати. Саме уважний погляд в бік динамічної моделі змушує зрозуміти, що розвиток соціальних систем потребує більш ретельного аналізу, ніж поверхневий пошук привабливої моделі ззовні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бубер М. Диалог // М. Бубер. Два образа веры. - М.: Республика, 1995. - С. 99
2. Вайдлих В. О концепциях, примиряющих естественные науки и теологию // Философская и социологическая мысль. - 1994. - № 11-12. - С. 175
3. Данилевский Н. Я. Россия и Европа / Н. Я. Данилевский. - М.: Книга, 1991. - 574 с.
4. Крымский С. Б. Этнические монады и этика экуменизма // Культура и этноэтика. - Вып. 2. - С. 1.
5. Крымский С.Б. Контуры духовности: новые контексты идентификации // Вопросы философии. - 1992. - № 12. - С. 22.
6. Лотман Ю.М. Культура и взрыв. - М.: Гнозис, 1992. - 272 с.
7. Пантин В.И., Лапкин В.В. Философия исторического прогнозирования: Ритмы истории и перспективы мирового развития в первой половине XXI века. - Дубна: ООО «Феникс+», 2006. - 448 с.
8. Петякцева Н.И. Проблема диалога цивилизаций // Вопросы философии. - 1996. - № 1. - С. 187.
9. Попович М.В. Творчество и идея целостности // Світогляд і духовна творчість. - Киев, Наукова думка, 1993. - с. 33
10. Разин А. Гуманизм множественности и многообразии культурной жизни // Культура и этноэтика. Международная научно-теоретическая конференция. - Вып.1. - Киев. - 1994. - С. 13.
11. Рорти Р. Еще один возможный мир // Философия Мартина Хайдеггера и современность. - М.:Наука, 1991. - С. 144.
12. Степанянц М.Т. Справедливость и демократия в контексте диалога культур // Вопросы философии. - 1996. - № 2. - С. 145.
13. Структура и смысл. Формальные методы анализа в современной науке. - Киев, Наукова думка, 1993. - С. 38.
14. Тойнби А. Дж. Постижение истории / А. Дж. Тойнби; [пер. с англ. Е. Д. Жаркова]. - М.: Айрис-пресс, 2004. - 640 с.
15. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер; [авт. вступит. статьи А. П. Дубнов, авт. комментариев Ю.П.Бубенков и А. П. Дубнов]. - Новосибирск: Наука, 1993. - 592 с.

УДК 374.017+154

І.А. КАДІЄВСЬКА

МУЛЬТИКУЛЬТУРИЗМ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ

Кадієвська Ірина Аркадіївна – доцент кафедри філософії, політології, психології та прав Одеської державної академії будівництва та архітектури, кандидат філософських наук

Сучасна система освіти в усьому світі як в організаційному, так і в ідейному плані переживає серйозну кризу. Людство поступово опиняється в межах глобального комунікаційного простору, який принципово змінює характер діалогу між культурами.

Ключові слова: освіта, культура, глобалізація, цінність, наука.

Современная система образования во всем мире как в организационном, так и в идейном плане переживает серьезный кризис. Человечество постепенно оказывается в рамках глобального коммуникационного пространства, который принципиально изменяет характер диалога между культурами.

Ключевые слова: образование, культура, глобализация, ценность, наука.

The contemporary system of formation in the entire world, both in the organizational and in the ideological plan survives serious crisis. Humanity gradually occurs within the framework global communication line space, which principally changes the nature of the dialogue between the cultures.

Keywords: formation, culture, globalization, value, science.

© І.А. Кадієвська, 2010

Багато дослідників вважають, що припинення конфлікту між капіталістичною (ліберальною) та соціалістичною (комуністичною) ідеологіями відкриє для людства перспективу мирного співтовариства та подолання багатьох соціальних, політичних і економічних проблем. «Холодна війна була конфліктом двох крайніх версій прогресивізму, - пише японський вчений Сакакібара. - Крах соціалізму та припинення холодної війни тимчасово відвернув увагу від проблеми існування різних цивілізацій». Однак завершення ідеологічного протистояння в дійсності призвело на початку третього тисячоліття до проблеми кризи ідентичності. Наша психіка та, навіть, матеріальні потреби починаються з само ідентифікації.

Перетворення етнічності в міжнародному масштабі з культурного показника у фактор, що генерує економічну, професійну, освітню, політичну підструктури суспільства, відбулось під впливом процесів глобалізації. Ці процеси викликали входження елементів модерністської західної культури традиційного суспільства – третього світу та масову міграцію до країн Заходу.

Конфлікти, породжені зіткненням Заходу та третього світу, ми постійно спостерігаємо. Але ми живемо в мультикультурному світі, коли кордони між різними культурами повністю не зникають.

З точки зору культурного фундаменталізму, відношення між різними культурами є ворожими та взаємно деструктивними, адже в людській природі...збереження відокремлених різних культур. Та все ж, ми живемо в епоху глобалізації з... її стиканнями національно-державного фактора у його культурному вимірі. Політика «мультикультурізму», що практикується на Заході, має спільні риси з національною політикою.

Постмодерністська наука зафіксувала стійку тезу: романтичний міф про державу, побудовану єдиним народом з єдиною культурою, пішла в минуле. Існує очевидна різниця між суспільствами, члени яких мають спільну культуру та мову, загальні форми соціополітичної організації, спосіб існування, загальну релігію та суспільствами, які містять дві чи більше груп, що відрізняються за цими параметрами. Суспільства другого типу є мультикультурними та вважають своєю культурою «плюралізм» [10].

Концепція «поліцентризму» - закономірний засіб захисту різних соціальних та багатьох держав, що найбільшою мірою страждають від наслідків «однополярної» політики. В їх середовищі спостерігаються спроби відгородитись від наслідків глобалізації шляхом пошуку специфіки свого регіону та своєї ідентичності. Відбувається наростання регіональних та локальних аспектів – «реорганізації» або «локалізації», які діють на основі проекту багатопольярного світу фактично на одному рівні з глобалізації. Якщо глобалізація передбачає об'єднання в єдину «світову цивілізацію» на базі встановлення загального темпу розвитку складної структури або об'єднання з урахуванням симетрії та асиметрії.

Давно відомо, що збільшення розвитку в економічному рівні завжди виступало джерелом соціальних конфліктів. Різниця у рівні освіти також створює умови для соціальної нестабільності. Вже зараз наука держав, намагаючись протистояти однієї глобалізації, проводить офіційну політику ізоляваності. Населення різних держав, незалежно від глобальної чи регіональної доміанти в розвитку обов'язково

реагує на втручання будь-якої держави в життя іншої. В результаті з'являються альтернативні плани побудови глобального світу. Центром протиріч глобалізації є не сам процес інтернаціоналізації різного роду зв'язків, але така трансформація різних сфер людської діяльності, взаємодія яких приводить до створення нової глобальної цілісності. Кожен її елемент перетворюється на деталь світової машини, тобто стає значно більшим, ніж сума його складових елементів. Саме в окремих проявах протиріч глобалізації стає найбільш очевидною. Якщо з цих потенцій розглядати явище в цілому, то можна дійти висновків, що за інтеграційними тенденціями ховаються намагання влади різних держав побудувати новий світовий лад. Подібні підходи до глобалізації ігнорують самоорганізаційні можливості суспільства та культури. Очевидно, що саме освіта має допомогти людству позбутись міфів та ілюзій, пов'язаних з інтеграцією та глобалізацією, та створити умови підвищення ефективності використання потенціалу людства.

Говорячи про глобальний процес універсалізації, слід підкреслити, що в його сприйнятті присутній аксіологічний аспект, який нерідко виражений у негативних оцінках його наслідків не тільки для розвитку, але й для факту самого існування самотніх національних культур. Кожна культура по-своєму сприймає та засвоює цінності, створені іншими народами. Тому західні стандарти, включені до іншого культурного контексту, набувають протилежного сенсу та ефекту. Культурні форми мають властивість наповнюватись у складній залежності від переплетення того, що приходить ззовні, з тими традиціями, які існують здавна. Західна культура взагалі не є кращою чи гіршою, ніж східна чи африканська. США, що претендують на геополітичне, військове та стратегічне лідерство в світі, не можуть претендувати на духовне лідерство. Це розрив між технологічним, економічним, політичним, з одного боку, та духовним – з іншого, свідчить про драму сучасної цивілізації.

Важливим наслідком універсалізації буття, як би його не розуміли – «моноцентрично» чи «поліцентрично», – є «транс граничність» «розмивання» існуючих у світі кордонів. Воно проявляється в інтенсифікації взаємодії на різних рівнях. Відбувається формування фактично єдиної фінансової системи та світової системи комунікації.

До того ж, трансформація тоталітарного суспільства в демократичне та пов'язана з нею перебудова відносин всіх учасників освітнього процесу один з одним та з владою відбувається в умовах світової глобалізації.

Це, між іншим, пов'язано з невизначеністю відносин між інформаційною та виховною функціями освіти. Недооцінка або подекуди, й ігнорування виховної функції вищої школи приводить до культивування сціентистської, технократичної раціональності. В той же час спостерігається моральний релятивізм та зверхнє ставлення до гуманітарної культури і гуманістичних цін-

ностей. У цій ситуації постає гостро питання не тільки про забезпечення інноваційно-креативної функції освіти, але, перш за все, про повернення значущості її гуманітарної, гуманної сутності, адже тільки вона в змозі формувати стійкі демократичні, правові та моральні цінності особистості.

Для того, щоб виявити сутність та специфіку сучасної глобальної кризи в освіті, необхідно розібратись у загальних зовнішніх проявах, загально-соціальних умовах та часових межах.

Дослідник Ф. Г. Кумбс у своїй книзі «Криза освіти в сучасному світі» одним з перших проаналізував кризовий стан сучасної освіти [5]. Серед найсерйозніших проблем, вказувалось у книзі, було збільшення кількості неграмотних у світі, дисфункції системи освіти, а також відносно нове явище як функціональна неграмотність, коли підготовлені за звичними критеріями спеціалісти опинились безпорадними в нестандартних ситуаціях. Автор згадує поширення маргінальної свідомості та девіантної поведінки молоді, які дедалі сильніше відходять від гуманістичних цінностей та духовних традицій минулого. Ці та інші тенденції зараз розгортаються на фоні цілої низки глобальних проблем, кожна з яких являє собою загрозу виживанню цивілізації.

З початку ХХ століття активність та вплив антропогенного фактори на природу зростає до критичного рівня. Глобальна економічна криза загрожує людству в багатьох аспектах. За різними експертними оцінками запасів природних ресурсів вистачить на 55-75 років [9]. Безумовно, ці цифри є приблизними, але глобальна екологічна проблема постає досить нагально. Сучасний індустріальний розвиток впливає на екологію не тільки окремих розвинених держав, але на загальносвітову ситуацію. Моря, озера та річки Європи і Північної Америки інтенсивно забруднюються промисловими відходами різних держав, які використовують їх водні ресурси. Спостерігається збільшення використання хімічних добрив, які належать до найважливіших причин глобального забруднення навколишнього середовища. Постійний розвиток промисловості, транспорту та сільського господарства вимагає збільшення енергетичних витрат та веде до зростаючого навантаження на природу. Через збільшення місткості вуглекислого газу виникла загроза зміни клімату на планеті та парникового ефекту. Подібні зміни викликають складні проблеми, які досить важко вирішити. Доіндустріальне суспільство практично не забруднювало планету, бо майже всі відходи досить швидко потрапляли до природного кругообігу речей. Зараз людство виробляє в 2000 разів більше відходів.

У сучасному суспільстві саме освіта стає сферою формування ідей, мислення та способів буття в ноосфері. Тобто саме освіта регулює весь комплекс відносин між людьми та природою. З точки зору ноосферного підходу загроза світової екологічної катастрофи має долатись. Людство має усвідоми-

ти, що антропогенне навантаження на біосферу є катастрофічним. В цих умовах екологія неминуче виходить з вузьких меж та стає міждисциплінарним напрямком досліджень взаємодії біосфери та суспільства. Вона пов'язана з природничими та гуманітарними дисциплінами. Так виникли її нові розділи: медична, соціальна, історична та етична екологія. Це безпосередньо впливає на стратегію освіти і суспільства в цілому.

Екологічна політика має бути закладена в освітній діяльності: говорячи про біосферний світогляд, М.М. Моїсєєв відмічав: «Людина має бути озброєною вмінням глибоко розуміти і аналізувати те, що дозволено Природою, та чинити згідно із цим розумінням [6].

Гармонізація взаємовідносин людини та природи важлива для вирішення різних проблем. Стратегія розвитку відношень у біосферній системі та визначення місця людини у Всесвіті є однією з найважливіших глобальних проблем сучасності.

Більшість соціальних проблем, які ми пов'язуємо з глобальними проблемами, супроводжує людство протягом усієї історії його існування. Але в XXI столітті, завдяки грандіозним масштабам перетворювальної діяльності людини, всі ці проблеми перетворились на глобальні.

Проблема воєнної небезпеки відносно нещодавно перетворилась на глобальну, перш за все, завдяки появі зброї масового знищення. Сьогодні в світі накопичена ядерна зброя в декілька тисяч разів перевищує силу зброї, яка використовувалась в усіх війнах минулого. На кожну людину зараз тільки у вигляді ядерної зброї припадає більше 10 тонн в тринітрололовому еквіваленті.

Аналізуючи причини кризи соціальних відносин та перетворення більшості соціальних проблем на глобальні, видатні науковці підкреслюють негативні наслідки технічного прогресу.

Однією з найзначніших сучасних глобальних проблем виступає проблема відсталості. Відсталість – це результат переплетення всіх глобальних проблем. Та чим більше заглиблюється в проблему сучасної світової ситуації, тим краще розумієш складність виходу із кризового становища.

Аналіз демографічної ситуації в світі показує, що приріст населення в розвинених країнах є незначним, а в тих, що розвиваються, є досить високим. Факти вказують на складну соціально-демографічну ситуацію в світі. Більшість населення країн, що розвиваються, не мають нормальних умов життя. Економіка цих країн суттєво відстає від економіки розвинених країн. Гостро постають житлові проблеми та проблеми медичної допомоги. Подолати явне відставання заважає ціла низка причин. По-перше, більшість із цих країн – аграрні. Це майже 90 % сільського населення планети. Але парадокс полягає у тому, що ці країни не в змозі прогнати навіть себе, оскільки приріст населення в них перевищує приріст виробництва продовольчих товарів. По-друге, постає проблема необхідності освоєння но-

вих технологій, промисловості та сфери послуг. Це необхідні умови участі у світовій торгівлі.

Серед причин відставання можна назвати використання традиційних джерел енергії. Вони є застарілими і неефективними і не дозволяють суттєво підвищити показники у виробництві, сфері послуг, сільському господарстві тощо.

Зрозуміло, що повна залежність від світового ринку та його кон'юнктури стоїть на заваді подолання відставання. В результаті спостерігається постійне зростання заборгованості розвиненим країнам.

До суттєвих проблем сучасності, на думку багатьох дослідників, належить збільшення розриву між соціальним та культурним циклами. Ми переживаємо переосмислення сенсу нашого буття, адже ціннісні орієнтири стрімко змінюються, і людина стає дедалі самотнішою перед грандіозністю світових глобальних проблем. Тому, знову ж таки, першочергового значення набуває мета духовного та морального вдосконалення людини, її освіти й виховання, повернення до гуманістичних цінностей.

Процес деградації людини та культури, зростання різних форм соціальної кризи розгортається на фоні видатних досягнень науки і техніки та необмежених технічних можливостей.

Так окреслюється ще одна фундаментальна глобальна проблема – перетворення людини на заручника економіки. Очікування глобальної катастрофи та гостра криза культури захоплює сучасних філософів та соціологів [2]. У культурі виникають деструктивні процеси, пов'язані з протиріччями між традиційним та новим наповненням. На сучасному етапі розвитку паралельно існують т. з. «висока» і «масова» культура. Висока елітарна культура забезпечує спадкоємність та задає систему цінностей. Масова культура, забезпечуючи саморозвиток системи, зараз починає явно домінувати [4].

Кожна людина одночасно відчуває на собі вплив діалектичної єдності обох складових культури. Криза культури інтерпретується як ситуація різної зміни комунікаційного простору діалогу культур, коли кордони між ними невпинно стираються. «Криза» культури фіксує також різке збільшення швидкості руйнування старих цінностей.

Культури занурюються в інше середовище, яке пронизує міжкультурний діалог в єдиному глобальному комунікаційному просторі.

Розглянуті глобальні тенденції кидають виклик сучасній науці та освіті. Вихідним моментом сучасної кризи освіти може виступати положення про те, «...що людство зіткнулось не просто з межами свого існування – воно підійшло до кордонів типу пізнання та практики» [7].

Новий рівень усвідомлення кризи освіти, як такого критичного стану людського розвитку, коли існуючі системи освіти не в змозі сприяти вирішенню глобальних проблем, був яскраво висвітлений в одній з доповідей Римського клубу.

Можна констатувати, що навіть сама постановка питання виводить проблему освіти на рівень глобальних проблем, які стоять перед людською цивілізацією. В якості одного з можливих підходів була сформульована ідея нового типу організації освіти – інноваційного за своєю суттю.

Постійний та наполегливий пошук нових стратегій розвитку освіти привів до створення у 1993 році Міжнародної комісії з освіти для XXI століття. Цю комісію очолив Ж. Делор. Під час роботи комісії була проголошена доповідь «Освіта – прихований скарб», де пролунала теза про те, що «...освіта є необхідною умовою можливості людства просуватись уперед до ідеалів миру, волі та соціальної справедливості...» [2].

Серед висновків комісії можна назвати два взаємозалежних «утопічних» проекти. По-перше, мова йде про необхідність створення «освітнього співтовариства», що є породженим новими потребами «суспільства знання». Основою цього співтовариства виступає ідея досягнення рівності всіх громадян у використанні знань. По-друге, серед цільових орієнтирів освіти були названі:

- необхідність навчитися жити разом для спільного аналізу ризиків та викликів майбутнього;
- потреба у нових інноваційних способах праці та надбання знань, а також у розвитку творчих здібностей особистості.

У доповіді підкреслювалось, що подібні завдання може вирішити лише освіта. «Під кризою освіти, - пише В. Н. Турченко, - слід розуміти такі ситуації, коли, з одного боку, існує гостра необхідність покращення функціонування освіти відповідно до потреб НТП та соціального прогресу, а з іншого – коли наявні соціальні відносини гальмують внутрішні можливості системи освіти [8].

Криза освіти – явище багатовимірне та багаторівневе. Підґрунтя кризи можна шукати в порушенні старої культурної традиції та зміні характеру і міри праці. Тут криза освіти є органічно пов'язаною із загальноцивілізаційною кризою. Склалась ситуація, коли, осмислюючи результати своєї діяльності, людина бачить певну невідповідність своїх очікувань.

Аналіз ціннісних засад системи освіти можна розглядати багатопланово й подолати. По-перше, це врахування можливої зміни типів цивілізаційного розвитку та трансформація ціннісного базису техногенної культури. По-друге це врахування вітчизняної традиції в межах сучасного світу, що глобалізується. Можна виділити кілька системно взаємодіючих рівнів освітньої кризи.

Криза обумовлює потребу зміни освітньої парадигми, оскільки кожній епосі властивим є свій тип освіти, адже в різні часи виникає потреба в певному типі особистості.

Невідповідність типу епохи та типу особистості означає, передусім, загострення та поглиблення глобальних загальнолюдських проблем. Криза соціальних систем, складовою яких виступає система освіти, спричиняє зростання розриву між концентрацією інтелектуальних ресурсів та

відсталих країн. Дисфункції інституту освіти у будь-якому випадку консервують його деградаційні функції, що, в свою чергу, посилює кризу.

Стан соціального інституту освіти сьогодні характеризується низкою протиріч. Поглиблюється розрив між культурою, освітою та наукою. Нерідко кардинальні інноваційні відкриття в науці, що докорінно змінюють уявлення про світ, не приводять до принципових змін системи освіти.

Поглиблення розриву між освітою та культурою обумовлюється домінуванням раціональності у навчанні, хоча наявною уявляється неспроможність чистого розуму вирішити всі, в тому числі й глобальні проблеми. Орієнтація виключно на знання витісняє з освіти цінності та сенси, позбавляє духовності, заважає у процесі цілісного відтворення особистості та соціуму. Технократичне мислення витісняє проблему людини з освітнього процесу. Доцільними можуть бути зміни в освіті різного характеру. Це може бути пошук нових засобів вирішення проблем, наприклад комп'ютеризація та інформатизація. Можуть бути винайдені нові засади освіти, такі як формування нового мислення. Якщо обмежитись косметичним реформуванням шляхом зміни форм, а не принципів організації та змісту, то криза соціокультурної природи освіти буде тільки поглиблюватись.

До найсерйозніших претензій до освітньої системи можна зарахувати її неадекватність потребам суспільної практики. Подекуди саме інертність та консерватизм обумовлюють кризові явища в освіті.

Поглиблення кризи освіти пов'язане з тим, що традиційна освіта перестає задовольняти потреби розвитку, але відшліфовані століттями механізми класичної моделі освіти з причини своєї консервативності продовжують працювати на самозбереження, асимілюючи інновації, які не відповідають принципам її організації.

Криза освіти носить системний характер, хоча в різних елементах системи освіти ступінь та форми кризи є досить різними. Українська специфіка освітньої кризи має свої умови прояву загальноцивілізаційних глобальних тенденцій. З одного боку, на нас впливають процеси інтеграції до єдиного європейського освітнього простору. Вони загострюють необхідність збереження та розвитку найкращих традицій вітчизняної освіти. З другого боку, освітня криза детермінована становленням принципово нових соціально-економічних та соціально-культурних умов від тоталітаризму до демократії.

Вітчизняна освіта має глибокі історичні традиції та досягнення, визнані в усьому світі. За останні десятиріччя багато з них було втрачено. Це, між іншим, пов'язано з неефективністю політики прямого запозичення моделей освітніх систем, які в культурному плані є нам невідповідними.

В освітній сфері активно обговорюється феномен, що отримав назву «виклики XXI століття», який на думку багатьох учених визначає нову мету освіти та її місце у розвитку людства.

Серед глобальних викликів, що є для нас надзвичайно актуальними, можна назвати світоглядний, інформаційний, демографічний, екологічний та моральний. Особливо можна виділити так звані динамічний виклик, який проявляється в явному відставанні суспільної свідомості від динаміки розвитку глобальних проблем.

До основи необхідності створення нової освітньої парадигми можуть бути покладені зазначені глобальні виклики.

Лейтмотивом нашої постіндустріальної епохи стало усвідомлення нової креативної ролі теоретичного знання. Постіндустріальне суспільство, присутнє, є постеконімічним.

У новому тисячолітті обов'язково необхідно усвідомити природу та сутність цивілізаційних процесів, у центрі яких перебуває людина. Не станемо забувати, що освіта, яка буде керуватись хибними орієнтирами, може перетворитись на жахливу зброю.

Підкреслюючи «кризу розвитку» між освітою та соціально-антропологічними реаліями сучасності, Я.Н. Буєва відмічає, що, усвідомлюючи всі небезпеки, людина ще гірше може захистити себе [1].

Справжню природу глибинних причин нинішньої кризи можна зрозуміти тільки з філософсько-антропологічного, аксіологічного та світоглядного кута зору. Адже сучасна криза, яку переживають вітчизняна та світова освіта, викликана не просто економічними труднощами, але також і трансформацією цінностей.

Сучасний перехідний стан українського суспільства досить специфічний. Це своєрідно впливає на освіту. Тут спостерігається накладання проблем: по-перше, це парадигмальна криза освіти та криза «перехідного українського суспільства». Хоча в будь-якому випадку в сучасній ситуації світової глобалізації потрібні інтегративні, систематизуючі ідеї.

Аналізуючи глобальні зміни в освіті, Н. Розов пише, що ми маємо справу із зміщенням центру значимості від навчання до виховання порівняно з епохою Нового часу. Тоді традиційне моральне виховання поступилося місцем по значимості навчанню природничих наук, математиці, техніці та професійних навичок. Це зміщення пріоритетів безпосередньо було пов'язане з НТП. В ХХІ столітті пріоритети знову змінюються, та на перший план за досить переконливими причинами виходять тенденції гуманізації і гуманітаризації освіти.

Знання потрібне не тільки для утилітарних цінностей, таких як успіх та прибутки. Воно є необхідним для реалізації світоглядних цінностей. Таким чином, глобальні екологічні, соціальні, культурні, етичні критерії мають потрапити до навчання. Багато сучасних дослідників пропонують використовувати методологію синергетики до вивчення освітнього процесу. Особистість як об'єкт освіти має мислитись в якості складно організованої системи.

У процесі освіти одним із виправданих принципів може бути принцип єдності людини та світу, що поєднує цілу низку фізичних, теоретико-пізнавальних, світоглядних, аксіологічних проблем у контексті глобального еволюціонізму. З точки зору цього принципу, особистість – це інструмент самореалізації, ціле найвищого порядку, що виникло в результаті еволюції цілісностей низького рівня.

Сучасна система освіти скоює мислення різними раціоналістичними аксіомами. В ній бракує духу справжнього пізнання, характеристикою якого є потяг до творчості та спонтанних ідей.

Пошук вдалої державної ідеології в умовах багатополосного світу необхідний для подолання кризи та вирішення стратегічних завдань геополітичного характеру. Тому особливого значення набуває завдання системи освіти готувати не просто компетентних спеціалістів, вони повинні бути готовими до якісного діалогу та поважати іншу точку зору.

Сучасному поколінню необхідно рішуче відмовитись від шаблонних стереотипів мислення, адже НТП породжує явища, які загрожують людському існуванню. На жаль, технократичне мислення привело до деградації людини, природи та суспільного життя. Глобалізація та НТП поставили перед освітою низку складних проблем. Принципи організації сучасної освіти, відповідні синергетичній парадигмі, принципово відрізняються від класичних. У навчанні на перший план виходять інтегративність, світоглядний плюралізм, індивідуалізація, інформатизація та гуманізація.

Для того, щоб дати відповідь на ці «виклики» та сприяти ефективному вирішенню глобальних проблем, система освіти має критично переглянути своє внутрішнє наповнення. Це необхідно, перш за все, для того, аби освіта стала відповіднішою сучасним потребам виживання та подальшого розвитку людства. Це стосується взаємовідношень між людьми та природою, між собою, а також проблеми відношення людей до накопичених знань, духовних та матеріальних цінностей. Мова йде про нову мету освіти, про її нове призначення, яке стосується нового, більш прогресивного періоду розвитку людської цивілізації.

Для реалізації означеної мети передусім необхідно змінити ціннісні орієнтири, які виступають мотивами більшості наших сучасників. На цю необхідність переконливо вказують деякі сучасні та зарубіжні філософи.

Безумовні ціннісні орієнтації західного менталітету, такі як індивідуалізм, активність, прагматизм, утилітаризм та техніцизм, на думку видатних представників культур критицизму, не зможуть виконувати роль провідних сучасних культурних мотивів людства, оскільки саме ці ліберально-економічні цінності призвели до знецінення духовних та етичних норм людського існування. Вони обумовили виникнення ідеї про абсурдність буття та вторинність гуманітарної культури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Буева И. Кризис образования и проблемы философии образования / И. Буева // Вопросы философии. – 1999. - № 3. – С. 12.
2. Делор Ж. Образование: необходимая утопия / Ж. Делор // Педагогика. – 1998. - № 5. – С. 4.
3. Иноземцев В.И. Глобализация – наивная мечта XX века / В.И. Иноземцев // Человек. – 2003. - № 5. – С. 40.
4. Кузнецова Т. В. Философская теория культуры: этапы развития / Т. В. Кузнецов // Философские науки. – 2003. - № 7. – С. 59.
5. Кумбс Ф. Г. Кризис образования в современном мире (системный анализ) / Ф. Г. Кумбс под ред. Сорова. – М.: Прогресс, 1970. – 260 с.
6. Моисеев Н. Н. Мировоззрение XXI века / Н.Н. Моисеев // Экология и жизнь. – 1996. - №1. – С. 57.
7. Пахомов Н. Н. Кризис образования в контексте глобальных проблем / Н. Н. Пахомов // Философия образования для XXI века. – М.: МГУ, 1992. – С. 19.
8. Турченко В. Н. Научно-техническая революция и революция в образовании / В. Н. Турченко. – М.: Политиздат, 1993. – С. 116 - 117.
9. Федоров Е. К. Экологический кризис и социальный прогресс / Е. К. Федоров. – М.: МГИУ, 1997. – С. 59.
10. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; пер. с англ. Велимеева. – М.: АСТ, 2003. – 603 с.

УДК 1.001.8:510.21

В.В. КУЗЬМЕНКО

ФИЛОСОФСКАЯ РЕФЛЕКСИЯ ОСНОВАНИЙ ТЕОРИИ ВЕРОЯТНОСТЕЙ

Кузьменко Вячеслав Витальевич - доцент кафедры прикладной математики и вычислительной техники Национальной металлургической академии Украины, кандидат философских наук

Предметом даної статті є філософська рефлексія засад теорії ймовірностей у математичних побудовах XVII-XX сторіч. Об'єктом – ідеали і норми наукових досліджень із стандартами вимог, що складаються, до логічної стрункості побудови математичного знання в XVII-XX сторіччях.

Ключові слова: теорія ймовірностей, стандарт стрункості, онтологічний статус поняття «ймовірне» в математичних теоріях.

Предметом данной статьи является философская рефлексия оснований теории вероятностей в математических построениях XVII-XX столетий. Объектом – идеалы и нормы научных исследований со складывающимися стандартами требований к логической строгости построения математического знания в XVII-XX столетиях.

Ключевые слова: теория вероятностей, стандарт логической строгости, онтологический статус понятия «вероятное» в математических теориях.

Subject of given clause is philosophical judgments of the theory of probabilities in XVII-XX centuries. By object - ideals and norms of scientific researches with the developing standards of the requirements to logic severity of construction of mathematical knowledge in XVII-XX centuries.

Keywords: the theory of probabilities, standard of logic severity, the status of concept «probable» in the mathematical theories.

© В.В. Кузьменко, 2010

Философская рефлексия основных понятий математических концепций и теорий является актуальной. Лишь в ее ходе становится возможным выявить, во-первых, в какой степени, сконструированные математические объекты отражают наши представления о картине мира; во-вторых, раскрыть интеллигбельные свойства математических сущностей. Именно философская рефлексия математических концепций и теорий позволяет в достаточной степени раскрыть предмет их собственных исследований.

Предметом данной статьи является философская рефлексия оснований теории вероятностей в математических построениях XVII-XX столетий. Объектом – идеалы и нормы научных исследований со складывающимися стандартами требований к логической строгости построения математического знания в XVII-XX столетиях.

В ходе решаемой задачи необходимым условием, раскрывающим интеллигбельные свойства математического понятия «вероятное» в математических теориях, выработанных в XVII-XX столетиях, является интерпретация его онтологического статуса.

Отметим, что в философском аспекте основания теории вероятностей не рефлектировалась.

Анализируя принципы одной из ветвей математического знания, подчеркнем, что в математическом сообществе лишь к концу XIX столетия сложился, основанный на аксиоматическом подходе, стандарт требований к логической строгости математических теорий. Было обнаружено, что

понятие логической строгости в математической теории охватываемой единой системой аксиом, существенно шире, чем понятие строгости в дедуктивной теории. Новые объекты и отношения между ними, вводимые по мере развития теории, кроме изначально представленных в аксиомах, определяются лишь через эти аксиомы.

В различные периоды развития теории вероятностей ее создателями осмысливалась связь между эмпирией и теоретическим уровнем математического знания. В силу ограниченности объема статьи нами, с философской позиции, анализируются лишь основные идеи в развитии указанной ветви математики.

На рубеже Средневековья и Возрождения Л.Пачиоли предпринял попытку поиска методов решения вероятностных задач. Впоследствии Д. Кардано и Г. Галилей также рассматривали вероятностные задачи. Но генезис теории вероятностей, как самостоятельной науки, следует числить с 1654 года, с переписки Б. Паскаля и П. Ферма. Суть рассматриваемой в переписке проблемы такова. Два игрока заняты азартной игрой, состоящей из последовательно разыгрываемых партий. Шансы на выигрыш в каждой партии одинаковы. В начале игры партнеры делают одинаковые взносы. Ставку выигрывает тот, кто первым наберет n выигрышных партий (n заранее фиксировано). Как разделить ставку, если игра прервана в момент, когда один игрок выиграл a , другой – b партий. В ходе переписки выработывалась математическая интерпрета-

ция эмпирических представлений о вероятных событиях.

Отметим, что понятие «вероятность» в переписке не употреблялось, категория «вероятность» еще не была введена в математическое знание. Но фактически использовалось определение вероятности, которое ныне называется классическим. Речь идет о том, чтобы приписать каждому событию, которое может произойти в результате некоторого испытания, число – вероятность его выпадения. Число характеризует шансы события реализоваться при проведении испытания.

Автор подчеркивает эмпирическое возникновение понятия «вероятность» и в дальнейшем, тесное сопряжение его с математической теорией.

Классическое определение вероятности – это определение вероятности события как отношения числа благоприятных элементарных исходов к числу всех элементарных исходов. Оно оказалось удовлетворительным в тех случаях, где речь идет о конечном наборе элементарных исходов:

$$P(A) = \frac{N_a}{N}$$

Математический подход, выработанный Б. Паскалем и П. Ферма, был основан на двух обстоятельствах. Во-первых, все возможные результаты испытания необходимо разбить на элементарные исходы, т. е. такие события, что при каждой реализации испытания происходит одно и только одно из них. Во-вторых, шансы появления каждого элементарного исхода одинаковы.

На основе математической трактовки Б. Паскаля и П. Ферма «случайного» выстроены последующие математические подходы, представленные в трудах: Х. Гюйгенса «О расчетах в азартных играх» (1658 г.), А. де Муавра «Об измерении случайности, или о вероятности результатов в азартных играх» (1711 г.), Я. Бернулли «Искусство догадок» (1713 г.), П. С. Лапласа «Аналитическая теория вероятностей» (1812 г.). Отметим, что именно в труде Я. Бернулли впервые было отчетливо сформулировано классическое определение вероятности.

Подчеркнем то обстоятельство, что конечным набором элементарных исходов классическое определение вероятности было ограничением для развития науки о законах случая. Выходом из складывающегося кризисного явления становится статистический подход к пониманию вероятности. Он основан на предположении, что испытание, в котором может появиться случайное событие, идентично воспроизводится любое число раз.

Первопроходцам, осваивающим новую категорию в математическом знании, классическое и статистическое определения вероятности позволило установить две основные теоремы:

• Теорема сложения вероятностей: $P(A + B) = P(A) + P(B)$ – вероятность наступления в результате испытания хотя бы одного из двух несовместных событий равна сумме вероятностей

этих событий (несовместные события – это те, которые не могут произойти одновременно).

• Теорема умножения вероятностей: $P(A * B) = P(A) * P(B)$ – вероятность одновременного наступления двух независимых событий есть произведение вероятностей этих событий (события независимы, если реализация одного из них не оказывает никакого влияния на вероятность реализации другого).

Автор отмечает, что указанные теоремы, вместе с вытекающим из обоих определений неравенством $0 \leq P(A) \leq 1$ для любого случайного события А, со-ставили основу математического аппарата, с помощью которого можно вычислять вероятности одних событий, зная вероятности других, но не осмысливая онтологический статус того, что такое вероятность события А.

Венгерский математик А. Реньи высказал мнение об осмыслении онтологического статуса категории «вероятного» основателями теории вероятностей XVII-XVIII столетий: «В значительной мере они не ощущали потребности в формальном определении вероятности, поскольку считали вероятность основным понятием, значение которого очевидно и не требует определения. Настоящую задачу они усматривали в том, чтобы в конкретных вопросах вычислить вероятности событий, которые представляют для них интерес. Принимая во внимание уровень развития математики того времени, этому не приходится удивляться: ведь и понятия числа, функции, предела равным образом не были выяснены, в современном смысле этого слова, но тогда в этом и не ощущали потребности» [4, 188].

Подчеркнем, что в XVII-XVIII столетиях были приняты свои идеалы и нормы научных исследований, а соответственно и стандарты строгости в математическом доказательстве. В XVIII столетии был выдвинут ряд отрицательных признаков строгого доказательства: запрет апеллировать к геометрическому чертежу и т.д., очевидность окончательно утратила свои права в качестве признака строгости. Противоречивость основополагающих принципов дифференциального исчисления, несогласованность их с представлениями о строгом доказательстве были очевидными для большинства математиков XVIII столетия. До середины XVIII столетия дифференциал смешивался с приращением функции. Л.Эйлер, Ж. Л. Лагранж говорили о необходимости возвращения к образцу «греческой строгости». Греческие математики, несмотря на недостатки в строгости, не смешивали строгое доказательство с приближенным.

Теория вероятностей в рассматриваемый период складывалась из формальной и эмпирической составляющей. Делая обобщение в интерпретации онтологических позиций математиков, предпринявших в XVII-XVIII столетиях попытки создания исчисления вероятностей, можно с уверенностью утверждать о том, что они не ставили целью четкого, однозначного разграничения

формальной составляющей новой области знания и эмпирической. Каждый из них по-разному интерпретировал границы между формальной и эмпирической составляющей зарождающейся области математики.

По мысли автора, подход к теории вероятностей, даже со стороны П. С. Лапласа, обосновавшего принцип детерминизма, отличался тем, что в его понимании формальные науки менее «формальны», нежели принято о них мыслить, а эмпирические науки не столь уж «эмпиричны». В защиту этой позиции приводились убедительные аргументы: «...ученый, одаренный живым воображением, часто предвидит то, чего нельзя вывести из запаса соответствующих наблюдений. Без сомнения, самый верный путь от явлений восходить к причинам; однако история науки часто убеждает нас в том, что люди, открывшие законы природы, не всегда шли долгим и трудным путем. Они вверялись своему воображению. Но как много заблуждений открывает нам этот опасный путь! Воображение рисует нам причину, которой противоречат факты; мы перетолковываем последние, подгоняя их к нашей гипотезе, мы искажаем таким образом природу в угоду нашему воображению; время неумолимо разрушает такую работу, и вечным остается только то, что не противоречит наблюдению. Успехи в науках создаются только теми истинными философами, в которых мы находим счастливое сочетание могучего воображения с большой строгостью в мышлении и тщательностью в опытах и наблюдениях; душе всякого такого философа волнует попеременно то страстное желание угадать причины явлений, то страх ошибиться именно вследствие такого желания» [3, 47]. В каждой эмпирической теории следует различать теоретическую составляющую и эмпирическую. В контексте математической онтологии, в теории вероятностей рассматриваемого периода формальная, описательная математическая составляющая – это исчисление, непосредственно не интерпретируемое. Оно получает интерпретацию с помощью специальных формализованных правил соответствия. Эти правила связывают теоретические термины с почерпнутыми из наблюдения понятиями экспериментальной составляющей.

Автор подчеркивает, что в XIX столетии выработались новые идеалы и нормы научных исследований в математике, были сконструированы новые стандарты логической строгости в обосновании математических теорий. Каждая ветвь математики должна быть абстрагирована от эмпирии и построена аксиоматически. Она должна развиваться не только как замкнутая в себе – «герметичная», но главным образом, логически непротиворечивая теория, в которой в основные понятия нельзя вносить дополнительное содержание извне, кроме того, что заключено в аксиомах. Проблема строгости в математике в первом приближении свелась к следующим трем проблемам:

1. В какой мере возможно обоснование замкнутости в себе – «герметичности» доказательств математической теории?

2. В какой мере следует доверять правилам логики, используемым в математическом доказательстве?

3. В какой мере можно обосновать однозначность математического доказательства, т.е. невозможность противоречивого результата в данной системе посылок?

Раскрывая онтологический аспект математической интерпретации «вероятного», отметим, что математик XIX столетия более не связывает идеал строгости в построении математических объектов с требованием предметной истинности аксиом или с идеей их очевидности. Он включает в идеал строгости математического доказательства, наряду с замкнутостью в себе – «герметичностью» математической теории, также и требование непротиворечивости всей системы выводов и адекватности примененных логических норм. Уточним, что обогащение идеалов и норм научного исследования в математике идет не по линии его радикального изменения, а лишь в контексте экспликации традиционного понятия о строгости доказательства. Требование непротиворечивости всей системы выводов данной теории, и требование адекватности логических норм неявно всегда включались в представление о строгом выводе, но для математиков вплоть до XIX столетия эти требования представлялись всегда, безусловно выполненными, всегда имеющими налицо предпосылками мышления, проистекающими из самой его природы математического знания. Лишь в XIX столетии было понятно, что эти условия не выполняются сами собой, что здесь возможна вариативность, следовательно и особый источник отсутствия строгости математического рассуждения в целом.

В конце XIX столетия было определено, что математическая теория, построенная на аксиоматике, обладает универсальными свойствами. Она может быть использована в качестве абстрактной модели для описания самых различных представлений о картине мира. Развитие теории множеств, теории функций действительного и комплексного переменного, топологии, современной алгебры и функционального анализа, появление математической логики изменили лицо математики. Но теорию вероятностей, вплоть до первых десятилетий XX столетия, не затронула перестройка математического здания.

Развитие любой математической теории на интуитивном уровне, без аксиоматизации, чревато парадоксами. Они не обошли теорию вероятностей. Один из них связан с категорией «бесконечность». Попытки обобщить классическое определение вероятности в случае с бесконечным количеством исходов привели к геометрическому методу определения вероятности. Автором геометрического конструирования вероятности был Ж. Бертран. Если изображать исходы точками

плоскости, они заполняют некоторую область D. Считая все исходы равновероятными, естественно приписать событию A в качестве вероятности отношение:

$$P(A) = \frac{S(A)}{S(D)}$$

площади, занятой благоприятными для A исходами, к площади всей области D. Процесс сопоставления точек плоскости элементарным исходам испытания неоднозначен. В качестве координат точки рассматривались различные: декартовы, полярные. Поэтому в некоторых задачах возникали разные значения вероятности одного и того же события. Снятие указанных противоречий геометрического подхода требовало четкой формулировки условий испытания и анализа понятия «равновероятностное».

Со середины XIX столетия развитие теории вероятностей связано с именами П.Л.Чебышева и его учеников А.А.Маркова и А.М.Ляпунова. Во все современные курсы теории вероятностей входят закон больших чисел П.Л.Чебышева, цепи А.А.Маркова, предельная теорема А.М.Ляпунова.

Подчеркнем, что именно Д. Гильберт – активный сторонник аксиоматического метода, в докладе на Международном конгрессе математиков в Париже (1900 г.), где им были сформулированы важнейшие проблемы математики, оставленные XIX столетием в наследство XX столетию, отмечал необходимость формализации теории вероятностей. Попытки решения этой задачи были предприняты С.Н.Бернштейном в 1917 г. и Р. фон Мизесом в 1919 г. С.Н.Бернштейн исходил из качественного сравнения случайных событий по их большей или меньшей вероятности, Р. фон Мизес – из статистического подхода к вероятности. Но лишь в 1933 г. А. Н. Колмогорову удалось решить задачу аксиоматизации теории вероятностей.

Автор статьи считает необходимым дать краткую характеристику оснований аксиоматического метода Д. Гильберта. Именно этот методологический подход использован А. Н. Колмогоровым при формализации теории вероятностей.

В первой половине 20-х гг. Д. Гильберт в серии работ наметил план исследований в области оснований математики, получивший название «Геттингенской программы». В максимально упрощенном виде ее можно изложить следующим образом: аксиоматизированную математику можно представить в виде набора следствий, выводимых из системы аксиом, и доказать, что:

1. Аксиоматизированная математика является полной, т.е., любое математическое утверждение можно доказать или опровергнуть, основываясь на правилах самой дисциплины.

2. Аксиоматизированная математика является непротиворечивой, т.е. нельзя доказать и одновременно опровергнуть какое-либо утверждение, не нарушая принятых правил рассуждения.

3. Аксиоматизированная математика является разрешимой, т.е., пользуясь правилами, можно

выяснить относительно любого математического утверждения, доказуемо оно или опровержимо [1, 261-265].

С философской точки зрения, программа Д.Гильберта – это стремление выработать универсальную процедуру для ответа на все математические вопросы. По его мнению, аксиоматизированная математика действительно была полной, непротиворечивой и разрешимой. В конце 1920-х Д. Гильбертом и его последователями были получены доказательства полноты некоторых аксиоматических систем. Полнота аксиоматической системы рассматривалась ими как свойство системы аксиом данной теории, которое характеризует широту охвата этой теорией определенного направления математики.

А.Н. Колмогоров использовал для аксиоматизации теории вероятности теорию меры, основы которой определил Э. Борель в 1909 г. и начинал развивать А. Ломницкий в 1923 г.

Теория меры возникла в результате исследования и обобщения таких понятий как длина, площадь, объем, масса и других. Множествам сопоставляются числа, соответствующие размерам или количеству содержащегося в указанных понятиях какого-либо числового признака. Этот признак должен обладать свойством аддитивности – сложения при объединении непересекающихся множеств. Основанием построения теории меры является некоторое множество X, природа элементов которого несущественна.

В теории вероятностей А. Н. Колмогорова X – это множество элементарных исходов испытания. Задано семейство F – частей множества, которое является σ-алгеброй. Из сказанного следует, что:

- а) X входит в F;
- б) пустое множество ∅ входит в F;
- в) дополнение любого множества, входящего в F, до X входит в F;

д) рассматривается объединение и пересечение множеств, которые входят в F, если объединяются или пересекаются счетное количество множеств.

- Множества A семейства F называются событиями;
- ξ – случайный элемент некоторого множества X;
- Ω – пространство элементарных событий;
- X – достоверное событие;
- ∅ – невозможное событие;
- ω – элементарное событие, сопоставленное с An;
- P(A) – вероятность элементарного события.

На семействе F должна быть задана неотрицательная ξ-аддитивная функция множества m, называемая мерой. При этом, Ω = {ω1, ..., ωk}. Для любого ωA ≥ 0. Если A1, A2, ...An ... – счетная совокупность множеств из F, попарно не пересекающихся, A – их объединение, то ωA = ω1 + ω2 + ... ωn. При условии введения нормировки ω(X) = 1, P(A) называется вероятностью события A. [2. с.8-11].

Необходимо, чтобы мера сопоставлялась не всем частям множества X, а только элементам – алгебры F. Это детерминировано двумя обстоятельствами:

• В теории меры не существует способа определения площади плоского множества таким образом, чтобы каждое множество было измеримым. Необходимо рассматривать только те множества, которые имеют площадь. С другой стороны, в теории меры удается так определить понятие площади, что простейшие операции над измеримыми множествами (дополнение, объединение, пересечение) дают снова измеримые множества, т. е., семейство измеримых множеств образует – алгебру. Это важно для формального развития теории площадей. Сказанное о площадях верно и для вероятности, которую в конкретных случаях, приходится задавать с помощью мер типа площади.

• Второе обстоятельство обусловлено необходимостью работы с бесконечными множествами и процедурами над ними: суммирование рядов, дифференцирование, интегрирование и т. д., это упрощает построение математических моделей.

По мысли автора, онтологический статус математического понятия «вероятное» в построениях А. Н. Колмогорова следует рассматривать в контексте как картезианском, так и кантовском. Именно Картезием в основание математики положена категория «протяженность». И. Кантом

математическое знание рассматривалось как некоторая структура. Но сказанное является предметом самостоятельного дальнейшего исследования. В то же время не без основания можно утверждать, что онтологический статус основных понятий аксиоматизированной теории вероятностей А.Н.Колмогорова инвариантен идеалам и нормам научных исследований со складывающимся стандартом требований к логической строгости построения математического знания своего периода.

Теория вероятностей – одна из ветвей математического знания, несмотря на то, что в своей начальной стадии она складывалась из формальной и эмпирической составляющей, а Д. Гильбертом даже рассматривалась как эмпирическая наука. Теория вероятностей развивалась в контексте становления математики Нового времени, создавалась ее творцами. Автор с уверенностью делает вывод о том, что онтологический статус понятия «вероятного» в математических теориях XVII-XX столетий инвариантен идеалам и нормам научных исследований со складывающимися стандартами требований к логической строгости построения математического знания в XVII-XX столетиях.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гильберт Д., Бернайс П. Логические исчисления и формализация арифметики. // Основания математики / Д. Гильберт, П. Бернайс – М.: Наука, 1982. – 544с.
2. Колмогоров А. Н. Основные понятия теории вероятностей / А. Н. Колмогоров. – М.: Наука, 1974. – 120с.
3. Лаплас П. С. Изложение системы мира / П. С. Лаплас – Л.: Наука, 1982. – 376с.
4. Реньи А. Трилогия о математике. (Диалоги о математике. Письма о вероятности. Дневник. – Записки студента по теории информации) / А. Реньи – М.: Мир, 1980. – 376с.

УДК 130.122

С.В. ШЕВЦОВ

СРЕДИННЫЙ ХАРАКТЕР МИМЕСИС В СТРУКТУРЕ АНТИЧНОЙ ТРАГЕДИИ

Шевцов Сергей Викторович – профессор кафедры философии
Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара,
доктор философских наук

Розглянуто серединний характер феномена мімезис як одного з фундаментальних для античної трагедії. Завдяки мімезису антична трагедія розкривається як структура, здатна породжувати певний метафізичний досвід самопізнання.

Ключові слова: мімезис, трагедія, дбання, задоволення, час, місце, дія.

Рассмотрен срединный характер феномена мимесис как одного из фундаментальных для античной трагедии. Благодаря мимезису античная трагедия раскрывается как структура, способная производить определенный метафизический опыт самопознания.

Ключевые слова: мимесис, трагедия, забота, удовольствие, время, место, действие.

Middle character of phenomenon of mimesis as one of the fundamental for Antique tragedy is considered. Because of mimesis Antique tragedy is opened as the structure that can produce a metaphysical experience of self-cognition.

Keywords: mimesis, tragedy, concern, pleasure, time, place, action.

© С.В. Шевцов, 2010

Трагедия как зрелище (*theoria*), согласно Аристотелю [1], есть воспроизведение действия и действием. Тем самым, она суть действие (*praxis*), соединившее богослужение и искусство – богослужение, реализованное средствами искусства, и искусство, вознесенное до статуса богослужения. Трагедия есть действие серьезное (*sproidaios*) и законченное (*teleios*). Исходя из семантики, *sproidaios* суть не только серьезное, но важное, доброкачественное, отличное, а *teleios* – не только законченное, но и зрелое, безукоризненное, высшее. В этом отношении трагедия как действие высшее и отличное, серьезное и зрелое есть презентация факта, что теория есть высший вид практики.

Сущность трагедии как действия заключается в трудно транслируемом в другие языковые культуры понятии *mimesis*, которое в русской интерпретации содержит как минимум три различных значения: два из них представляют собой полярные действия – воспроизведение и подобие, а третье, традиционное – подражание. Воспроизведение не есть подобие, воспроизведение именно как вос-про-из-ведение предполагает, во-первых, некое встраивание в производящий акт, уловление его специфики, породившей его интуиции, во-вторых, доведение схваченной идеи посредством упорного труда до совмещения реализованного образа и того первообраза, исходя из которого работа замысливалась, в-третьих, обновление, воспроизведение открывает новые грани какого-либо предмета. Когда древние говорили «чаще стирай написанное», это – воспроизводящая работа, индуцирующая мысль, встраивающая человека в определенный ритм,

в котором может появиться нечто новое. В этом отношении воспроизведение органично и обладает символообразующим характером. Подобие тоже может воспроизводиться и воспроизводить как уподобление, но, в отличие от органичности воспроизводящего вос-про-из-ведения, подобие механично, где при внешнем сходстве отсутствует этот внутренний оживляющий, одухотворяющий стержень. Подобие же как таковое есть всегда уподобление, а уподобление есть процесс «как бы...» – «как бы настоящее», «как бы истинное», «как бы подлинное», но не настоящее, не истинное, не подлинное. Подобие в своей уподобляющей функции плодит симулякры, ужас которых в том, что, достигая определенного уровня, они навязывают себя как некие образцы и идеалы, подменяя под себя и подменяя собой подлинные творения духа.

В семантике слова *mimesis* подражание видится посредником между воспроизведением и подобием, и поэтому оно обладает срединным характером, выступая в случае своей истинности, непотаенности вос-про-из-ведения, а в случае неистинности, потаенности – подобием, копированием, имитацией. Как находящееся посредине подражание способно к переходу (*metabole*) от воспроизведения к копированию и обратно. Исток же этой двойственности и срединности подражания как перехода от воспроизведения к копированию и обратно виден, во-первых, исходя из феномена заботы, а во-вторых, из причин, которые, по мысли Аристотеля обусловили появление поэзии.

Забота, как в свое время показал М. Хайдеггер [7], пребывает в двух модусах: собственном, истинном и несобственном, неистинном. При этом оба равно-

исходно ей принадлежат, их можно разделить механически: вот это истинное или собственное, а это наоборот, но не органически. Со-присутствие этих двух модусов и определяет озабоченную активность человека как про-из-водящую и истолковывающую. Человек погружен в повседневность и, будучи растворен в ней, пребывает не в ложности, но в неистинности своего бытия, где в этой усредненности не несет ответственности, сокрыт от своей свободы. Чтобы совершить поступок, необходимо усилие, преодоление повседневного, устоявшегося хода вещей. Когда это удастся совершить, человек способен вос-про-из-водить. Деятельность духа требует экономии и осторожности, поскольку самое страшное для нее повторение: «Искусство вообще – и литература в частности – тем и замечательно, тем и отличается от жизни, что всегда бежит повторения» [2, 8]. Когда же тот, кто вос-про-из-водит, впадает вследствие зачарованности достигнутым в клише, она начинает выдавать подобия. Отсюда двойственность любого творения: задавая новые границы достигнутого, оно всегда повышает для своего создателя планку, которую необходимо преодолеть, и тогда уже не творец творит творение, но творение призывает творца к творчеству.

Говоря о естественных причинах поэзии, Аристотель указывал на две: подражание (*mimesis*) и удовольствие (*hedone*). Их естественность, безусловно, не может пониматься ни физически, ни психологически, но символически, именно исходя из этимологии слова *physis* – «создание», «творение», «рождение». Тем самым, *poiesis* как пойсисное начало – начало про-из-рождающее – присуще человеку как цельному единству физического и метафизического – заботе, которая как *peripoiesis* носит характер про-из-рождения символов. Подражание не есть подражание природе или воспроизведение природы, понимаемой натуралистически. *Poiesis* есть создание новой, иной по отношению к натуралистической реальности. Эту реальность можно назвать реальностью слова, которое в таком виде несводимо исключительно к литературному явлению, но слова как подлинной стихии человеческого существования, его органа и цели: «От всего человека вам остается часть /речи. Часть речи вообще. Часть речи» [3, 143]. Стагирит также писал, что подражание присуще человеку с детства, но даже такое подражание носит механический характер только внешне, и является подлинным проявлением заботы. В связи с этим вспоминаются строки из Мандельштама: «Он опыт из лепета лепит /И лепет из опыта пьет» [4, 203]. Удовольствие (*hedone*) также обладает срединным характером, представляя собой не только психологическое, но и структурный элемент трагедии, позволяющий осуществить переход (*metabole*) в иное видение бытия посредством творения (*poietike*). Природа человека, его *physis* есть про-из-рождение, *hos est*, способность про-из-рождать – само существо человека или забота (*peripoiesis*).

Одним из важнейших условий подлинного проявления заботы, раскрытия подражания как

воспроизведения, а не копирования или имитации, является, на мой взгляд, закон триединства времени, места и действия. Как известно, сам Аристотель этот закон не формулировал, он отрефлексирован значительно позже, в эпоху Возрождения Кастильветро. Полемика вокруг этого закона – одна из существенных сторон европейской эстетической мысли и представляет собой предмет отдельного исследования. Единство времени, места, действия не может объясняться исключительно хронологически или топологически, но требованием со-бытийной цельности заботы.

Единство действия вытекает из единства трагедийной фабулы, что требует единства времени и пространства, понимаемых символически. Если трагедия есть воспроизведение действия законченного и целого, то есть имеющего начало, середину, конец, то, соответственно, фабула должна иметь определенную и легко запоминаемую длину. Отсюда лучшая та фабула, которая развита до надлежащей ясности и в границах которой при последовательном развитии событий происходят переходы от несчастья к счастью и наоборот.

Воспроизведение (*mimesis*) есть действие (*praxis*), творящее фабулу (*mythos*), представляющую собой сочетание событий (*pragmaton systasis*), поскольку изображает не столько людей, сколько действия и злосчастия жизни. Слово *pragma* предполагает не только событие, дело, действие, обстоятельство, но и заботу как *pragmateia*, выступающую одним из модусов заботы как *peripoiesis*. Забота-*pragmateia* как озабоченное событие возможно только на основе заботы-*peripoiesis* как про-из-водящего сохранения и спасения. Слово *systasis* содержит: 1) сочетание; 2) развитие; 3) стечение обстоятельств; 4) возникновение, образование; 5) сгущение, уплотнение. И, таким образом, стечение обстоятельств (*pragmaton systasis*) как самое само фабулы показывает такое их сочетание, развитие и уплотнение, которые позволяют заботе вывести в непотаенное истину человеческого бытия. Эти события, согласно установленному канону, должны уместиться в границах круговорота Солнца как временного измерения действия – времени трагедии. Но время трагедии включает в себя и трагическое время как временное измерение трагедии – совокупность обстоятельств, выводящих истину в непотаенное. Трагическое время показывает присутствие человека в пограничной ситуации, где только и возможно проявление его истинных качеств. Временное измерение трагедии образуется на пересечении *kairos* – священного, сакрального времени, и *chronos* – профанного, или времени дольного бытия. Проникновение сакрального в профанное задается деятельностью хора и поляризуется, как это показано у Софокла в «Царе Эдипе», в таких узловых точках, как душа (*phren*, *phsyhe*), честь (*time*), счастье (*olbos*) и др. Трагическое время событийно локализуется в местах перехода от счастья к несчастью и наобо-

рот. В эдипологии Софокла это: диалоги Эдипа с Тиресием, вестником из Коринфа, пастухом в «Царе Эдипе», диалоги Эдипа с Креонтом и Полиником, таинственная смерть Эдипа в «Эдипе в Колоне», диалоги Антигоны с Креонтом, Креонта с Тиресием, обнаружение властителем Фив страшной истины своей вины и смертей родных ему людей в «Антигоне».

Единство места предполагает сочетание двух

пространств: *topos* – профанного и *temenos* – сакрального. На это же указывает и сама сцена, которая в этимологическом значении *skene* суть синтез сакральности священного места, скинии и профанности, обычности театральных подмостков. И даже если происходит смена профанного места, как у Софокла в «Аяксе», то это не изменяет присутствие задействованных сакральных сил – *temenos* действия.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории. – Мн.: Литература, 1998. – 1392 с.
2. Бродский И. Сочинения Иосифа Бродского. Том I. – СПб.: Пушкинский фонд, 2001. – 304 с.
3. Бродский И. Сочинения Иосифа Бродского. Том III. – СПб.: Пушкинский фонд, 2001. – 312 с.
4. Мандельштам О. Э. Сочинения в 2-х т. Т.1. Стихотворения. – М.: Художественная литература, 1990. – 638 с.
5. Софокл. Драмы. В переводе Ф. Ф. Зелинского. – М.: Наука, 1990. – 605 с.
6. Софокл. Царь Эдип. Эдип в Колоне. Антигона / Эсхил, Софокл. Трагедии. В переводе С. В. Шервинского. М.: РИПОЛ КЛАССИК, 1996. – С. 377 – 462.
7. Хайдеггер М. Бытие и время. – М.: Ad Marginem, 1997. – 451 с.

УДК 141.7 : 101

О.М. ОЛІЙНИК

ГЛОКАЛІЗАЦІЯ: ЕТАПИ РОЗВИТКУ

Олійник Олександр Миколайович - старший викладач Запорізького національного університету

Визначено просторово-часові та організаційні критерії для здійснення дослідження генези глокалізації. На основі даних критеріїв виокремлено та охарактеризовано основні етапи розгортання соціокультурного феномена глокалізації.

Ключові слова: глокалізація, глобалізація, генеза, соціум.

Определены пространственно-временные и организационные критерии исследования генезиса глокализации. На основе данных критериев выделены и охарактеризованы основные этапы развертывания социокультурного феномена глокализации.

Ключевые слова: глокализация, глобализация, генезис, социум.

The space, temporal and organizational criteria of the glocalization genesis studies are defined, being the basis for the determining and characterizing the main stages of the development of the socio-cultural phenomenon of glocalization.

Keywords: glocalization, globalization, genesis, society.

© О.М. Олійник, 2010

Сучасний світ – неоднорідна суперечлива система, що викликає зацікавленість та постійно тримає у напруженні як науковців, так і політиків, економістів, бізнесменів, фінансистів, екологів та інших представників національних і міжнародних організацій і спільнот. Цей інтерес, з одного боку, пов'язаний з процесами глобалізації, які невпинно розвиваються, поширюються у всіх сферах життя суспільства; вони викликають суперечки у суспільстві і мають як своїх прихильників, так і супротивників. З іншого боку, суспільство залишається поділеним на держави, регіони, локальності тощо, які намагаються «вижити» у світі, що глобалізується. Такий стан речей викликає, перш за все, бажання демонстрації суперечливості і протистояння глобалізації і локалізації, що й роблять деякі вчені у різних галузях знань. Але розвиток сучасного світу свідчить про тенденції узгодження цих феноменів, їх взаємодії і взаємодоповнення у нову форму – глокалізацію. Цей феномен сьогодні досліджується у сфері фінансового ринку, економіки, міжнародних відносин, управління транснаціональними корпораціями, культури, міграційних процесів, екології тощо. Для більш повного розуміння розгортання глокалізації необхідним вважається дослідження її генези, що й актуалізує тему даної роботи. Метою публікації є вивчення основних етапів розгортання соціокультурного феномена глокалізації.

Генеза глокалізації як соціокультурного феномена зумовлена історією розвитку глобалізаційних процесів, відгуком на які воно безпосередньо й виступає.

Незважаючи на те, що дослідженню різноманітних аспектів проблеми глокалізації присвячені праці ряду науковців, зокрема, йдеться про доробки О. Білоруса [1, 165], В. Воронкової [3], Ю. Дудки [4], В. Лукашевича [5], Р. Робертсона [7], А. Уткіна [6] та інших, все ж відсутнє системне висвітлення

генези цього феномена. На наш погляд, такими історичними етапами розгортання глокалізації, як соціокультурного феномена виступають: протоглокалізація, етап зародження, модерна глокалізація та сучасний етап глокалізації.

Підставою для виокремлення саме таких історичних етапів генези глокалізації є якісні відмінності щодо змісту, форм, методів, об'єкта і суб'єкта глокалізації.

Історичні етапи глокалізації доцільно також аналізувати з урахуванням наступних основних критеріїв, які можна розділити на просторово-часові та організаційні. До просторово-часових критеріїв відносяться: масштаби локальностей, інтенсивність локальних взаємодій, швидкість локальних реакцій, переважний вплив глобальних процесів на окремі локальності. Організаційними факторами є: інфраструктура локальності, інституалізація глобальних і локальних структур та форм взаємодії між ними, домінуючі види взаємодій між глобальним і локальним. У сукупності вони дають уяву про глокалізацію на тому чи іншому етапі розвитку. Крім того, при періодизації феномена глокалізації необхідно враховувати трансформацію суб'єктів та об'єктів даного процесу.

Розглянемо історичні етапи розгортання глокалізації як соціокультурного феномена більш детально.

Протоглокалізація здійснювалася в доіндустріальний період розвитку людської цивілізації. В межах даного історичного періоду становлення феномена глокалізації можна виділити архаїчну стадію, а також стадію Великих Географічних Відкриттів.

Суб'єктами глокалізації в цей період виступають історичні локальності у формі раних державних утворень, що існували в Європі та Азії. Вони характеризуються відсутністю чіткої організаційної

оформленості, частковим усвідомленням себе як локальності. Тому їх вплив на елементи протоголобалізаційного процесу був досить незначним. На цьому етапі об'єкти глокалізації (великі імперії, церква, купці тощо) у процесі взаємодії з її суб'єктами чинили на них переважний вплив.

Архаїчна стадія протоголокалізації охоплює часовий проміжок від III ст. до н. е. до XV ст. Глокалізаційні процеси як наслідок взаємодії глобального та локального можна спостерігати вже в античному світі. Виникнення міжнародної торгівлі, становлення на міжцивілізаційній основі світових імперій – Перської та Римської, держави Александра Македонського, спричинили зародження архаїчних глокалізаційних процесів. Походи Александра Македонського сприяли поширенню елліністичного світогляду на великі за територією регіони Сходу. При цьому, залежно від специфіки конкретного регіону, взаємодія між протоголобальним елліністичним світоглядом і духовним світом конкретної локальності мала свої особливості. Проявами такої специфіки став синтез грецьких релігійних вірувань та буддизму, що мав місце у Греко-Бактрійському царстві, а також специфічне відображення елліністичного світогляду в Єгипетській державі Птолемеїв. Стародавні цивілізації, перш за все Єгипетська цивілізація і цивілізації Середньої Азії, мали між собою певні зв'язки та впливали на розвиток індійської, китайської, греко-римської цивілізацій. Торговельні шляхи, зокрема Великий шовковий шлях, з'єднували перську, арабську і європейську цивілізації в період раннього середньовіччя. Період між походами Александра Македонського та падінням Римської імперії характеризувався першими спробами об'єднання специфічних локальностей у межах єдиної великої держави, зародженням ідеї імперського контролю, що супроводжувалось посиленням тенденції до регіоналізації, яка й стала основним проявом глокалізації на даному етапі. Перший ступінь глокалізації може бути пов'язаний зі створенням перших імперій. Формою духовної глобалізації стає монотеїзм. Імперська влада знаходить опору в єдиній вірі. Тут в якості прояву глокалізації можна розглядати створення різноманітних сект в епоху раннього християнства як єдиної державної релігії в Римській імперії. Діяльність таких сект визначалась специфікою духовного життя регіонів, в яких вони формувалися (Сирія, Мала Азія, Балкани тощо).

Дослідження глокалізації в історичному контексті виходять з точки зору Ф. Броделя відносно того, що розмір світового простору залежить від історичного сприйняття часу [2]. В кожну історичну епоху глобалізатори в міру своїх сил намагаються освоїти світ у відомих для них межах, а отже, кожен часовий відрізок світового розвитку характеризується власним рівнем глокалізації. Історичний процес, який можна розглядати як розвиток соціальної системи, спрямований на досягнення її межової цілісності.

На архаїчній стадії розвитку глокалізації формуються чотири культурних світи (Західна циві-

лізація, мусульманська культура, Індія і Китай), ознаками яких стали єдина релігія, єдина мова релігійних богослужінь, використання єдиного шрифту. Кожна з таких імперсько-конфесійних «глобалностей» одночасно була і проектом світового устрою. Інтенсифікація глобалізаційних процесів на теренах Євразії пов'язана з татаро-монгольськими завоюваннями. Слід відзначити, що тут глобалізація, на відміну від указаних чотирьох цивілізаційних проектів, здійснювалась не на релігійній основі, а на ґрунті впровадження єдиної системи та практики державного управління, посилення зв'язків між великою кількістю специфічних локальностей, що обмежувалися кордонами величезної держави. Саме глокалізація може розглядатися як основна причина розпаду гігантських імперій архаїчного періоду. Взаємодія окремих локальностей у межах імперій із глобальним процесом приводила до їхнього підсилення та відокремлення.

У межах протоголокалізації передумовою наступного етапу глокалізації стала стадія Великих географічних відкриттів, що спричинили бурхливий розвиток торгових зв'язків Європи з Америкою, Азією та Африкою. Почав формуватися світовий ринок, що пов'язав континенти торговельними й політичними зв'язками. У цей час створюються великі торговельні об'єднання (Голландська та Ост-Індська компанії тощо), які здійснювали свої операції у світових масштабах. Саме протягом цього періоду формуються основні риси капіталістичного суспільства, створюються його основні інститути (біржі, мануфактури тощо). Суб'єкти глокалізаційного процесу на різних рівнях значною мірою намагалися протидіяти глобалізаційним намірам великих держав цього часу (Іспанії, Англії, Франції, Голландії), які виступали суб'єктами глобалізаційного процесу, розповсюджуючи по всьому світу християнські цінності всілякими методами. В цей період Східні локальності намагаються протидіяти Західному глобалізаційному впливу, створюючи перепони для діяльності західних мореплавців, купців, місіонерів.

Наступний етап генези глокалізації, який вбачається як етап зародження глокалізації, охоплює період з початку XVI до кінця XVIII століть. Він характеризувався розвитком промислового виробництва, науково-технічною революцією, становленням світового ринку. Глобалізаційний процес до початку даного періоду значною мірою характеризувався розповсюдженням католицької віри, що було підґрунтям для територіальної експансії великих католицьких монархій – Іспанії, Франції, Священної Римської імперії тощо. Глокалізація як реакція на даний процес реалізувалася у формі розповсюдження протестантського світогляду як спротиву католицизації духовного життя різних локальностей. При цьому протестантський світогляд набував різноманітних форм залежно від специфіки конкретних локальностей (Чехія, Німеччина, Нідерланди, Англія тощо). Саме розповсюдження протестантської етики у сукупності з розвитком науки та техніки сприяло формуванню у протоголо-

калізаційний період глобальних капіталістичних відносин із різноманітним реакції на них окремих локальностей.

Наступним етапом генези глокалізації є етап формування глокалізації, що охоплює період з початку XIX століття до закінчення I Світової війни на початку XX століття. Основними об'єктами явища глокалізації в даний період є великі держави та міждержавні союзи, які здійснювали скоординовану міжнародну політику. Щодо суб'єктів глокалізації, слід відзначити зміни властивих їм головних характеристик. Так, у цей час збільшуються масштаби окремих локальностей, підвищується інтенсивність глокальних взаємодій та швидкість їхніх реакцій. Домінуючим видом взаємодії між локальним і глобальним у цей період стають не лише війни або торговельний обмін, але й взаємодія в духовній і культурній сферах.

Підвищенню інтенсифікації глобалізаційних процесів безумовно сприяли наполеонівські війни, які на певний період часу ліквідували архаїчні державно-територіальні локальності (Німецькі князівства тощо), об'єднавши величезні європейські території у межах єдиної держави.

Третій етап – етап модерної глокалізації (початок XX століття – 80-ті роки XX століття) супроводжується двома основними процесами: підвищенням ролі національних держав та динамічним розвитком індустріалізації, внаслідок чого сформувався глобальний поділ праці, а світове господарство стало цілісною системою. В цей же період відбувається формування нової системи відносин між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються. Зароджується по-справжньому глобальна економіка. Європейська та американська експансії призвели до виникнення світової колоніальної системи. З'являються міжнародні інтеграційні об'єднання, формуються транснаціональні корпорації, чия роль у міжнародному житті постійно зростає, підвищується значущість держави в економічному та політичному житті суспільства. У цей час спостерігається значне зростання продуктивних сил і посилення міжнародних контактів, обумовлених переміщенням капіталу. Проявом глокалізаційних процесів у даний період виступають національно-визвольні рухи у колоніях (Індія, країни Африки тощо).

Першим міждержавним об'єднанням сучасного типу, яке ставило за мету формування уніфікованих міждержавних відносин на основі рівності суб'єктів міжнародного права, стала створена після Першої світової війни Ліга Націй. Проте її неефективність стала однією з причин Другої світової війни, після якої розпочалося активне формування великих наддержавних об'єднань (ООН, ЮНЕСКО, НАТО, Варшавський Договір тощо). Значний вплив на створення таких об'єднань чинила біполярність світу, що склалася на цей період. Глокалізаційні процеси значною мірою зумовлювалися характером реакції окремих локальностей на дії двох світових центрів – США та СРСР.

Суб'єктами глокалізації на даному етапі є як

окремі національні держави, так і регіони та соціальні групи. Об'єктами глокалізаційного процесу на етапі модерну виступили міждержавні та наддержавні об'єднання, світові центри впливу (США, СРСР), транснаціональні корпорації, засоби масової інформації.

Постмодерний етап глокалізації, який розпочався у 80-х роках XX ст. і триває до нашого часу, пов'язується з формуванням глобальної економічної системи, що спричинило глобальні процеси поширення уніфікованих стандартних духовних цінностей і практик по всьому світу. Саме в цей час розпочинаються систематичні наукові дослідження глокалізації як соціокультурного феномена. Даний період характеризується: широким розповсюдженням сучасних інформаційних технологій, розширенням складу та збільшенням різноманіття учасників, виникненням нових загроз мирному співіснуванню, пов'язаних із міжнародним тероризмом, усвідомленням людством глобальних екологічних загроз; зниженням ролі держави у суспільному житті локальностей; появою політичних, культурних та інших самоідентифікацій на рівні окремих локальностей; тенденцією асиметричності у взаємодії учасників міжнародних відносин, інтеграцією в економічній, політичній, культурній та інших сферах; формуванням ідеології глобалізму та антиглобалізму тощо.

На постмодерному етапі розвитку глокалізації до її основних суб'єктів додаються також сучасні електронні мережі, які, на основі використання новітніх інформаційних технологій, посилюють інтенсивність глокальних взаємодій та швидкість глокальних реакцій.

Таким чином, визначення основних етапів розгортання соціокультурного явища глокалізації було здійснено на основі визначених просторово-часових та організаційних критеріїв. До просторово-часових критеріїв віднесено: масштаби локальностей, інтенсивність глокальних взаємодій, швидкість глокальних реакцій, переважний вплив глобальних процесів на окремі локальності. До організаційних критеріїв віднесено: інфраструктуру локальності, інституалізацію глобальних і локальних структур та організаційні форми взаємодії між ними, домінуючі види взаємодій між глобальним і локальним. На основі даних критеріїв виокремлено та охарактеризовано наступні етапи генези глокалізації: протоголокалізація, в межах якої виокремлено архаїчну стадію та стадію Великих Географічних Відкриттів; етап зародження глокалізації, який охоплює період з початку XVI до кінця XVIII століть; етап формування глокалізації (початок XIX століття – початок XX століття); етап модерної глокалізації (початок XX століття – 80-ті роки XX століття); постмодерний етап, що розпочався у 80-х роках XX століття.

Перспективи подальшого дослідження проблеми пов'язані з визначенням складових стратегії конкурентоспроможності вітчизняного соціуму на постмодерному етапі розгортання соціокультурного феномена глокалізації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білорус О. Г. Економічна система глобалізму / О. Г. Білорус. – К. : КНЕУ, 2003. – 357 с.
2. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV-XVIII ст. : [в 3-х т.] / Фернан Бродель ; [пер. з фр. Г. Філіпчук]. – К. : Основи, 1995. – т.1. : Структура повсякденності: можливе і неможливе – 1995. – 543 с.
3. Воронкова В. Г. Філософія глобалізації : соціоантропологічні, соціоекономічні та соціокультурні виміри : [моногр.] / В. Г. Воронкова. – Запоріжжя : Видавництво ЗДІА, 2010. – 272с.
4. Дудка Ю. П. Парадигма економічної глобалізації та її значення у формуванні концептуальної матриці економічної безпеки / Ю. П. Дудка // Економічний простір. – Дніпропетровськ : ПДАБА, – 2009. – №22/1. – С. 45–57.
5. Лукашевич В. М. Глобалістика : [навч. посіб. для студ. ВНЗ] / В. М. Лукашевич ; [2-ге вид., доп. та випр.] – Л. : Новий Світ-2000, 2007. – 438с. – (Серія «Вища освіта в Україні»).
6. Уткин А. И. Мировой порядок XXI века / А. И. Уткин. – М. : ЭКСМО, 2002. – 511 с. – (Серия «История XXI века»).
7. Robertson R. Globalization : social theory and global culture / Roland Robertson. – London : Sage, 1992. – 211 p.

УДК 101.3

А.В. РЕШЕТНИЧЕНКО

ГЕНЕЗА РОЗВИТКУ ПРАВА ВІД ПРОТОСОЦІУМУ ДО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Решетніченко Андрій Володимирович – професор кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України, доктор філософських наук

Розглянуті гносеологічні механізми становлення інституту права та його роль у розвитку архаїчних, античних та середньовічних суспільних відносин.

Ключові слова: право, правова система, інститут права, тип права, правова культура.

Рассмотрены гносеологические механизмы становления института права и его роль в развитии архаических, античных и средневековых общественных отношений.

Ключевые слова: право, правовая система, институт права, тип права, правовая культура.

We consider the epistemological mechanism of the institute of law and its role in the development of archaic, ancient and medieval social relations.

Keywords: law, legal system, Law Institute, the type of law, legal culture.

© А.В. Решетніченко, 2010

Актуальність теми дослідження обумовлена вкрай незадовільним станом та роллю інституту права в системі засобів управління процесами становлення, змін та подальшого розвитку людини, держави і суспільства. Порізнені протягом століть інтереси влади, капіталу і зусилля фахівців у галузі правознавства, суспільствознавства, державного управління і місцевого самоврядування не сприяли як визначеності предметної сфери права, так і посиленню практичного впливу юриспруденції на збалансованість та вдосконалення діяльності адміністративних, законодавчих і виконавчих інститутів регулювання як суб'єкт – суб'єктних, так і об'єкт – об'єктних правовідносин. В силу цього характер розвитку сучасної юридичної теорії і практики, як і багато століть тому, нерідко визначають як архаїчні, догматичні, партійно-політичні, кланово-корпоративні, криміногенні, так і інші позанаукові та асоціальні за природою чинники.

Головні причини подібних явищ полягають, на нашу думку, у штучному обмеженні уявлень про генезу розвитку права лише поняттями «натуралістичних», «легістських» (позитивістських), «біхевіористських», «лібертарних», «соціалістичних» та «демократичних» правових систем. Подібний підхід є наслідком редукованої історії правознавства і свідчить як про недостатню увагу до цієї проблеми, так і про відсутність зацікавленого ставлення до дійсно концептуально спроможних та соціально перспективних правових підходів. Між тим владні еліти мають розуміти, що шлях канонізації віджилих та позбавлених соціальних ідеалів нормативно-правових систем не просто призведе, а все більш прискорює вибухоподібний процес зміни правової культури суспільства. Саме з метою запобігання подібним вкрай небезпечним явищам ми ставимо за мету визначити найбільш

перспективні шляхи подальшого розвитку права як одного з визначальних чинників гармонізації відносин між людиною, державою і суспільством у процесах історичного прогресу.

Формування права як соціального інституту та феномена соціокультурного розвитку суспільства пройшло ряд закономірно упорядкованих етапів. Кожен з етапів розвитку суспільства обіймає цілу епоху представлену системою корелятивно пов'язаних між собою показників та критеріїв життєдіяльності суспільства. У ряду таких показників і критеріїв першочергова роль належить праву як базовій умові регуляції відносин між історичними, світоглядними, управлінськими, економічними, політичними, виробничими, освітніми та соціокультурними чинниками життєдіяльності суспільства. Разом з тим зміст, природа права та характер правозастосовних норм у свою чергу регламентується певним рівнем розвитку суспільства і визначається способом життя населення. Саме завдяки природі правових процесів той або інший спосіб життя населення набуває конкретних форм прояву якісних та структурно – функціональних особливостей функціонування та розвитку суб'єктів буття. Так, в історії цивілізації добре відомо, як властиве початковим етапам розвитку суспільства харизматичне за походженням право сили поступово змінювалось спочатку риторичним правом як мистецтвом змагання у красномовності, потім правом догматичним, адміністративним та конституційним як принципово різними засобами вирішення проблем рівня та якості життя.

Кожен з історично сформованих типів права відігравав, відіграє і надалі відіграватиме вагомую роль у процесах регулювання відносин між суб'єктами буття. Звісна річ, що з часом роль того або іншого типу права змінюється від абсолютно

домінуючого до рецесивного чи взагалі латентного. В філософії подібні механізми називають «зняттям», які принципово відрізняються від процесів знищення або зникнення. Виходячи з цього, не слід забувати, що різні суб'єкти соціуму як носії права знаходяться на принципово різних стадіях, етапах і навіть рівнях розвитку, які нерідко надають у принципі знятим, латентним або рецесивним типам права роль визначально важливих чинників регулювання відносин між різними суб'єктами буття.

Не менш вагому роль відіграє генеза розвитку права в якості різноманітних механізмів формування принципово нових правових систем. Так, на зміну натуралістичному за природою праву з властивими йому анімальними нормами регулювання відносин на основі тваринного страху перед невідомим та незрозумілим приходять архаїчне право часів античності з властивими йому нормами регулювання звичаєвих відносин у системі аристократичних цінностей та ідеалів. Саме генеза натуралістичних та архаїчних правових відносин привела до формування якісно нової системи догматичного за походженням і патріархального за суттю права в епоху середньовіччя. Ті ж самі гносеологічні механізми, з одного боку, загострюють властиві демократичній правовій системі протиріччя, а з іншого – доводять до межі його можливості у розв'язанні актуальних проблем розвитку суспільства, що веде до становлення та надзвичайно інтенсивного розвитку у лоні демократичної системи принципово нової, гуманістичної за своєю сутністю правової системи майбутнього. Розглянемо, однак, поняття, природу та механізми генези розвитку правових систем більш детально.

Історично першим формується натуралістичне за природою і протосоціальне за сутністю право. Поняття протосоціуму відкидає науково неспроможні уявлення про «первісне людське стадо», «праобщину» і розглядає початкові етапи формування суспільства як найбільш протяжну в історії епоху. У процесі формування протосоціуму проходить стадії переходу від архантропів (п'ятикантропів, синантропів, атлантропів...) і палеоантропів (неандертальців, кроманьйонців) до «Людини розумної» і включає цілісну систему засобів пізнання, відтворення та подальшого фізичного, інтелектуального, культурного та духовного розвитку людства. У процесі формування протосоціуму можна виділити три якісно відмінні і різні за протяжністю етапи освоєння спочатку печерного способу життя, а з часом життя у підвалах, напівпідвальних приміщеннях та освоєнні одно-, двох-, а інколи й багатоповерхових приміщень. Так, під час освоєння печер люди навчилися створювати засоби захисту, полювання, риболовлі, землеробства з каменя, з дерев, з кісток або ж рогів тварин. Як процес створення, так і характер використання спочатку цих засобів, а потім і технологій використання вогню не тільки сприяв розвитку спілкування, а й використову-

вав комунікативні засоби як перші кроки харизматичного упорядкування нормативно-правових відносин у процесі задоволення вітальних потреб та безпечного існування членів первинних соціальних спільнот. Домінуючий у ті часи анемічний світогляд сприяв диференціації діяльності, в якій перші норми та критерії регуляції відносин визначались страхом перед усім невідомим і тому незрозумілим, що розглядалось як загроза, як таке, що лякає і призводить до нестями. Отже, переважне право на прийняття рішень мали ті, хто відрізнявся силою, мужністю, хоробрістю у подоланні загроз, страхіть та негараздів. Само ж право носило головним чином характер страху перед невідомим і тому може бути названо «анімальним».

Навчившись будувати землянки та використовувати створені природою безпечні приміщення, наближені до поверхні, люди протосоціуму навчились виготовляти більш складну зброю, гончарні вироби, вироби з металу, засоби пересування на великі відстані, облаштування побутової діяльності, виготовлення одягу, прикрас, засобів обрахування, фіксації подій та форм приручення тварин. Значно ускладнені форми діяльності сприяли заміні предметно-речових ознак права на уявні в образі сильних тварин, лікувальних рослин та інших форм, здатних захистити людей від загроз. Тому подібне право слід визначити як символічне, як прояв заступництва сильних тварин, рослин та інших предметів у формі образів як певних знаків, символів. У цьому зв'язку ми маємо всі підстави вважати, що саме з цих часів формується поняття «оберігів», «дідухів» та інших форм захисту народів, які проживали на території сучасної України.

Третій етап розвитку протосоціуму характеризується розбудовою житлових приміщень на поверхні і створенні упорядкованих поселень, в яких виділяються центральні та периферійні зони, будівлі з підвищеним рівнем комфорту у вигляді комунальних споруд і комунікацій, підсобних приміщень, захисних споруд. На завершальних етапах протосоціуму спостерігається формування системи малих, середніх, великих і навіть гігантських поселень у вигляді міст – держав. Деякі з них мали протяжність на десятки, сотні і навіть тисячу кілометрів. Принципово новий спосіб життя привів до якісної зміни як правоустановчих, так і регулятивних засобів взаємодії між суб'єктами соціального буття. Властивий тим часам фетишистський світогляд сприяв формуванню міфологізованої за своєю суттю системи пізнання, яка надає праву форму примусово спрямованого впливу як на характер діяльності, так і на оцінку ролі суб'єкта в тому або іншому соціальному середовищі. У певному сенсі подібний тип права носить силовий характер, але соціально-природа цієї сили має харизматичну природу. На цьому етапі фетишистське за походженням право спирається на примусові дії, зміст яких визначається багато в чому штучно створюваним,

міфологізованим поклонінням перед утаємниченими предметами як чимось невідомим, а тому страшним і загрозовим. Отже, примусове право можна охарактеризувати і як свого роду «чудодійне», однак при цьому його соціальна природа неодмінно має проявитись у силі впливу на об'єкти правовідносин. Нерідко примусове право спиралось на особу обожнюваного царя, якого за часів Мікенської культури (XIV – XII в. в. до н. е.) називали «апах», а надане йому абсолютне право «анакс». Отже, в узагальненому вигляді генеза розвитку права за часів протосоціуму може бути представлена у наступному вигляді:

Таблиця 1

Генеза розвитку права за часів протосоціуму

Спосіб життя	Типи світогляду	Тип права
Печерний	Анемічний	Анімальне
Підвальний	Тотемічний	Символічне
Поверховий	Фетишистський	Примусове

Формування права за часів античності включає становлення і розвиток суспільства у період з VIII в. до н. е. до VIII в. н. е. і знаменується переходом від натурально-суб'єктивних до соціально організованих механізмів регулювання нормативно-правових відносин. На початкових етапах античності домінуючими формами організації міжсуб'єктних відносин виступають кровнородинні зв'язки між членами соціальних спільнот які поступово приходять на зміну домінуючим за часів протосоціуму харизматично – фізіологічним критеріям. На зміну динамічно – ситуативним зв'язкам між членами первинних племен приходять більш усталені норми і цінності доволі складно організованих родів як таких спільнот, діяльність яких регулюється принципово новою системою соціальних механізмів та критеріїв. Мова йде, перш за все, про переростання міфічного світогляду у систему натурфілософську, першочерговими завданнями якої стають вирішення проблем стабілізації, диференціації та упорядкування відносин між якісно різними і одночасно дуже важливими такими сферами життя, як військова справа, землеробство, скотарство, господарство, культура та влада. Отже, на перших етапах розвитку античності право носить характер звичаєвого як такої системи норм регулювання відносин між базовими сферами життєдіяльності суспільства, що визначається натурфілософськими світоглядними орієнтаціями. Саме завдяки звичаєвому праву формується поняття предмета права як взаємо узгодженим сферам, формам та засобам його впливу, а також системі базових норм регулювання міжсуб'єктних відносин. Поряд з поняттями «норми», «власності», «влади» саме право визначає такі критерії регуляції правовідносин, як «підстава», «обставина», «умова» та «причина» як власне «праведної», так і «протиправної» спочатку поведінки, а згодом і дії взагалі. Тож саме звичаєве право поступово переводить право з

біхевіористичного до соціально орієнтованого засобу регуляції нормативно – правових відносин.

Наступний рівень розвитку правовідносин часів античності характеризується надшвидкими темпами становлення міст-держав (полісів), які надають раніше існуючим поселенням якісно нового як нормативно-правового, так і власне соціально-економічного та соціокультурного розвитку. Завдяки надзвичайному розвитку софістики і риторики право стає письмово вираженим і тим самим всебічно сприяє подальшому вдосконаленню процесів комуналізації суспільних відносин на шляху взаємодії між базовими сферами життєдіяльності суспільства. На даному етапі формується принцип змагальності права як високому мистецтві красномовного відстоювання норм, цінностей та ідеалів при аналізі наслідків тих або інших дій. Право виступає як базова умова реалізації владних та управлінських функцій кращими представниками суспільних еліт. Таким чином, на другому етапі розвитку комунального по суті типу суспільних відносин право набуває рис риторичного, природа якого обумовлюється особливостями антропоморфного світогляду.

Завершальний етап античності пов'язаний з розвитком первинного громадянського суспільства, на якому право набуває аристократичного характеру і обумовлюється особливостями формування та прояву космоцентричних світоглядних орієнтацій. З паперово фіксованих норм право поступово переводиться у розряд безособових, абсолютних, космологічних за природою законів (nomos), базові елементи яких відображають гармонійні зв'язки між рівними і в силу цього рівноцінними елементами буття. Що ж стосується правової природи влади, то її носіями мають бути ті, хто за походженням має більше прав на те, щоб представляти й відстоювати права інших. У зв'язку з цим К.К. Жоль справедливо наголошує: «Законність (dike) греки розуміли як меру справедливості, як правильний порядок життя в обществe, як гармоничное сочетание разных социальных элементов в едином целом, каковым должен быть полис. Именно полис представляет собой согласованное целое, находящееся в состоянии гармонии только в том случае, если каждый из его элементов занимает подобающее ему место в жизни города – государства и приобретает ту долю власти, которую заслуживает. В полисе нет места абстрактному равенству всех, ибо дурной человек не может быть равен хорошему, наилучший гражданин должен обладать наивысшими правами по сравнению с худшими гражданами, не соблюдающими писанные законы» [1]. Отже, на завершальному етапі античності право набуває аристократичного характеру, збагачується принципами відкритості, гласності і тим самим сприяє формуванню первинного громадянського суспільства побудованого на диференціації прав, які мали б відповідати принципам світового порядку та гармонії. В узагальненому ж вигляді генеза розвитку права в античний період може

бути представлена у Таблиці №2.

Таблиця 2

Гене́за розвитку права в античній період

Спосіб життя	Типи світогляду	Тип права
Родоплемінний	Натурфілософський	Звичаєве
Комунальний	Антропоморфний	Риторичне
Громадський	Космоцентричний	Аристократичне

Беззаперечне домінування у середні віки теократичних світоглядних орієнтацій принципово змінює як спосіб життя громадян, так і нормативно – правові основи життєдіяльності суспільства. Так, спрямоване на розбудову феодальних відносин суспільство доволі жорстко детермінувало діяльність громадян беззаперечним дотриманням релігійних за своєю суттю обрядів, традицій, звичаїв та канонів. Численні церкви та монастирі тих часів концентрують у своєму лоні не тільки виховну, освітню та просвітницьку, а й нормативно – правову діяльність, надаючи тим самим органам влади інституціонального характеру. Лише спираючись на право як систему влада набуває можливостей впливу на всі без винятку складові життєдіяльності суспільства. Тим самим релігія переводить право із розряду абстрактно – теоретичного засобу регулювання суспільних відносин у систему інституціонально закріплених догм впливу на процеси розвитку суспільства. Спираючись на схоластичні вчення отців церкви та ортодоксальні релігійні догми, органи влади використовують право як інструмент канонізації власних інтересів та засіб примусу до дій, спрямованих на розбудову феодальних відносин.

Набуваючи все більш культового характеру, повсякденний образ життя визначається логікою інтенсивного витіснення властивих античності принципів рабовласництва новою політикою посилення влади з боку духовенства, військових та заможних землевласників. Тим самим нова феодальна політика надає праву роль засобу активного втілення у життя інтересів влади в особі духовенства, військових та заможних землевласників. Таким чином, право все яскравіше набуває рис кратологічного, сутність якого полягає в уза-

коненні культових ознак релігійних за змістом і політичних за характером процесів.

Всебічний правовий захист інтересів панівних феодальних владних структур стимулював надзвичайно інтенсивний розвиток романського, готичного стилів мистецтва, які, в свою чергу, підігрівали у них почуття винятковості, самобутності, надзвичайності та унікальності уявлень як про власну природу, так і про бажання надати цій природі рис вседності та космологізму. Власну вишуканість та елегантність вони всебічно підкреслювали високим рівнем освіченості, культури, використанням коштовних медальйонів, каблучок, орденів, медалей та інших вишуканих прикрас. Інакше кажучи, на місце пантеїстично налаштованій античній системі права як загального для всесвіту морального закону середньовіччя прагне поставити право, яке надається абсолютною та непідвладною людям волею Бога у християнстві, Аллаха в ісламі, Будди в індуїзмі або Дао в даосизмі. Отже, завершальний етап середньовіччя характеризується розвитком патріархального права як системи захисту інтересів панівних владних структур шляхом «наданою волею Бога» права на вічне, абсолютне та непохитне панування. В узагальненому вигляді генеза розвитку права за часів середньовіччя наведена нами у Таблиці №3.

Таблиця 3

Гене́за розвитку права за часів середньовіччя

Спосіб життя	Типи світогляду	Тип права
Унормований	Теократичний	Догматичне
Культовий	Політичний	Кратологічне
Вишуканий	Ідейний	Патріархальне

Підсумовуючи, можна констатувати, що процес історичного розвитку правовідносин безумовно носить закономірний характер, а розглянуті нами базові етапи сприяють визначенню як онто-, так і гносеологічної природи права та практичної ролі юриспруденції в удосконаленні діяльності владних інститутів у стабілізації та розвитку суспільства від протосоціуму до середньовіччя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Жоль К.К. Философия и социология права: Учеб. пособие. – К. : Юринком Интер, 2000. – С. 22.

УДК 342.1:347.121.1

І.З. МАЙДАНЮК

СВОБОДА І РІВНІСТЬ У СПРАВЕДЛИВІЙ ДЕРЖАВІ: БАЧЕННЯ ПЕТРА МОГИЛИ

Майданюк Ірина Зіновіївна - докторант кафедри української філософії та культури Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доцент, кандидат філософських наук

На прикладі життя і спадщини Петра Могили проаналізовано його бачення проблем рівності, свободи, справедливості як провісників норм позитивного права, котре регулює організацію держави, в якій за жодних обставин не ігноруються і не порушуються природні права людини.

Ключові слова: рівність, свобода, совість, справедливість.

На примере жизни и наследия Петра Могилы проанализированы его видение проблем равенства, свободы, справедливости как предвестников норм позитивного права, которое регулирует организацию государства, в котором при каких обстоятельствах не игнорируются и не нарушаются естественные права человека.

Ключевые слова: равенство, свобода, совесть, справедливость.

On the example of life and inheritance of Petro Mogili his vision of problems of equality, freedom, justice, is analysed as precursors of norms of positive right, which regulates organization of the state, in which under no circumstances the absolute laws of man are not ignored and not violated

Keywords: equality, freedom, conscience, justice.

© І.З. Майданюк, 2010

Уява про цінність індивіда і важливість світового порядку, що забезпечує свободу особистості, породжена, як відомо, гуманістичною культурою, притаманною європейській цивілізації. Невід'ємною складовою цієї цивілізації стала Київська духовна академія початку XVII ст., де, поряд із викладанням курсів філософії, риторики, богослов'я, впроваджувались ідеї цінності людини, її права на свободу та формальну рівність, – права, яке забезпечує людині гуманне ставлення до неї з боку влади і суспільства [1, 25]. Таке право здавна називалося природним, адже його норми і принципи не були штучним людським винаходом, а мислилися як частина абсолютного і вічного. Ще в древні часи люди усвідомили, що в навколишньому світі існують закономірності, за порушення яких доводиться платити чималою ціною, і уявлення про них увійшли у міфи, релігійні вчення, принципи моралі і звичаєвого права. Деяко пізніше на основі вічних правил виникли філософські вчення, провідним мотивом котрих була орієнтація на універсальні ідеї рівності і справедливості, а вже в епоху Нового Часу до них додалися ще й ідеї свободи, права на життя і людську гідність тощо. Світова філософія в цій галузі представлена чималим спадком, в якому – роботи А.Августина, Аристотеля, Вольтера, Г.Гегеля, К.А.Гельвеція, Т.Гоббса, П.А.Гольбаха, Г.Гроція, І.Канта, Дж.Локка, Ж.П.Марата, Дж.Мілля, Ш.Л.Монтеск'є, Т.Пейна, Платона, М.Робесп'єра, Ж.Ж.Руссо, Л.А.Сенеки, А.Сміта, Б.Спінози, А.Токвіля, Р.Штаммлера та ін.). Сучасна західноєвропейська та американська філософська думка знайомить з поглядами на питання, що розглядається, Д. Бергланда, І.Берліна,

Г.Кленнера, С.Маседо, Дж.Ролза, М.Сендела, Ч.Тейлора, Ф.Хайека, Х.Харта, Р.Циппеліуса.

В українській філософській думці природно-правова проблематика в усій її складності та розмаїтті відображена у працях В.Андрущенка, О.Бандури, В.Бачиніна, І.Бичка, А.Гарника, О.Гвоздіка, О.Данільяна, К.Жоля, Р.Калужного, М.Козюбри, О.Костенко, М.Костицького, В.Ляшенко, С.Максимова, О.Манохи, І.Ф.Надольного, В.Нерсисянца, М.Панова, П.Рабиновича, Ю.Римаренка, В.Свінцицького, С.Сливки, В.Тація, М.Цвіка, Б.Чміля, В.Шкоди та інших філософів і правознавців. Проте проблема відношення природного права до становлення державності в Україні потребує ще детального вивчення, тому для її розгляду варто звернутися до філософсько-історичного досвіду, до видатних постатей у філософській культурі України, якою є, наприклад, засновник Києво-Могилянської академії Петро Могила.

Петро Могила – постать феноменальна у філософсько-правовій спадщині України, невіддільній від європейської цивілізації початку XVII ст. Звернення до діяльності П. Могили є потребою повернення сучасної історико-правової думки до духовних висот українського Середньовіччя: «Феномен особистості Петра Могили можливо найкраще прочитувати саме сьогодні, адже при всій вазі його авторитету (духовного й світського) сам Могила був часто неясним, не до кінця зрозумілим, а то й чужим у високих своїх прагненнях навіть багатьом мудрим своїм сучасникам та деяким нащадкам» [6, 165].

Петро Могила народився 21 (30) грудня 1574 року, за іншими відомостями – 31 грудня 1596-го

(10 січня 1597 року) в аристократичній валахсько-молдавській православній сім'ї Могили. Це слово не лише співзвучне українському «могила» (тобто високий надмогильний пагорб – курган), а й тотожне йому за змістом. Батько Петра, Симеон, у 1601-1606 рр. був князем придунайської Валахії, а потім посідав престол Молдавського князівства. Після його загибелі у 1607 р. Петро Могила з матір'ю перебрався до Речі Посполитої і навчався у Львівській братській школі, після закінчення якої продовжував навчання в університетах Польщі та Франції [2, 17].

Після повернення в Річ Посполиту високоосвічений, енергійний і честолюбний Петро Могила стає офіцером королівських військ, бере участь у жорстоких боях із турками на Цецорських полях 1620 р. й під Хотином 1621-го, де зближується з П. Сагайдачним та іншими козацькими ватажками, а невдовзі - і з відновленою православною Київською митрополією на чолі з Іовом Борецьким [2, 18], під впливом якого несподівано навіть для друзів у тридцятирічному віці приймає чернецтво, а в 1627 р. стає архимандритом Києво-Печерської лаври.

Відтоді Петро Могила - одна з головних постатей церковного, політичного й культурного життя України. Він розгортає широку видавничу діяльність лаврської друкарні й організовує акції засудження українсько-білоруським духовництвом «Апології» М. Смотрицького за його спробу піти на поступки католицизмові, стає у православному середовищі лідером тих, хто захищає природне право народу на духовну свободу, проте розуміє необхідність оновлення православ'я, хоча й без принципових поступок папському престолу [2, 26].

У 1631 р. зусиллями П. Могили при лаврі було засновано православну школу, заснування якої водночас зі школою братською (в Києві на Подолі) відображало складну ситуацію, що склалася в українському православ'ї після смерті в 1631 р. митрополита І. Борецького, адже в останні роки його життя загострилися суперечності між двома церковними таборами: консервативним, що принципово спростовував будь-які нововведення, і ліберальним, що визнавав необхідність поширення освіти європейського зразка. За підтримки козаків митрополитом спершу був обраний непримиренний ворог католицизму Ісайя Копинський, котрий не приховував своєї промосковської орієнтації. З таким обранням не міг примиритися польський уряд.

Разом з Ісайєю Копинським на керівництво Київською митрополією претендував близький до ідей І.Борецького, лояльний до влади Речі Посполитої і готовий до компромісних рішень Петро Могила, котрого підтримував добре знайомий йому з молодих років королевич Владислав, син померлого у квітні 1632 р. короля Сигізмунда III. Він ставився до православ'я толерантніше, ніж його батько.

Перехід митрополії під керівництво П.Могили означав перемогу в українських освічених, раціонально мислячих і ліберальних щодо західної культури сил, які в попередні роки згуртувалися в Києві навколо Є. Плетенецького та І.Борецького. До того ж, П. Могила підтримували православна шляхта, добре обізнана з європейською культурою, переважна частина киян і королевич Владислав, який фактично виконував обов'язки короля Польщі впродовж 1632 р., ще до свого обрання на цю посаду [6, 111]. П. Могили вдалося вибороти офіційне визнання вищим законодавчим органом Речі Посполитої (домовленості із Владиславом було досягнуто набагато раніше) Київської митрополії в усій її канонічній повноті – і це була істотна перемога православних та безпосередньо митрополита Петра Могили [6, 118].

Уперше після укладення Берестейської унії відновлена в 1620 р. зусиллями І. Борецького, Є.Плетенецького й П. Сагайдачного православна церква в українських землях здобула невизначений юридичний статус. Петро Могила зміг домогтися таких самих прав для православної церкви, якими користувалися уніати, - 1 листопада 1632 р. Владислав підписав так звані Пункти заспокоєння народу руського. Для українського духовництва, шляхти, міщанства й козацтва, а також особисто для митрополита це було великою перемогою. Новообраний король, цілком толерантний у релігійних питаннях, який із власного досвіду знав силу й можливості запорозького козацтва, робив усе для досягнення релігійного й соціального миру в державі. Він добре розумів, що від цього залежить саме існування багатонаціональної й багатоконфесійної Речі Посполитої [6, 128].

Окрім того, Петро Могила обстоював ідею верховенства у суспільстві духовної влади православної церкви, що об'єктивно сприяло вмотивуванню незалежного від влади Папи Римського і польського короля існування Української православної церкви та збереження ідентичності українського народу. Така позиція стала прикладом втілення у життя ідей суспільного примирення, адже інша - в умовах, коли Україна не мала своєї державності, – означала б визнання легітимності влади польської корони на українських землях. Петро Могила вважав головним для світської влади благо людей, а домінантою його гуманістичного кругозору була ідея людини, цінність якої визначалася не знатністю походження чи багатством (це набуте, від природи всі люди рівні), а її особистою відвагою, доблестю, благородством, великим творчим потенціалом [4, 18].

Погляди мислителя були скеровані на те, що верховна влада має діяти в трьох напрямках: політичному, світському і духовному.

Закон, відповідно до П.Могили, – це дар, який потрібно берегти. Закони мислитель поділяв на природні, людські та божественні. Людські, де мають утілюватися приписи природних законів, обов'язкові для всіх, зокрема і для правителя. Ідеальним правителем П. Могила вважав право-

славного, що одержує владу від Бога та відповідальний перед ним. Правитель повинен бути носієм політичних і морально-духовних функцій, уособлювати чесність, правдивість, справедливість, піклуватися про благо підданих. Розвиваючи платонівську концепцію «філософа на троні», П.Могила природним вважає прихід того часу, «егда или философи царствовать будут, или царие философствовать», сила яких ґрунтуватиметься не на насильстві, а на розумі, освіченості, законі [5, 89].

Природною формою правління П.Могила вважав монархічну, обмежену законом. Кожен народ, вважає мислитель, має право на державність, тому сам і мріє про майбутню українську державу на чолі з монархом, в якій право мало б перевагу над «царським маєстатом» [5, 119]. Мабуть, саме з патріотичних почувань здебільшого позитивно ставились до спадкової монархії у формі українського князівства й інші вітчизняні мислителі (І.Домбровський, З.Копистенський, С.Пекалід). Доказів цьому дуже багато, як багато і свідчень байдужості до питання про форму правління в майбутній українській державі. Для більшості суспільних діячів тоді воно не виглядало актуальним, адже на часі була ідея політичної незалежності України, яка пов'язувалася віддавна з власними князями, «Великим Князівством Руським». Сама божественність походження княжої влади мислителями не ставиться під сумнів, але даний Богом володар не виступає ні як «автократор», ні як «август», а лише як «глава землі», як символ або уособлення законної влади. І саме цим український князь відрізнявся від спадкових монархів, для яких піддані були виключно безправними рабами й холопами.

Образ ідеального володаря досить докладно виписаний у П. Могили, який творчо використовував праці не тільки західноєвропейських мислителів, але й візантійських. Яким же бачив П.Могила ідеального правителя?

Як зазначає В. Нічик, П.Могила орієнтувався «на міркування про ідеального володаря, наявні у творах східноєвропейських авторів: отців і вчителів церкви, письменників, учених, державних діячів» [2, 114], але не тільки. Йому імпонувала ідея освіченого володаря, популярна в Україні ще від Оріховського, тому він малював образ майбутнього монарха, який відповідав би передусім таким вимогам: походив би з давнього українського князівського роду, здобре знав звичаєве право предків, любив слов'янську книжність, культуру тощо.

П.Могила хотів бачити на троні православного мудрого монарха, батька підданих, добродійця, який дбає про спільне благо, рівність, справедливість, про свободу вітчизни і захист її від зовнішніх ворогів. Він, як і інші українські мислителі, славить тих князів і гетьманів, які дбають про освіту, яка, на їхню думку, є великим благом для всього суспільства і основою дотримання природних прав людини.

Обґрунтовуючи ідею освіченого абсолютизму, Петро Могила стояв на тому, що природним є, якщо правитель не тільки видає закони для підданих, але й сам їх дотримується. Основою справедливих відносин між правителем і підданим, на його думку, повинен бути договір, згідно з яким обидві сторони присягають виконувати свої обов'язки і зобов'язання. Слід зазначити при цьому, що, наприклад, Еразм Роттердамський і Ніколо Макіавеллі припускали (хай навіть декларативно) відступи від цього принципу (перший – для філософа з гурту «семи мудреців світу», а другий – звільняв правителя від дотримання закону, коли в цьому є необхідність), тоді як у вітчизняних мислителів такого вільного поводження з законом не спостерігаємо. Сам П.Могила розвиває ідею просвіченого монарха, котрий вміє урівноважувати і гамувати зростаюче протиріччя суспільних станів, отже, його мудрість виявляється в умінні керувати державою на основі законів та їх дотримання всіма членами суспільства, зокрема й королем, який «существом ... телесы равен ест всякому человеку» [5, 214].

Окрім того, київський митрополит був одним з перших українських мислителів, котрі, «послуговуючись здобутками світової культури, почали розробляти й вивчати поняття совісті» як природного закону [5, 231]. Саме як «природний закон» совість спрямовує душу до добра, протидіє злій волі людини, радить людині, що вона повинна чинити й що не повинна, засуджує її, якщо вона робить щось погане. На толерантність і свободу совісті П.Могила звертав пильну увагу. «Адже вона нагадує людині про те, що відповідає її природі як певної особистості, і як треба поводитися, тобто про те, що повинно бути. Вчення про совість – це наука про належне, тобто про обов'язковість, про те, що повинно бути відповідно до даного Богом природного закону, який за часів Могили сприймався як такий, що належить внутрішньому Я особистості й роду людському загалом» [5, 232].

Петро Могила розглядає совість як актуалізацію природного закону, як щабель самопізнання, необхідний для очищення душі та її спасіння. Вона є немовби осередком, що поєднує сенс життя людини, її моральність та раціональність. Водночас совість – це сторож, що охороняє людину від збочень на шляху піднесення до Бога.

Опираючись на ідеї важливості втілення гуманістичних та демократичних принципів християнства, котрі тотожні з природно-правовими цінностями (рівність, справедливість, свобода, братерство), Петро Могила у численних філософсько-полемічних творах намагався вирішити проблеми співвідношення релігії і світського життя, влади духовної і світської, їхнього впливу на суспільну свідомість. Людина у християнському світі вже не залишена сам на сам із силами природи, вона відчуває опіку Бога-Отця і Бога-Сина і завжди може розраховувати на Божу любов, ласку, розуміння. Таке відчуття зумовлює

вало духовну працю над собою, людина відчувала себе особистістю, котра повинна духовно зростати, вдосконалювати свій духовний світ і розум як Божий дар, примножувати добрі справи на славу Бога [1, 18].

Християнське вчення, по своїй суті, було звернено до вільного волевиявлення людини, відкривало їй шляхи до вдосконалення, усвідомлення значимість свого вибору. Ідея свободи та відносної індивідуалізації людини в християнській релігії заклала основи вчень про права людини. Висока оцінка людського розуму – дуже важливий момент у характеристиці людини, котра стає кращою, добрішою, гуманнішою. Ця оцінка вселяє віру у свої сили, а це, на думку мислителя, сприятиме вдосконаленню всього суспільства. У моральних настановах Петра Могилы чимдалі виразніше віддається пріоритет активному, громадянському життю, звучить чіткий мотив, що лише активне, діяльне життя може дарувати людині щастя. Людина постає як вища у своїй реалізації особистість і «починає розуміти обмеженість відносин між нею та суспільством й усвідомлювати необхідність їх заміни іншими

відносинами, що могли б врахувати веління природи й розуму людини, уособленням яких повинні стати держава, правитель, закон» [5, 66]. Так у свідомості українського суспільства поч. XVII ст. вкорінялися цінності вільного розвитку, людської гідності, поваги до особистості, демократичних принципів рівноправ'я та співжиття. І хоча розуміння цих принципів мало теологічне забарвлення, бо наголошувалась, наприклад, рівність усіх перед Богом-Творцем, Спасителем, Опікуном, це сприяло розвитку ідей рівності та прав людини у цьогосвітньому житті.

Такі погляди на рівність, свободу, справедливість доцільно розглядати як провісники норм позитивного права, котре регулює організацію держави, в якій за жодних обставин не ігноруються і не порушуються природні права людини. Вони не повинні залежати ні від стану держави у міжнародному співтоваристві, ні від її внутрішньої політики, бо є загальнолюдськими нормами і стандартами, а не справою внутрішнього законодавства. Україні такі норми, як бачимо, ніколи не були чужими, і це варто брати до уваги у час, коли національні закони змінюються і вдосконалюються.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков.- К.: Мистецтво, 1997.- 304 с.
2. Колодний А., Нічик В., Климов В., Ярмусь С., Филипович Л. П. Могила: богослов, церковний і культурний діяч.- К.: Дніпро, 1997.- 215 с.
3. Мюллерсон Р.Р. Права человека: идеи, нормы, реальность.- М.: Юридическая литература, 1991.- 160 с.
4. Погорельский В.А. Украинская духовная культура і Петро Могила.- Тернопіль: Підручники і посібники, 2009.- 159 с.
5. Требник Петра Могилы, Київ, 1646 р. 3-те вид. / Патріарша добродійна фундація Патріарха Володимира. Українська Православна Церква. Київський Патріархат. Інститут української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського. Наукове товариство ім. Шевченка в Європі.- К, 1996.
6. Феномен Петра Могилы/ Відпов.ред. В.Климов.- К.: Дніпро, 1996.- 270 с.

УДК 130.32

Т.С. ПАВЛОВА

ПИТАННЯ ВОЛІ ТА ІНТЕЛЕКТУ ЩОДО РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА У ФІЛОСОФІЇ ГЕГЕЛЯ

Павлова Тетяна Сергіївна – доцент кафедри філософії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, кандидат філософських наук

У статті розглядаються питання вольового та інтелектуального аспектів процесу пізнання права та його реалізації у філософії Гегеля. Проводиться аналіз кореляції практичного та теоретичного моментів у праві, а також позитивного та природного права.

Ключові слова: воля, інтелект, право, пізнання.

В статье рассматриваются вопросы волевого и интеллектуального аспектов процесса познания права и его реализации в философии Гегеля. Проводится анализ корреляции практического и теоретического моментов в праве, а также позитивного и естественного права.

Ключевые слова: воля, интеллект, право, познание.

The questions are examined volitional and intellectual aspects of process of cognition of right and his realization in philosophy of Hegel. The analysis of correlation is conducted practical and theoretical moments in a right, and similarly positive and natural right.

Keywords: will, intellect, right, cognition.

© Т.С. Павлова, 2010

Питання волі та інтелекту є дуже важливими для сфери права, які однак не лежать на поверхні. Щоб їх побачити та проаналізувати, необхідно розглянути основні теоретичні та практичні питання, пов'язані із сферою пізнання та реалізації права. Розумне і вольове завжди йдуть разом у свідомості людини, вони разом формують уявлення особи про теорію і практику права. Розібравшись із питаннями вольового й інтелектуального моментів, як їх розглядає Гегель, можна вийти на нові горизонти дослідження права.

Гегелівською правовою проблематикою цікавилися багато дослідників, серед них В. Брістоу, Р.Гайм, Р. Баер, С. Елдер, Ж. Іпполіт, І. Ільїн, Т.Ойзерман, В. Нерсесянц та інші, але проблемні питання волі та інтелекту у правових питаннях залишилися поза їхнього увагою, хоч цей аспект гегелівської філософсько-правової концепції заслуговує на серйозну увагу. Саме розгляду зазначених питань і присвячена дана стаття.

Теоретичний момент мислення на думку В.Нерсесянца, по Гегелю, є в тому, що коли ми мислимо про який-небудь предмет, ми перетворюємо його на думку і позбавляємо тим самим усього чуттєвого, всієї належної йому своєрідності: сторонність між мислячим «я» і мислячим предметом зникає, предмет через розумове узагальнення перетворюється на загальне. Практичний аспект мислення, навпаки, є в установленні відмінностей і самовизначенні по відношенню до зовнішнього світу – сфері діяльності і вчинків. Обидва аспекти нероздільні: воля без інтелекту також не можлива як і неможливо мислити без волі. Характер взаємозв'язку теоретичного і практичного аспектів мислення є суттєвим для розуміння волі, а отже, і всієї філософії права.

Саме стосовно до свободи волі Гегель розкриває діалектику загальності, особливості й одиничності, яка відбивається в усьому гегелівському політико-правовому вченні [9, 48].

Теоретичне і практичне у свідомості також відрізняються тим, що теоретична свідомість, на думку Гегеля, розглядає те, що є, і залишає все це так, як є. Практична ж свідомість є діяльною, вона не полишає того, що є, таким же, а здійснює у ньому зміни і саме створює визначення і предмети. При теоретичній діяльності, і в цьому є її суттєва відмінність, дух встановлює лише форму, при практичній же - він є творцем також і змісту [7, 16-19]. Поєднання теоретичного і практичного є ще й необхідним моментом пізнавального процесу. Філософ говорить про теоретичну діяльність як дещо біль-менш стале і про діяльну направленість практичної свідомості, яка намагається змінювати навколишній світ, перетворювати його. Теорія і практика співвідносяться як форма і зміст, звичайно, для того, щоб отримати істинне знання про річ, необхідно, щоб вони розглядалися, як дещо поєднане.

На думку Р. Гайма, завдання Гегеля є не у критичному розтині світу на дві половини – на світ буття і світ знання; але навпаки, в єдності цих світів – у прекрасному цілому. Він прагне не до того, щоб відкрити бідність пізнання; не до того, щоб уяснити собі межі, протиріччя й антиномії в сфері духу, але до того, щоб згладити ці протиріччя і знищити ці утруднення. Одне слово, система є зображення всесвіту в образі прекрасного живо-го космосу [5, 68].

Теоретичне знання являє собою знання про раціональну реальність, чисту сутність, є наукою, у той час, як дійсність є розумною складовою світу,

а існування все те у світі, що не досягло свого поняття, є, так би мовити, недостатньо розумним. Розум повинен виявити, віднайти себе у світі, для цього, він, подорожуючи до інобуття, повертається знову до себе, отримавши «нове розуміння». Поняття не є дещо чисто теоретичне, воно опосередковане емпіричним досвідом. Розум не є дещо відділене від світу, оскільки у такому б випадку, світ не міг би бути пізнаним за допомогою розуму, оскільки не містив би його в собі. Інобуттям розуму, духу і є світ, який містить у собі розум. Поняття дійсності світу є вужчим, ніж світ взагалі, оскільки, окрім розумної дійсності, у світі міститься ще й недостатньо розумне існування. Але за своїм якісним змістом дійсність є більшою за світ, бо повністю відповідає розуму і своєму поняттю, вона є більш досконалою.

Гегель не визначав, що увесь світ є розумним, він говорив про те, що повністю розумним є лише дійсне, а значить таке, що відповідає своєму поняттю. Праву властиве його поняття, але не завжди воно йому відповідає, тому розумним є лише дійсне право. Таким чином, він поєднує теорію і практику права, віднаходить розум в ідеї і дійсності. І якщо право, що набуло об'єктивованої форми у світі у вигляді норм позитивного права, не відповідає розуму, воно не є дійсним, воно є лише існуюче право, яке не є поєднаним із своєю суттю, не відповідає поняттю права. Якщо особа керується лише своїм емпіричним досвідом і не розглядає право теоретично, не займається пошуком істини права, у неї може скластися враження, що те недосконале існуюче право, яке вона спостерігає, і є право взагалі. Тому розгляд права повинен носити комплексний, загальний характер, враховувати практичний і теоретичний його боки.

Фактично у своєму філософсько-правовому вченні мислитель вирішує дуже важливу і давню проблему кореляції теорії і практики права, що, однак, внаслідок комплексності і складності викладення Гегеля, не є очевидним. У його філософсько – правовому вченні теорія і практика права не протистоять одне одному, не являють собою дві різні реальності, не підпорядковані одне одному, а складають єдине ціле, що формує істинне знання про право. Розгляд Гегелем права як теорії і практики дозволяє розглянути не тільки його теоретичні підстави, а й його практичну реалізацію в суспільстві. Право у своїй конкретній формі є система відносин між людьми в емпіричній реальності, тобто відносини свободи і спілкування, свободи і закону ті ін.

Розумне поєднання теорії і практики являють собою дійсність – повністю розумну реальність. Дійсність права і є той самий правовий ідеал, реалізований на практиці, розум втілений у життя. Питання теорії і практики права, того, що у більшості концепцій постає, як відокремлене, розірване та протиставлене одне іншому, фактично і створює більшість проблем у розумінні права. Якщо розглядати теорію права як щось таке, що

протистоїть його практиці, хай навіть таке протистояння і розуміється як протистояння ідеальної теорії неідеальній практиці, то виникає питання про те, навіщо взагалі потрібна теорія, якщо вона відірвана від практики. Якщо розглядати теорію і практику права, як дві різні реальності, що існують паралельно, виникає питання, яким чином вони співвідносяться і чи співвідносяться взагалі. Якщо розглядати практику права, як щось підпорядковане теорії, або навпаки, то виникає питання, звідки взяти критерії такого підпорядкування.

У філософії Гегеля проблема протиставлення теорії права його практиці не піднімається взагалі, оскільки розумне є єдиним у собі, і само собі протистояти не може. Розумність є характеристикою як теорії, так і практики права, вони є частинами єдиного процесу його розвитку і основними елементами його пізнання. Теорія і практика права разом створюють його поняття. Поняття права є синтез його теорії і практики, що поєднує у собі більш глибоку його структури – його буття і сутність. Поняття права є універсальним і тому, воно не залежить від історичного часу, хоча реальність і існування права звісно будуть змінюватися, але якщо вони будуть відповідати його поняттю, вони досягнуть ідеї права, реалізують його в дійсності. Тоді теоретичне і практичне співпадуть, стануть дійсною ідеєю, реалізованою свободою. Саме на це повинні бути направлені зусилля теоретиків і практиків права.

Коли мова йде про право, його теорію і практику, необхідно звернути увагу і на проблемні питання його реалізації. Обов'язковою умовою реалізації закону є доведення його до загального відома. Ті, на кого розповсюджується позитивне право, повинні його знати, інакше воно втрачає своє значення. Право знати закони і користуватися їхнім захистом, на думку філософа, виступає як надбання всього народу, а не лише юристів. Він зазначає, що стан юристів, що володіє особливим знанням законів, вважає часто це знання своєю монополією і вважає, що тому, хто не з їхнього середовища, не слід втручатися у їхні справи. Однак таким же чином, як не треба бути чоботарем, щоб знати, чи годяться чоботи, не треба бути спеціалістом, щоб володіти знанням про предмети, що являють собою загальний інтерес. Право стосується свободи, самого достойного і священного в людині, і вона сама, оскільки право для неї обов'язкове, повинна його знати [6, 252-253]. Оскільки право регулює питання загального, стосується свободи кожної особи, то його знання не є монополією юристів. Цілком природним є прагнення знати право всіма особами, на яке воно поширюється. У більшості європейських країн діє принцип відповідно до якого незнання закону не звільняє від відповідальності. Саме тому особа повинна сама прагнути знати і усвідомлювати закон, це повинно бути її природним громадянським устремлінням, якому громадянське суспільство і держава не повинні заважати, а навпаки – сприяти. Таким

чином мислитель підкреслює важливість правового знання та необхідність впровадження його в загальну освіту.

Щодо кодифікації законодавства, то філософ висловлює думку про те, що від офіційного кодексу вимагаються, з одного боку, прості загальні визначення, а з іншого – природа кінцевого матеріалу веде до нескінчених подальших визначень. З одного боку, об'єм законів повинен бути закінченим замкненим цілим, з іншого – існує постійна потреба у нових правових визначеннях. Але оскільки ця антиномія відноситься до спеціалізації загальних принципів, які залишаються непорушними, то це не обмежує права на закінчений кодекс, так як і на те, щоб ці загальні прості принципи для себе, на відміну від їх спеціалізації, були зрозумілі і чітко сформульовані [6, 253-254]. Кодифікація, яка має своїм змістом діяльність правотворчих державних органів по створенню систематизованого нового нормативно – правового акту і здійснюється завдяки переробці діючого законодавства, є ознакою високої правової культури суспільства, відповідності теорії права його практиці, природного права позитивному. Завдяки кодифікації відбувається переосмислення, відкидання застарілого нормативно – правового матеріалу та створення нового, такого, що відповідає сучасним реаліям. Таким чином, вирішується проблема узгодження між собою з одного боку вимоги цілісності права, а з іншого – постійної зміни соціальних відносин. Гегель застосовує принцип кодифікації, він вважає, що кожна держава може мати свої закони, кодекси. Процес кодифікації є більш складним, ніж процес інкорпорації, який передбачає лише викладення діючого законодавства без його зміни за якимось принципом, наприклад хронологічним чи алфавітним.

Гегель зазначає, що виправданням поганого вчинку не може слугувати добрий намір. Він підкреслює розумність закріпленого у законах права, оскільки у ньому виражена загальна воля. Суб'єктивна воля, якщо вона не розходиться із загальною, приймає зовнішні правові закони держави як свої власні. Але ж суб'єктивна воля може не співпадати з об'єктивною, і навіть протистояти їй, тому необхідними є юридичні закони, щоб не дозволити суб'єктивній, нерозумній волі зруйнувати розумну об'єктивну. Увесь розвиток об'єктивного духу у філософії Гегеля був представлений як розвиток усвідомлення особливою волею необхідності загальної волі, такий рух є запорукою розумного розвитку суспільства. І право, яке захищає загальну волю, є його гарантом.

Щодо права як закону, то, на думку Гегеля, одним з особливих прав, на які розпадається у своєму розвитку ідея свободи, є позитивне право – право, як закон [6, 247]. Як зазначає В.Нерсисянц, права як закону Гегель торкається у зв'язку із розглядом системи різноманітних потреб у стихії громадянського суспільства, їх законодавчого регулювання і судового порядку

захисту власності [9, 54]. Дійсно, проблематика позитивного права піднімається мислителем у контексті громадянського суспільства, а не держави. Визначення, що є позитивне право Гегель надає у своїй роботі «Філософія права», він зазначає, що те, що є право в собі, покладене у своєму об'єктивному наявному бутті, тобто є визначеною для свідомості думкою і відоме як те, що є правом і визнане правом, як закон; за допомогою цього визначення право є взагалі позитивне право [6, 247]. Важливим аспектом позитивного права є його визнання. Необхідно, щоб особи у позитивному праві вбачали природне, щоб воно у ньому містилося і на цій підставі було б визнаним як право. Визнання особою правового закону говорить і про визнання нею права взагалі, і права кожної окремої особи.

Для того, щоб особа усвідомлювала право і розуміла його необхідність, важливо, щоб ця особа і саме суспільство були досить розвинутими. Розвиток цей пов'язаний, перш за все, з розвитком раціональності, розумності самої особи для того, щоб вона була здатною усвідомлювати не лише особливе, суб'єктивне, чуттєве, а й загальне і також суспільства, яке повинно бути раціонально влаштоване.

Щодо об'єктивної дійсності права у філософії Гегеля, В.Нерсисянц зазначає, що вона є в тому, що, по-перше, право взагалі знають, а, по-друге, воно, володіючи могутністю дійсності, має загальну силу. Ідею свободи на ступені появи позитивного права Гегель означає, як «право в собі»; шляхом законодавчої діяльності це «право в собі» формулюється як закон. При цьому, підкреслює Гегель, важливо не тільки те, що за допомогою законодавчої діяльності дещо вимовляється як загальнообов'язкове правило поведінки. Набагато важливішим є внутрішній суттєвий момент законодавчої діяльності, що є в пізнанні змісту «права в собі» в його визначеній загальності. Перетворення права в собі на закон, дає праву форму загальності і справжньої визначеності [9, 54-55]. Природне право не може використовуватися безпосередньо в умовах громадянського суспільства, держави, оскільки воно повинно бути вираженим у певній формі, щоб бути доступним і зрозумілим усім, крім того, воно повинно бути інтерпретоване у відповідності до сучасних умов і розвитку соціальних відносин. Процес об'єктивації права є важливим ще й тому, що при його здійсненні відбувається пізнання права, його ідеї і якщо цей процес відбувається правильно, розумно, то у вигляді позитивного права подається природне, осмислене на відповідному рівні розвитку суспільства природне право.

На думку Гегеля, завдяки тому, що право є викладеним і його знають, все випадкове, що пов'язане з почуттями, думками, співчуттям, користюлюбством відпадає і, таким чином, право лише тепер набуває своєї істинної визначеності і своєї честі. При формулюванні закону мова йде про тотожність «права в собі» і його зовнішньої

об'єктивації [6, 250]. Процес переходу природного права у позитивне, його об'єктивація є необхідною буттєвою умовою права. Позитивне право є необхідним етапом розвитку, становлення природного права, тільки пройшовши цей етап право взагалі може стати дійсністю, досягти своєї реалізації, а значить і свого поняття.

У позитивному праві розкривається і природне право, воно становить вічний принцип позитивного права, його основу, а в природному праві міститься позитивне, як його об'єктивація, зовнішній прояв. Природне право є більш загальне, ніж позитивне. Позитивне право містить у собі загальне, якщо йому відповідає. Вірно зазначає І. Ільїн, що у Гегеля постає як само собою зрозуміле те, що «одиничні» правопорядки входять у природне право в міру своєї духовної вірності. Отже, природне право є загальна, жива сутність права, що здійснює себе у позитивних правопорядках. Це є реальний логос права. Це – право, яке є всюди, де являється право. Але те, що є, є розум. Тому природне право є розумним. Здійснюючись в одиничних, національних правопорядках, воно як сутність залучається до існування і стає дійсним. Тому природне право є розумним і дійсним. Воно є розум у стані світового здійснення або загальний зміст права, що створює собі більш – менш успішну систему одиничних явищ. Ось чому Гегель говорить, що «природне право» є дещо «дійсне і наявне», а не «потойбічне»; воно не тільки реальне як дещо «абсолютне», як «божественне» в історії людства; але воно і дійсне, як сутність, що являється, як існуючий одиничний правопорядок, як позитивне право відомої епохи і нації.

Зрозуміло, що «право» виявляється причетним усім трьом видам «буття»: реальності, тобто поняттю, розуму або логосу; дійсності, тобто одиничному, в даному випадку соціально – історичному, явищу розуму; і нарешті, існуванню як необхідній ірраціональній формі історичного буття. Це означає, що «право», як і все інше в світі, має подвійний склад: спекулятивно – розумний і емпірично – ірраціональний. Поєднання «спекулятивного» і «емпіричного» складає той рівень дійсності, в якому живе людина, що творить право [8, 301-302].

Природне і позитивне право розрізняються філософом, але позитивне могло б увійти в систему філософії. Наука займається тим, що досліджує визначені філософією питання, але потім воно стало предметом певної науки. Таке визначення містить у собі абсолютну форму, тому воно може бути розвинуте далі наукою. Тобто в визначенні міститься цілісність, абсолютність, яка при подальшому розгляді наукою буде проявлятися. Всі предмети філософії є реальністю, і завданням науки є розвиток знання про цю реальність.

Природне право одночасно є і розумним, і дійсним. Розумним воно є з тієї підстави, що відноситься до того що є, дійсності, а вона є розумною. А дійсним воно є тому, що, як сутність, долучаєть-

ся до існування, перетворюючи його відповідно до принципів розуму і стає дійсністю. Природне право не протиставляється позитивному, воно виступає як ідея, суть, основа позитивного права. Свого розвитку набуває не тільки позитивне право, але й природне. Природне право у Гегеля виступає не як недосяжний ідеал, а як ідея, що постійно розвивається, і її розвиток повинен привести до того, що воно стане дійсністю. Позитивне ж право є конкретною формою вираження природного права. Природне і позитивне право єдині за своєю ідеальною природою. Але закон має свої особливості, є фактори, які впливають на нього. Це національний характер, особливості історичного розвитку, природні умови життя народу, що знаходять своє відображення в законах.

Позитивне право, що відповідає природному, виражає у загальній формі розумну особливу волю особи, тому сприймається нею не як дещо стороннє, зовнішнє, а як здобуток її власного розуму і волі, як свобода. Як зазначає І. Ільїн, істинний закон адекватно виказує глибоке самовизначення свободи волі. Тому кожний індивідуум віднаходить у ньому волю свого серця, а кожне серце віднаходить у ньому самого себе [8, 310]. Покора закону, таким чином, не є примусовий акт, оскільки вона не ущемляє свободу волі особи. Фактично Гегель про таке поняття, що зараз прийнято називати правовим законом, тобто законом, що відповідає праву. У такому законі особа бачить саму себе. Право показує особі навіть ті її сторони, які вона сама не завжди чітко усвідомлює, а розуміє їх тільки тоді, коли ознайомиться з таким законом. Наприклад те, що її особлива, суб'єктивна воля збігається з загальною волею. Залежність особи від закону у цьому випадку є лише в тому, що він містить у собі її власну волю і свободу, виражену в універсалізованій формі, і порушення такого закону особою означає, що вона йде проти власної волі, суперечить сама собі, власному розуму. Правовий закон особа усвідомлює як власну свободу волі, він постає як об'єктивоване природне право, яке усвідомлюється особою. Він є загальнообов'язковим, особи дотримуються його з тієї підстави, що бачать у ньому природне право, розумність, універсалізовану власну волю. Правовий закон повинен містити у собі основоположення, що є загальними, вони повинні бути викладеними у відповідності до стану розвитку громадянського суспільства і правосвідомості громадян.

Правосвідомість осіб відіграє важливу роль в оцінці позитивного права. У ній містяться уявлення про природне право, свободу і робиться відповідно до нього оцінка позитивного права. Процес об'єктивації природного права повинен проходити одночасно з процесом розвитку правосвідомості осіб. Розвинута правосвідомість підказує особі, що правового закону непотрібно боятися, йому непотрібно прислуговувати, його просто необхідно усвідомити і прийняти як не тільки рішення правотворчих органів державної влади, а й як своє власне рішення. Розумна сві-

домість особи вбачає у правому законі розумність і приймає його як частину себе, як дійсність, з якою вона стикається, як розум з розумом. Тоді правовий закон вже не є дещо зовнішнє по відношенню до особи, він стає частиною її самої, її свободи волі.

Позитивне право хоча і не є предметом філософії, але воно складає момент у розвитку ідеї права, а саме – є його конкретною формою. Коли право набуває своєї конкретної форми, стає позитивним або законом, воно являє собою правила поведінки, що є загальними для всіх.

Закон є вираженням загального і основне його завдання полягає в тому, щоб визначити загальну волю і зробити її обов'язковою для всіх. Перед законом, як загальною волею, усі рівні. Якщо закон знають і визнають, тільки тоді право набуває свого істинного значення, своєї реалізації. Знову ж таки на практиці. Можна сказати, що закон є конкретною формою права, завдяки цій формі право набуває своєї реальності. Про необхідність знання законів Гегель говорить, що право стосується свободи, самого достойного і священного в людині, і вона сама, оскільки воно для неї

обов'язкове, повинна знати його [6, 253]. Скептично філософ ставиться до уявлення про те, що знання законів є монополією юристів. Оскільки в законі виражена загальна воля і загальний інтерес, то кожен може мати про це уявлення.

Право являє собою необхідний етап розвитку духу. У позитивному праві відображається не тільки природне право, а й історичний стан світу, рівень його розвитку взагалі. Дух стає правом тоді, коли він досяг певного рівня розвитку. Коли суб'єктивний дух вступає в об'єктивну сферу, мова йде про право, яке включає в себе весь процес розвитку об'єктивного духу. Природне право є певним взірцем, до якого повинно прагнути позитивне право, але не тільки, для того, щоб природне право стало дійсним, воно повинно втілитися у позитивному праві. Як ідея, як філософське право, - природне право є набір вічних цінностей, але коли воно втілюється у позитивному праві, воно зберігається в ньому, але є опосередковане станом суспільства, культурними і правовими особливостями даного народу, його традиціями та іншими історично і соціально обумовленими об'єктивними факторами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Beyer R. Hegel — Der Triumph des neuen Rechts / R. Beyer. – Hamburg: Verlag Paul Parey, 1981. – 280 S.
2. Bristow W. Hegel and the transformation of philosophical critique / W. Bristow. - Oxford: Oxford University Press, 2007. – 258 S.
3. Hyppolite J. Anmerkungen zur Vorrede der «Phänomenologie des Geistes» und zum Thema; das Absolute ist Subjekt // Materialien zu Hegels «Phänomenologie des Geistes». Hrsg. von H.F. Fulda und D. Henrich. - Fr. am Mein: Suhrkamp Verlag, 1973. S. 45-53.
4. Гайм Р. Гегель и его время [Текст] / Р. Гайм. - М.: Наука, 2006. - 394 с.
5. Гегель Г.В.Ф. Философия права [Текст] / Г.В.Ф. Гегель. — М.: Мысль, 1990. - 526 с.
6. Гегель Г.В.Ф. Философская пропедевтика [Текст] / Г.В.Ф. Гегель. - Работы разных лет. В двух томах. Т. 2. - М.: Мысль: 1973. – 630 с.
7. Ильин И.А. Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека: в 2 т. [Текст] / И. А. Ильин. – СПб.: Наука, 1994. – 541 с.
8. Нерсесянц В.С. Философия права Гегеля [Текст] / В.С. Нерсесянц. - М.: Юрист, 1998. – 352 с.

УДК 14 (091)

Е.В. КУЗЬМЕНКО

ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ОСНОВАНИЙ РЕЛИГИОЗНОЙ НРАВСТВЕННОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ А.С. ХОМЯКОВА

Кузьменко Елена Вячеславовна - аспирант кафедры философии
Национальной металлургической академии Украины

В статье сделана попытка раскрыть дуализм позиции А.С. Хомякова, который в своих теоретических построениях, определяя понимание религиозной нравственности, наибольшее внимание уделял рационалистическим построениям.

Ключевые слова: религиозная нравственность, рационалистическая концепция, антропологические идеи, онтологическая концепция.

У статті зроблена спроба розкрити дуалізм позиції А.С. Хомякова, який у своїх теоретичних побудовах, визначаючи розуміння релігійної моральності, найбільшу увагу приділяв раціоналістичним побудовам.

Ключові слова: релігійна моральність, раціоналістична концепція, антропологічні ідеї, онтологічна концепція.

Homakov is done in the article. A. Homakov, which in the theoretical constructions, determining understanding of religious morality, spared most attention to rationalistic constructions.

Keywords: religious morality, rationalistic conception, anthropological ideas ontological conception.

© Е.В. Кузьменко, 2010

Выявляя основания нравственности в творчестве А. С. Хомякова – одного из основателей славянофильства – необходимо уточнить, что нравственность – термин, который употребляется как синоним морали, реже – этики. Также как греческое слово *etos*, латинское *moralis*, немецкое «*Sittlichkeit*», русское слово «нравственность» этимологически восходит к слову «нрав» – характер.

Концептуальное различие между моралью и нравственностью провел Г.В.Ф. Гегель в «Философии права», где нравственность представлена как завершающий этап развития объективного духа, следующий за абстрактным правом и моралью. Абстрактное право – это сфера формальной свободы единичной для себя сущей воли и абстрактного добра. Мораль – это сфера реальной свободы, в которой субъективная воля полагает себя также, как и объективная воля, свободная не только в себе, но и для себя, как рефлексия самосознания к добру, как совесть. Таким образом, согласно Г.В.Ф.Гегелю, нравственность – это сфера практической свободы, субстанциональной конкретности воли, возвышающейся над субъективным мнением и желанием, это – в себе и для себя сущие законы и учреждения. Непосредственными проявлениями нравственности являются, по Г.В.Ф. Гегелю, семья, гражданское общество и государство.

Особенность философского творчества А.С. Хомякова состоит в том, что он исходил из церковного сознания при построении всей своей философской системы и обосновании понятия нравственности в частности. В Церкви он видел полноту истины, источник света, который освещает все тварное бытие. Не от изучения мира и его философского истолкова-

ния шел он к свету веры, а наоборот – все светилось для него тем светом, который излучает Церковь. А. С. Хомяков доказывал, что историческая жизнь народов определена формами религии и типами их мышления. С этой позиции он стремился осознать путь развития России в духовной жизни, и философии в частности.

Необходимо отметить, что философские идеи А.С.Хомякова, во-первых, не имеют систематического изложения, во-вторых, исследование философских идей славянофильства, и в частности А.С.Хомякова, представлено главным образом в дореволюционной и эмигрантской литературе. Выделим лишь имена авторов, чьи произведения являются наиболее доступными, и в которых в том или ином контексте речь шла об антропологической концепции А.С. Хомякова, обратив внимание на то, что представленная библиография может быть значительно расширена. Обобщая мысли Н.А.Бердяева [1], В.В. Зеньковского [2], К.Н. Леонтьева [3], В.С. Соловьева [4], П.А. Флоренского [5] в отношении творчества А.С. Хомякова, определим основной аспект. Объектом и предметом обсуждения А.С. Хомякова, «первореальностью» в его духовном мире является православная вера. Исходя из своего христианского сознания, А.С. Хомяков видел основу православия в Церкви как «первореальности». Вокруг понятия Церкви развиваются все его философские построения. Антропология А.С. Хомякова является дисциплиной, посредствующей между богословием и философией. Из учения о Церкви он выводит учение о личности, которое отвергает индивидуализм, изолирующий и абсолютизирующий отдельную личность. Лишь в Церкви

личность обретает всю полноту личного богатства. Разум, совесть, художественное творчество хотя и проявляются в отдельном человеке, но на самом деле являются функцией Церкви. А.С. Хомяков – сторонник русской общины потому, что в ней ясно выражен примат социального целого.

Автор статьи ставит целью раскрыть дуализм позиции А.С. Хомякова, который в своих теоретических построениях, определяя понимание религиозной нравственности, наибольшее внимание уделял рационалистическим построениям. Он стремился возвести идею рационализма к общим основаниям. Рационалистические и антропологические идеи, наряду с идеями православия, послужили А.С. Хомякову основоположениями его гносеологической и историко-философской концепций. Именно на основе рационалистических и антропологических идей он разработал свою онтологическую концепцию, которая является основанием его представлений о религиозной нравственности.

По мысли Н.А. Бердяева, А.С. Хомяков положил основание традиции «онтологизма» в русской философии, разработав идею «целостного духа». Он обосновал саморазложение отвлеченного разума и показал пути его возрождения. А.С. Хомяков перешел от «абстрактного идеализма» Г.В.Ф. Гегеля к «идеализму конкретному». «Один Хомяков (сама справедливость требует этого сказать) понимал ложность Западной дороги, которую шли мы, понимал самостоятельность нравственной задачи для Русской земли; один он сознавал в себе и тогда, может быть, еще не вполне отчетливо, то, что теперь определенно и ясно в нем выступило, и высказывал это в своих стихотворениях. Но он был один, и никто тогда не понимал его» Бердяева [1, 189]. А.С. Хомяков доказывал, что историческая жизнь народов определена формами религии и их осмыслением. Находясь на этой позиции, он стремился осознать пути развития и различия этих путей, в духовной жизни вообще и философии в частности.

Осмысливая основания европейского рационализма, религиозный российский мыслитель утверждал, что построения Платона проникнуты философско-религиозной традицией, пришедшей в Европу с Востока и создавшей условия развития Европейского рационализма. «И опять дальше пошел разум человеческий; он понял случайность внешнего человека, он стал поклоняться его разуму и, в себе отстраняя случайность, он стал поклоняться закону своего разумения. Такова внутренняя история Эллинского ума. Первая эпоха – Омир (Гомер – Е. К.), последняя – безмолвный Сократ, которого красноречивыми устами был Платон, чудный ум, исполненный всей прелести, всей плодотворной силы, всей глубокой думы Эллинской. Но строгий анализ был еще не дозволен: трезвее становился он и душе, утрачивая весь блеск, всю красоту молодого возраста, приобретая старческое глубокомыслие» [6, 178]. Но именно аналитические построения Аристотеля, по мысли А.С. Хомякова, разрушили генезис европейского рационализма, коренившийся в антропоморфизме (человекообожании) Плато-

на. Аристотель завершил в Элладе дело анализа. «...С Аристотелем и Александром, его современником и учеником, кончается историческая эпопея Эллады... Нечего говорить о том, как дальнейшее развитие разума перешло по необходимости в одностороннее преобладание рассудка, и как рассудок, в своей односторонности, неизбежный скептик засушил, подкопал и искоренил все живое» [6, 178].

В статье «По поводу отрывков найденных в бумагах И. В. Киреевского» А.С. Хомяков пишет о том, что под знаком логической рассудочности, основание которой в учении Аристотеля, понимаемой как рационализм, развилась и западноевропейская философия XVII–XVIII столетий, «...рационалистические формы мышления присутствовали при рождении великой школы германской... Кант... был исключительно рационалистом. ... Тем же путем, но еще решительнее, шел пламенный Фихте. ... Тем же путем шел Шеллинг», который почувствовал, «хотя и неясно, скудость рационализма» [7, 265–266]. В Г.В.Ф. Гегеле рационализм, или логическая рассудочность, должен был себе найти конечный венец, и, хотя этого «до сих пор никто не заметил», кроме И. В. Киреевского, которого комментирует в указанной статье А.С. Хомяков. Учение Г.В.Ф. Гегеля (А.С. Хомяков имел в виду феноменологию Г.В.Ф. Гегеля как вершину его мысли, но относил это и к его учению в целом – Е. К.) «есть решительный приговор над самим рационализмом, доказывающий его неизбежный исход» [7, 267].

Для А.С. Хомякова И. Кант «сильнейший мыслитель» немецкого классического идеализма, систематизатор новоевропейской гносеологической традиции. Но, по мнению А.С. Хомякова, гносеологическая концепция рассудочной западной европейской философии во многом неприемлема, он предлагает взамен нее свою. Рассудочная западноевропейская гносеология считает органом познания только естественные познавательные силы – чувственность и рассудок. Концепция А.С. Хомякова – это концепция «цельного», или «полного» разума. Она включает в себя все силы духа. Если рассудочная западноевропейская гносеология имеет своим предметом только то, что объективировано в предмете познания, то концепция «цельного разума» имеет своим предметом всю полноту мира и полноту духа, поскольку мир в своей сущности есть дух. Именно на обосновании антитезы мир – дух строит религиозный российский мыслитель свою гносеологию. Он исходит из факта, что, хотя рассудочное познание и неспособно постичь мир и его первоначала, мы знаем, что существуют и мир, и дух, следовательно, существует некоторая познавательная деятельность, лежащая за пределами рассудочного познания, которая и приводит к этому знанию.

Отметим, что А.С. Хомяков, создавая свою гносеологическую концепцию, придавал наибольшее значение формам познания, которых реально не существует. Он отверг рационалистические способы познания, объявив познавательными высшими средствами силы духа вообще. Религиозный рос-

сийский мыслитель в своем стремлении к систематизированию сделал попытку аналитически расчленив описание способов познания и выстроить их в иерархической зависимости. В этой связи, анализируя творчество Ф.В. Шеллинга, А.С.Хомяков писал о последнем периоде его творчества: «Ряд блестящих заблуждений, перемешанных с высокими истинами, не связанными между собой никакой разумной нитью, проблески поэтических догадок, затерянных в тумане произвольной гностики, – такова последняя эпоха Шеллинга» [7, 266]. По А.С. Хомякову, высшей формой познания является вера, включающая в себя рассудочное знание – чувственность и рассудок.

Исходя из собственного понимания познавательной деятельности, религиозный российский мыслитель опровергает материализм, как безнравственное учение, и переходит к проблемам онтологии, которые включают в себя проблемы философии истории и этики. Материализм «...есть учение, противное нравственности, у которой он отнимает разумную основу» [8, 314]. В статье «Письмо о философии к Ю.Ф. Самарину» А.С.Хомяков раскрывает важнейшую категорию своей онтологии – категорию «волящего разума». Он отвергает гегелевскую концепцию единства необходимости и свободы. Но сфера субъективности, как сфера воли, не подвержена необходимости, в ней действует свобода как абсолютная антитеза необходимости. Необходимость есть лишь «чужая», или «проявленная» воля [9, 344]. Волю человек постигает только внутри самого себя, она не может быть познана из внешнего мира.

В полемике с теми, кто возражает против отождествления «воли» со свободой как «произволом», А.С. Хомяков обосновывал правомерность такого ее понимания: воля есть «произвол» и «напрасно отделяют волю от произвола» [9, 346]. Но, хотя воля и познается человеком через самоанализ, через познание самого себя, это не значит, что она не проявляется и во внешнем мире.

В своей дедукции волеизъявлений внешнего мира А.С. Хомяков стремился доказать, что во внешнем мире господствует необходимость. Он говорит о том, что его утверждение основано на элейском разделении мира по видимости и по умопостигаемости. Необходимость подчинена воле как объективной силе универсума и предстает перед нами лишь как

«чужая воля», «необходимость есть проявленная воля» [9, 344]. В целях обоснования различий воли и необходимости А. С. Хомяков разделяет понятия законосообразности и необходимости. Он пишет: «Закон... не имеет ничего общего с необходимостью»; он есть «не что иное, как мыслимость, или возможность существования» [9, 344], необходимость утверждается волей. Следовательно, мир законосообразен в смысле определяемости волей. Таким образом, воля, а не необходимость лежит в основе законосообразности мира, воля есть сущностный, подлинный закон мира. Необходимость есть лишь видимость, а действительная закономерность сущего – и притом не только субъекта, но и внешнего мира – есть воля.

Религиозный российский мыслитель заключает: откуда бы мы ни шли, от своей ли личной субъективности и сознания, от анализа ли явлений в их мировой общности – воля в ее тождестве с разумом выступает в конечном выводе как деятельная сила разума. Понятие воли неотделимо ни от понятия о разуме, ни от понятия о субъективности.

По мысли автора, онтологическая концепция А.С.Хомякова так, как она изложена в рассмотренных нами его философских работах, не включает в себя категории Бога в явном виде. Но она лишь изначально может показаться рационалистическим философским построением. Отметим литературный прием – указание А.С. Хомякова на то, что в русском народном употреблении понятие «все» часто выражает словосочетание «Божий мир». Несмотря на рационалистический характер онтологического построения А.С. Хомякова и на то, что он, по-видимому, не успел осуществить своего замысла по сопряжению философского и теологического построений, его философская система в своем основании религиозна. Онтология А.С.Хомякова базируется на идее Бога. Религиозный российский мыслитель в своем творчестве рассматривал рационализм не только как основу западноевропейского мышления, но и как особенность мышления народов православно-славянских. Об этом свидетельствуют выявленные нами категории «волящий разум», «необходимость», «проявленная воля», «произвол». Именно на их основе А.С. Хомяков разработал свою онтологическую концепцию, ядром которой являются положения о религиозной нравственности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бердяев Н. А. Философия свободного духа / Н. А. Бердяев – М.: Республика, 1994. – 320 с.
2. Зеньковский В. В. История русской философии / В. В. Зеньковский – Харьков: Фолио; – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – 896 с.
3. Леонтьев К. Н. Избранное. / К. Н. Леонтьев – М.: Московский рабочий, 1993. – 338 с.
4. Соловьев В. С. Философское начало целостного знания / В. С. Соловьев – Мн. Харвест, 1999. – 912 с.
5. Флоренский П. А. Имена. / П. А. Флоренский – Харьков: Фолио; – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000 – 448 с.
6. Хомяков А. С. Сочинения. Т.1. // Аристотель и всемирная выставка / А. С. Хомяков. – М.: Университетская типография на Самарском бульваре, 1900. – 416 с.
7. Хомяков А. С. Сочинения. Т.1. // По поводу отрывков найденных в бумагах И. В. Киреевского / А. С. Хомяков. – М.: Университетская типография на Самарском бульваре, 1900. – 416 с.
8. Хомяков А. С. Сочинения. Т.1. // О современных явлениях в области философии / А. С. Хомяков. – М.: Университетская типография на Самарском бульваре, 1900. – 416 с.
9. Хомяков А. С. Сочинения. Т.1. // Письмо о философии к Ю. Ф. Самарину / А. С. Хомяков. – М.: Университетская типография на Самарском бульваре, 1900. – 416 с.

УДК 1 (091): 130.3

Г.В. КОРОТИЧ

Е.Н.ТРУБЕЦКОЙ О ФИЛОСОФСКИХ ВЗГЛЯДАХ Ф.НИЦШЕ

Коротич Галина Викторовна – доцент кафедры философских наук
Приазовского государственного технического университета, кандидат
философских наук

У статті наведено аналіз поглядів відомого російського філософа Є.М. Трубецького щодо основних понять та ідей творчості Ф. Ніцше, а саме: «сєнс життя», «воля до влади», «надлюдина», «вїчне повернення». Розкрито особливості розуміння цих ідей Є.М. Трубецьким.

Ключові слова: людина, життя, сєнс життя, вїчне повернення.

В статье представлен анализ взглядов известного русского философа Е.Н. Трубецкого на основные понятия и идеи творчества Ф. Ницше, а именно: «смысл жизни», «воля к власти», «сверхчеловек», «вечное возвращение». Раскрыты особенности понимания этих идей Е.Н. Трубецким.

Ключевые слова: человек, жизнь, смысл жизни, вечное возвращение.

In the article is presented the analysis of views of known Russian philosopher E.N. Trubetsky on the principal concepts and ideas of the works of F. Nietzsche, namely: «sense of life», «will for power», «superman», «eternal return». The peculiarities of understanding of these ideas by E.N. Trubetsky are disclosed.

Keywords: man, life, sense of life, eternal return.

© Г.В. Коротич, 2010

Особенностью работ Ф. Ницше было то, что они своим содержанием неизменно вызывали живой отклик и желание сразу же вступить в диалог и дискуссию (пускай заочные) с их автором. Такой отклик можно найти, например, в творчестве Л.И. Шестова, Н.А. Бердяева, В.С. Соловьева, Н.Ф. Федорова, Е.Н. Трубецкого, В.И. Иванова. В.С. Соловьев считал творчество Ф. Ницше основанием для серьезного разговора о «делах сверхчеловеческих», о совершенствовании человека [5, 16]. Как пишет В.И. Иванов, Ницше, хотя и не открыл ничего нового, заставил ощутить мир по-новому – ярче, глубже, проникновеннее, пробудить спящие возможности человеческой божественности [2, 25-26]. Н.А. Бердяев неоднократно обращался к творчеству Ницше как к «величайшему явлению новой истории», показывая уважительное и доброжелательное к нему отношение. Анализируя его творчество, Бердяев выделяет три основные проблемы: проблему отношения человеческого и божественного, проблему человеческого творчества и проблему страдания [1, 370]. Собственно, эти проблемы были основными и для самого Бердяева. К сожалению, он, как и многие другие философы, субъективен и противоречив в анализе творчества немецкого мыслителя. Так, например, многое в работах Ницше он трактует с биологических позиций. Л.И. Шестов замечает, что в целом учение Ницше было неправильно истолковано и предлагает свой вариант его прочтения, попутно сравнивая со взглядами Л.Н. Толстого и Ф.М. Достоевского. Шестов подчеркивает, что Ницше преследовал «великодушные задачи спасения и обновления человека», «боролся за будущее», поднимаясь при

этом до «поражительных нравственных высот» [10, 294, 301, 438]. Совсем в иной тональности пишет о Ницше Н.Ф. Федоров, называя его «философом милитаризма», «Черным Пророком», «Черным Философом», «почитателем Антихриста» [8, 255]. Однако Федоров замечает, что в «безумном бреде», «болтовне» Ницше «можно вычитать нечто великое» – сатиру на Шопенгауэра например или глубочайшее отвращение к бесцельному существованию [8, 253, 291-292].

Можно соглашаться или не соглашаться с идеями немецкого мыслителя, с его оценками того или иного философа, события, тезиса, считая их субъективными, однако работы Ф. Ницше всегда служили (и служат) катализатором для новых философских мыслей, побуждали к самостоятельному творчеству, к самосовершенствованию. Собственно говоря, и к тем, кто анализировал труды Ф. Ницше, можно предъявить те же претензии в субъективизме. Справедливости ради отметим, что он сам достаточно много сделал для того, чтобы его понимали неадекватно – взять хотя бы его стиль. И сегодня интерес к работам Ф.Ницше значителен, многие его мысли выглядят пророческими откровениями, особенно те, которые посвящены проблеме человека и переоценке ценностей. Поэтому изучение его творчества всегда будет актуальной задачей. Особый интерес вызывают работы современных философов, посвященные оценке творчества Ницше выдающимися мыслителями конца XIX – первой половины XX века. В качестве примера можно привести глубокие исследования С.С. Хоружего [9] и С.Г. Семенович [4]. Целью данной статьи является анализ взглядов на творчество Ницше

известного русского философа Е.Н. Трубецкого.

Задачу свою Трубецкой видел, прежде всего, в том, чтобы выяснить, какое значение имеет творчество Ницше, которое его глубоко взволновало [7, 167]. Критически анализируя его работы, которые внимательно прочитал, Трубецкой, прежде всего, ищет точки соприкосновения, то, с чем он согласен, и предлагает свой вариант прочтения Ницше. Иногда, если бы не ссылки на работы немецкого философа, по тексту трудно было бы понять, где заканчивается мысль Ницше, а где начинаются рассуждения самого Трубецкого. Русский мыслитель подчеркивает: эта философия будит самостоятельную мысль, поднимает актуальные философские, психологические, социологические проблемы, дает толчок к их обсуждению. К таким важнейшим проблемам относятся антропологическая, связанная с вопросом о сущности человека, о личности, о смысле человеческой жизни и цели существования; гносеологическая и аксиологическая проблемы; вопрос о роли философии и задачах философа. Трубецкой справедливо отмечает крупное философское и художественное дарование Ницше, то, что отдельные его афоризмы отличаются не только глубиной постановки философских вопросов, тонкостью наблюдения и критики, но и фейерверком остроумия, богатством и яркостью художественных образов [7, 291]. Практически все критики работ философа могли бы согласиться с замечанием Трубецкого о том, что в них с необычайной силой высказалась неудовлетворенность современного человечества его настоящим и мучительная тревога за будущее [7, 170]. При этом Трубецкого удивляет отсутствие во взглядах Ницше логического единства, наличие пестроты и анархии в рассуждениях и даже скудость полученных результатов. Однако сам Трубецкой также не совсем логичен и последователен в критике Ницше, в особенности насчет отсутствия у последнего логики изложения. При всех затруднениях, можно все-таки определить взаимосвязь между основными идеями философии Ницше: воли к жизни, воли к власти, воли к истине, идеей сверхчеловека и вечного возвращения. Что касается наличия противоречий в работах Ницше, то он сам себя оправдал, заметив, что так и должно – противоречить себе самому по нескольку раз в день. Думается, что философ и не стремился к созданию целостного учения, а противоречивые мысли и нестыковки, «разломы» зачастую играют роль приглашения к диалогу читателей, привыкших к логике и системе. Вероятно, в этом заключается особенность метода Ницше. Кроме того, он иногда нарочно запутывает мысль, и, в то же время, боится быть неверно понятым (сам об этом пишет), словно предвидит трагическую судьбу своих идей.

Читатели (и восторженные почитатели, и взыскательные критики) оценивают идеи Ницше с позиций своего мировоззрения. Например, Трубецкой – религиозный философ – в Ницше видит атеиста, в идеале сверхчеловека – полузверя, полу-

философа, хотя точнее представить тут Человекобога. Но Трубецкой настолько уважает Ницше, что часто пытается его оправдать. Иногда он допускает резкие выражения («окончательные выводы его философии граничат с пошлостью», учение представляет «завершение упадка новейшей философской мысли» и т.п.), однако пытается их смягчить. Так, например, он пишет, что неудача Ницше «обуславливается главным образом причинами, не от него зависящими. В этой неудаче сказывается общее ослабление и утомление мысли, которое составляет характеристическую черту всей нашей эпохи» [7, 292]. Действительно, философия Ницше по-своему отразила то, что переживало современное ему (да и нам) общество.

Трубецкой подчеркивает (и в этом он неоригинален), что Ницше верно подметил обезличение современного человека, упадок творчества, культуры, вырождение личности. Но, с точки зрения русского мыслителя, он не сумел дать этому удовлетворительного объяснения. Во всяком случае, не дал объяснения основательного. В качестве причин упадка Ницше называет механизацию жизни и углубление специализации; губительное влияние христианства, мораль которого он называет моралью стадных животных; отрицательное влияние демократизации общества. Если с влиянием первого фактора вполне можно согласиться, то в отношении христианства и влияния демократии так утверждать нельзя. Трубецкой тоже считает: дело не в демократии, наоборот, демократия стремится обеспечить человеческие условия существования, дать возможность развиваться, «положить предел эксплуатации труда и ослабить «безличное рабство» рабочего класса» [7, 295]. Демократическое движение способствует развитию индивида, стремлению личности стать независимой, освободившись от классового рабства. Тогда в чем причина? По Трубецкому, упадок культуры, творчества, измельчение интересов, страсть к наживе связаны с ничем не ограниченной конкуренцией, с неравенством состояний, с беспредельной возможностью накапливать богатства в немногих руках: все это есть неизбежное сопровождение капиталистического строя [7, 295]. Согласимся с Трубецким и в том, что человек, для которого материальные средства и материальные условия жизни заменяют ее цель, возможен при всяком общественном строе [7, 295]. Как пишет мыслитель, человек только тогда возвышается над стадным началом, освобождается от ига пошлости, когда он полагает средоточие своей жизни в вечном и безусловном [7, 296]. Здесь следует искать исток различия взглядов русского и немецкого философов.

С точки зрения Трубецкого, корень упадка, переживаемого человечеством, заключается в утрате человеком безусловной, высшей цели. Философ пишет: «Великого может достигнуть только та философия, которая верит в свои предположения, в те необходимые постулаты, которые обуславливают всякое вообще сознание» [7, 294].

«Верить в мысль» по Трубецкому означает признавать в ней не только наше субъективное состояние, а объективную действительность сущего. С верой в универсальную и всеобщую мысль, выражающую бытие, связано недоказуемое предположение нашего сознания – предположение универсальной и всеобщей цели, лежащей в основе всего существующего, ради которой вообще стоит жить, действовать и мыслить. Иначе все в нашей жизни будет бесцельным и нелогичным, бессмысленным, ложным и иллюзорным. Для философа вопрос о цели нашей жизни – это, по сути, вопрос о ее смысле. Он так и пишет иногда через дефис: искание «смысла-цели». Спрашивать о смысле – значит задаваться вопросом о безусловном значении чего-либо, т.е. о таком мысленном значении, которое не зависит от субъективного усмотрения, от индивидуального произвола [6, 9]. Если мы спрашиваем о смысле жизни, то тогда слово «смысл» приобретает значение положительной и общезначимой ценности. Смысл жизни в повседневном опыте нам не дан, вся наша будничная жизнь свидетельствует о бессмысленности, об абсурдности нашего существования. Что мы находим в жизни? Дурную бесконечность беспрестанно возвращающихся рождений и смертей, суету, бессмысленное, бесконечное повторение одного и того же, напоминающее вращение волчка вокруг своей оси [6, 34, 35]. Жизнь животная или даже растительная, жизнь машины или ее детали оскорбительна для человеческого достоинства, вызывает у человека острую душевную боль или тошноту. Об этом же и в похожих выражениях писали и западные экзистенциалисты, и многие отечественные философы. Трубецкой в качестве примеров берет жизнь рабочего на фабрике, проходящую в бесчисленных повторениях одного и того же движения, монотонную работу почтового чиновника и «мальчика при лифте» в большой гостинице. В бесконечном круговращении фабричного колеса или огромного административного механизма сам человек становится колесом неизвестно для чего вертящейся машины. Отличие его от белки заключается в том, что он обладает умом, способным сознавать свое унижение, и сердцем, которое страдает и мучается. И мальчик, и чиновник хотят быть людьми единственными в своем роде, «людьми с именами», а не «безличными номерами» (вспомним Е. Замятина). Трубецкой подытоживает: все это – не сама жизнь, а лишь добывание средств к жизни [6, 38]. Однако большинство людей настолько поглощено заботой о средствах, настолько заняты решением временных, преходящих задач, которые ставят перед ними государство, семья, церковь, общество, что им некогда даже подумать о целях. Многие сознательно погружают себя в эти заботы, суету, тяжелую будничную работу лишь для того, чтобы не думать о смысложизненных вопросах. Эти мысли современны и сегодня. Бесконечное повторение одного и того же, стремление, не дости-

гающее цели и возвращающееся к своей исходной точке и так без конца... Но самое страшное в жизни человечества, верно замечает Трубецкой, это война, которая становится общим содержанием всей жизни, окончательной целью человеческого прогресса, высшим содержанием человеческой культуры [6, 42-43]. Трубецкой пишет актуальнейшие для нас, сегодняшних, слова: «Мысль об убийстве перестала казаться страшной. Вера в безусловную ценность человеческой жизни исчезла, уступив свое место чисто утилитарным оценкам жизни и личности» [6, 263]. Порочный круг – война для промышленности, и промышленность для войны – воспроизводит в усложненном виде биологический порочный круг и животную борьбу за существование. В этом «последовательном и беспощадном каннибализме», «международном людоедстве» (которое, по замечанию Трубецкого, веками совмещалось в личной жизни с христианством) видно окончательное озверение духа, утверждение мировой бессмыслицы, биологизм незаметно переходит в сатанизм, и действительность начинает походить на ад. Извращение духовного облика человека приводит к окончательной его утрате. Перефразируя Ницше: человек умер! И убил себя он сам!

Как считает Трубецкой, искание смысла жизни изначально было основным стремлением Ницше и руководящим мотивом его философствования. По мнению Трубецкого, в период увлечения Ницше идеями Шопенгауэра и музыкой Вагнера во взглядах немецкого философа просматривается противоречие: с одной стороны, мы видим подчеркивание бесцельности бытия и бессмыслицы мирового процесса, а с другой, - Ницше усматривает цель природы и исторического развития человечества в рождении великих людей. «Великий человек», «истинный человек» – в терминологии Ницше это сверхчеловек, ради которого человек должен быть превзойден, это оправдание последнего с точки зрения мирового развития. Философия Ницше, как пишет Трубецкой, это тоска по достоверному и истинному, которое должно наполнить жизнь содержанием, это попытка ответить на вопрос, стоит ли жить вообще. Действительно, Ницше пишет о том, что смысл человеческой жизни придает выбранная цель. Жить – означает желать быть чем-то другим, нежели природа, уйти от бесцельного, бессмысленного животного состояния, преодолеть посредственного, «маленького» человека с его душевной убогостью и нездоровьем. Жить – означает направить себя по пути совершенствования, чтобы способствовать появлению «лучших», «великих», «знатных» людей и, в конце концов, появлению сверхчеловека.

Идея о вечном возвращении – одна из основных в творчестве Ницше. Ее сущность можно понимать по-разному (как сущность любой из его идей), все зависит от мировоззрения и судьбы анализирующего. Например, Шестов видит здесь бесконечный повтор жизни с ее бесчисленными ужасами. Ужас в том, что происходит бесконечный повтор одного и того же, и вне человека и внутри его. Только Бог, способный сотворить чудо, сделать бывшее небывшим, может

вырвать человека из этой безнадежности. Отметим, что у Шестова были основания так понять эту знаменитую идею. Так, у Ницше можно найти слова о возвращениях вспять и вращении на месте, которыми насыщена жизнь обычного человека, не стремящегося к изменениям, к развитию. Религия, по мнению Ницше, тоже не нацеливает человека на развитие, поэтому он ее и критикует. Однако в этой идее можно усмотреть и другие планы. Например, можно понять, что речь идет о постоянном круговращении в мире, в природе, о бесконечном ее умирании и воскрешении, которое олицетворяет собой победу жизни над смертью, великую жизненную мощь. Этот план по-своему признается и Трубецким. С его точки зрения, Ницше видел в учении о всеобщем возвращении необходимое последствие закона сохранения энергии; символом же вечного круговорота мировой жизни для Ницше является Дионис [7, 207]. По мнению Трубецкого, дионисический экстаз – это не просветление, а озверение человека: «<...> погружение человека в тот вечно вращающийся круг жизни природы, в котором нет окончательного подъема и победы, а потому все приковано к той плоскости, где периодически возвращается смерть» [6, 57]. Что же делать? Трубецкой полагает: раз речь идет о постоянном возвращении в этом мире, который наполнен страданиями (в том числе и в виде «порочных кругов», о которых мы уже говорили), то будем жить соответствующим образом – станем творцами нашей жизни, творцами непреходящего, вечного. Таким образом, по Трубецкому, учение Ницше о вечном возвращении подготавливает переход человечества к новому типу сверхчеловека [7, 208-209]. Это уже переход к иному плану учения о вечном возвращении. Мы полагаем, что можно развить эту верную мысль Трубецкого дальше таким образом: Ницше стремится нацелить человека на постоянный самоанализ, постоянное критическое отношение (или «вечное возвращение») к своим недостаткам и желание их преодолеть. Люди должны хотеть стать «новыми, неповторимыми, несравнимыми, полагающими себе собственные законы, себя-самых-творящими» [3, 655]. То есть, человек должен поставить перед собой цель стать творцом новой системы ценностей для себя и для других и развивать себя в соответствии с этими ценностями. Тем самым человек поднимается над просто животным пластом бытия и судьбой простого винтика какого-либо механизма. Как представляется, говоря о жизни, Ницше подразумевает не столько жизнь в биологическом, природно-космическом смысле, сколько жизнь собственно человеческую, а под здоровьем понимается как здоровье физическое, так и духовное.

К сожалению, в понимании Трубецкого имморализм Ницше – это совершенное отрицание нравственности, а его критика современной морали – это, прежде всего, критика альтруизма и сострадания [7, 230, 232, 234]. И вообще Ницше приветствует появление тех пессимистических учений, которые отнимают у людей слабых охоту жить. Трубецкой исключительно буквально по-

нимает слова Ницше о негативной роли сострадания: оно приводит к утрате жизненной силы и умножает страдание, поощряет неудачников, слабых и больных в их слабости и болезнях. Вопреки пониманию Трубецкого, творчеству Ницше не свойственно биологизаторство. Не понимал он закон естественного отбора в качестве «основного закона развития» и к тому же не был эгоистом. Ницше, и об этом уже много написано книг и статей, критикует идеалы и ценности современного ему христианства, которое, как он считал, враждебно самой жизни и тормозит развитие людей. Встать «по ту сторону добра и зла» означает отойти от добра и зла в понимании христианской морали. Уж лучше дионисийская радость жизни, воля к жизни, побеждающая смерть и раскрепощающая силы человека! Однако биологическая лексика не должна вводить в заблуждение. Он может пользоваться словом «инстинкт» (например, «инстинкт самосохранения»), беря его отнюдь не в животном плане: Ницше пишет и об «инстинкте совести», «инстинкте свободы» и т.п., которые должны органично присутствовать в человеке.

Трубецкому импонирует мысль Ницше о том, что каждый человек таит в себе многообразные возможности для собственного развития, ждущие своего осуществления. Даже страдание может принести пользу: оно заставляет становиться мужественным, умным, хитрым, выносливым, изобретательным. Однако, если человек инертен, ленив, труслив, «беден волей», то осуществление может и не состояться. Людям свойственно безвольно подчиняться стадному инстинкту, т.е. приспособляться к существующим ценностям, прятаться за чужое мнение, не желать изменений. Великая усталость, опасная болезнь – «паралич воли», измельчание человека, «дефицит личности». Эти мысли были актуальны в XX веке, они актуальны и сегодня. Трубецкой, скорее всего, понимает, что когда Ницше пишет о людях злых, то имеются в виду не люди с отвратительным характером. Это главные двигатели и «будители» человечества, искатели нового и неиспытанного, это творцы. Новое при всяких условиях есть «злое»: оно есть то, что хочет завоевать, опрокинуть старые границы и святыни [7, 237]. Трубецкой замечает, что Ницше ненавидит христианство, главным образом, как оплот демократизма, классическое выражение морали рабов [7, 244]. Когда русский философ пишет о морали рабов и господ в ницшеанском понимании, он говорит об аристократах и рабах только с позиций классовых, утверждая, что Ницше объяснял мораль классовыми противоположностями и в этом сходилась с марксизмом [7, 243-244]. Сложно с этим согласиться. Как пишет Трубецкой, Ницше ненавидел всякие проявления бессилия, и единственно истинная ценность для него – сила, или воля могущества («воля к власти») [7, 244]. Далее, к сожалению, идет буквальное понимание Трубецким идей Ницше, особенно его знаменитого афоризма о твари и творце в человеке («По ту

сторону добра и зла», афоризм 225). Трубецкой присоединяется к тем, кто увидел здесь жестокость и даже мизантропию Ницше: чтобы создать новый могущественный тип человека, не только не следует оказывать помощи ближним, но должно даже стараться ускорить их гибель. Не мягкосердечие, а жестокость сердца должна стать основным правилом поведения. Доброта выглядит признаком упадочности. Мы полагаем, что речь здесь идет о том, что человек должен критически относиться к своим недостаткам, не делая себе никаких поблажек, решительно («жестоко») от них избавляться, «преодолевать слишком человеческое», т.е. духовную убогость, упадочность, безволие, пессимизм, леность. Тогда человек «будет преодолен», появятся люди «высшие» и «знатные», ведущие к появлению «сверхчеловека».

Прямо скажем, социально-политические взгляды Ницше не являются сильной стороной его произведений. Он неверно представлял себе сущность социализма и демократии; смысл идеи равенства усматривал в воспитании посредственности, в призыве к уравниловке и обезличиванию. Добавим сюда еще и особый стиль изложения. Когда Ницше пишет об аристократическом обществе, он подчеркивает необходимость «разноценности» людей разных рангов. Представляется, что люди «высшие», «знатные», «лучшие» (и тем более «сверхлюди») в его понимании это люди, обладающие огромным запасом воли, самообладанием, разносторонне развитые, цельные натуры, оригинальные и творческие, чувствующие свою ответственность и за себя, и за других. Это люди честные, совестливые, мужественные, стремящиеся к свободе, к развитию, счастью и наслаждениям. Это оптимистически настроенные, достойные жизни, физически и духовно здоровые люди, побеждающие неблагоприятные обстоятельства. Они презирают малодушных, мелочных, льстецов и лжецов, а также тех, кто способен унижить другого. Они самодостаточны и являются творцами и «мерилом ценностей». Тех же, кого обычно называют «господами» и «высшими», Ницше относит к каторжникам богатства, извлекающим выгоду из всего, что их окружает. Это трусливые, алчные, завистливые, мстительные люди, «раззолоченная, лживая чернь», «чернь сверху». Но есть еще и «чернь снизу», «рабы». «Рабы», по Ницше, это те, кто ведет будничное, полуживотное существование, кто не самостоятелен и постоянно нуждается в поводе, т.е. в людях по-настоящему «знатных» и «высших». Можно утверждать, что «воля к власти» в ницшеанском понимании – это воля к будущему, обновленному состоянию человека. К ее проявлениям Ницше относит инстинкт самосохранения, роста, накопления сил, свободы, совести, ответственности, окончательное преодоление усталости, равнодушия, безнадежности, скуки, безысходности, злости, зависти «маленьких», «последних» людей. К сожалению, о том, какими должны быть новые ценности, можно судить, в основном, лишь из характеристики «высших» людей и собирательного (по разным

работам Ницше) портрета сверхчеловека.

Как считает Трубецкой, поскольку наша мысль способна осознать суету и абсурдность человеческой жизни с ее порочным кругом вечных повторений, она обладает точкой опоры вне них, над ними, «по ту сторону них» (сравним с ницшеанским «по ту сторону добра и зла»). Такой точкой опоры, по мнению Трубецкого, является чувство глубокой солидарности всего живого, глубокой интуиции единства всех существ в их общем стремлении к определенной цели всякой жизни – к бесконечной жизненной полноте, к гармонии, к всеединству [6, 47-48]. Этой бесконечной полнотой для Трубецкого является Бог. Бог есть жизнь, а смерть возможна лишь как последствие отчуждения мира от Бога. Добровольная смерть Христа есть возвращение человека к вечной жизни. Отрекаясь от идеи Бога, становясь по ту сторону добра и зла, Ницше, тем самым, уподобляет человека природе. Однако, пишет Трубецкой, Ницше в то же время противопоставляет человека природе, и в этом заключается противоречие. Представляется, что Ницше разрешает это противоречие, выдвигая идеал сверхчеловека.

Какие выводы можно сделать?

Трубецкой верно выделил основные идеи творчества Ницше и понял сущность его творчества лучше, чем многие наши и его современники. В частности, для Трубецкого ясно, что имморализм Ницше – это не отказ от морали как таковой, а именно от христианской морали; Трубецкому понятен смысл ницшеанской критики христианства. Оба философа считали вопрос о цели и смысле существования человека центральным философским вопросом, оба подчеркивали трагическое положение современного человека и верили в его будущее преображение в духовно здоровую, творческую личность. Трубецкой, сам находя противоречия в трудах Ницше, пытается объяснить их неадекватным пониманием и субъективизмом читателя. Для Трубецкого основой возрождения человека является обращение к вечной и безусловной цели – смыслу нашей человеческой жизни, т.е. к Богу. Трубецкой и Ницше стремятся приписать свою религиозность, утверждая, что вся философия последнего есть красноречивое свидетельство о силе и жизнеспособности религиозной идеи, что Бог, как бы Ницше Его не отрицал, все равно остается центром его философии. Трубецкой подхватывает мысль Ницше о том, что самое ценное в человеке – его возможное, будущее величие, а не его жалкая действительность, и развивает ее дальше с позиций своего религиозного мировоззрения. Общей для мыслителей является мысль об огромной ответственности философа: он должен своим творчеством способствовать созданию новых, достойных человека условий существования.

В качестве дальнейшего исследования можно было бы предложить проанализировать влияние идей Ницше на украинских мыслителей конца XIX – первой половины XX века.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бердяев Н.А. Диалектика божественного и человеческого / Н.А. Бердяев. – М.: ООО «Издательство АСТ»; Харьков: «Фолио», 2005. – 620, [4]с.
2. Иванов В.И. Ницше и Дионис // Фридрих Ницше и русская религиозная философия: переводы, исследования, эссе философов «серебряного века»: в 2 т. / В.И. Иванов. - Мн.: М.: «Алкиона» - «Присцельс», 1996. - Т.1. – С.23-36.
3. Ницше Ф. Сочинения в 2-х т.: пер. с нем. /Ф. Ницше. – М.: Мысль, 1990. – Т.1. – 831с.
4. Семенова С.Г. Николай Федоров и Фридрих Ницше / С.Г. Семенова // Вопр. философии. – 2001. - №2. – С.167-184.
5. Соловьев В.С. Идея сверхчеловека // Фридрих Ницше и русская религиозная философия: переводы, исследования, эссе философов «серебряного века»: в 2 т. / В.С. Соловьев. - Мн.: М.: «Алкиона» - «Присцельс», 1996. - Т.1. – С.7-16.
6. Трубецкой Е.Н. Избранное / Е.Н. Трубецкой; Сост., послесл. и коммент. В.В. Сапова. – М.: Канон, 1995. – 480с.
7. Трубецкой Е.Н. Философия Ницше (критический очерк) // Фридрих Ницше и русская религиозная философия: переводы, исследования, эссе философов «серебряного века»: в 2 т. / Е.Н. Трубецкой. – Мн.: М.: «Алкиона» - «Присцельс», 1996. - Т.1. – С.165-297.
8. Федоров Н.Ф. Философия общего дела: в 2 т. / Н.Ф. Федоров. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. - Т.2. – 592с.
9. Хоружий С.С. Ницше и Соловьев в кризисе европейского человека / С.С. Хоружий // Вопр. философии. – 2002. - №2. – С.52-80.
10. Шестов Л.И. Апофеоз беспощадности / Л.И. Шестов. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2000. – 832с.

УДК 159.923.35

С.В. КОПИЛОВА

ОСОБЛИВОСТІ КОЗАЦЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОПИСІВ ІНОЗЕМЦІВ

Копилова Світлана Володимирівна - старший науковий співробітник
Національного заповідника «Хортиця», кандидат філософських наук

На основі аналізу нотатків іноземців середини XVII ст. виділяються особливості козацької ментальності та фактори їх формування.

Ключові слова: ментальні особливості, козацтво.

На основании анализа записок иностранцев середины XVII ст. выделяются особенности казацкой ментальности и факторы их формирования.

Ключевые слова: ментальные особенности, казачество.

On the basis of analysis of messages of foreigners of middle XVII centuries the features of cossack mentality and factors of their forming are selected.

Keywords: mental features, the cossacks.

© С.В. Копилова, 2010

Сьогодні розбудова української державності вимагає глибокого й об'єктивного вивчення особливостей українського народу, а також феноменів, які формували його менталітет. У цьому контексті, дослідження характерних особливостей психоментального портрет козацтва, як уособлення українського ідеалу воїна-захисника та символу національної державотворчої традиції, не може знаходитись осторонь сучасного наукового дискурсу.

У сучасній вітчизняній науковій думці залучення історичних джерел як основи для визначення особливостей козацької ментальності є метод дослідження досить обмеженого кола науковців. Серед найбільш цікавих та плідних розробок у цьому напрямку можна відмітити наступні. Витокам архаїчних елементів козацької культури присвячені роботи В.Балушка [2], В.Скляренко [12], Ю.Фігурного [14]. Як важливу складову частину ментальності запорожців досліджував їх ставлення до релігійних споруд і духовних осіб І.Лиман [7]. В полі зору В.Матях – аксіологічний аспект ментально-психологічного зрізу соціальної історії козацької доби [9]. До питань козацької ментальності в тих «рицарських» проявах козацького самосвідомлення, що зближували козаків зі шляхтою, звертається Н.Яковенко [17]. Об'єктом наукових розвідок П.Саса стали соціально-психологічні установки та моделі поведінки запорозьких козаків [11]. Не можна не відзначити видану Інститутом історії України колективну працю, присвячену ментальності українського суспільства на зламі Середньовіччя і Нового часу, де окремо виділений розділ «Козацтво» [13].

З російських науковців тема ментальності козацтва, зокрема запорозького, досліджується Ю.Смельяновим (у контексті дослідження генези та особливостей станової ментальності кубанського козацтва) [5] і Р.Багдасаровим (як православно-духовно-лицарського ордену) [1].

Незважаючи на певну розробленість заявленої

проблематики, можна констатувати наявність у сучасній науковій літературі дефіциту робіт, присвячених специфіці козацькій ментальності, що, в свою чергу, обумовлює актуальність написання даної статті.

Головним завданням представленої розвідки є виявлення особливостей психоментальних (розумових, емоційних, поведінкових) установок, характерних для козацтва за матеріалами описів іноземців.

З цією метою в роботі розглядаються «Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар» П'єра Шевальє, «Донесение о происхождении и обычаях козаков» Альберто Віміні, «Опис подорожі патріарха Макарія» Павла Халєбського, «Опис України» Гійома Левассера де Боплана. Названі праці обрано з наступних причин. По-перше, події в них висвітлюються з точки зору живих спостерігачів і сучасників. Автори творів мали або безпосередній контакт з козацтвом, або перебували на території України та були добре обізнані з оригінальними документами того часу. По-друге, важливим є майже одночасне створення робіт: А.Віміні – 1650 р., П.Шевальє – 1653 р., П.Халєбського – 1654 р. Винятком є «Опис України» Г.Л. де Боплана, який перебував в Україні у 1630-1647 рр., але його книга була видана у 1651 році, тобто в роки Визвольної війни 1648-1654 рр., коли звістки про «країну козаків» поширилися далеко за її межі, в зв'язку з чим автор твору мав змогу зробити певні корективи в тексті відповідно часу і дії.

Слід зауважити, що використання нотатків іноземців в якості джерельної бази передбачає врахування наступних моментів. Передусім, треба мати на увазі суб'єктивізм викладу матеріалу. На змісті творів не могло не позначитись перебування авторів (наприклад, французьких офі-

церів Шевальє і Боплана) на службі в польському війську, належність їх до панівного класу і сповідання ними католицизму. Цілком природно, що на сторінки оповідей потрапили твердження, що відбивали погляди й передсуди шляхетського оточення письменників. Винятком є опис православного священика П.Халебського і саме його конфесійна приналежність, а також мета подорожі Україною (збір пожертв) відбивається в оцінці загальної соціально-економічної ситуації на українських землях та якостей козаків.

Разом з тим, позитивним є те, що письменники – це чужинці, які до певної міри не були заангажовані як, наприклад, польські хроністичасники. Саме «чужинство» сприяло їх відносній об'єктивності та меншій тенденційності: призвертає увагу той факт, що вони без прикрас зображають реалії соціально-економічного життя в Україні XVII ст., таврують жорстоке поводження польських панів з українськими селянами. Не зважаючи на деякі розбіжності, спостерігається лояльне ставлення авторів до козаків: Боплан, наприклад, називає їх людьми «благородними» [3, 23]; Халебський – «благословенним народом» [15, 30]. І тільки Шевальє, описуючи повстання 1637 р., називає козаків «зухвалыми» та «розгнуданими людьми» [16, 36].

Інший чинник, що не може не позначитись на викладі матеріалу, – добросовісність авторів. Халебський зазначав: «Оці відомості про Хмеля й козаків, описані докладно, старанно й правдиво після багатьох розпитувань та перевірки, я зібрав, пересвідчуючись у їхній достовірності, з чималими труднощами. Скільки ночей, забувши про відпочинок, я просидів над цими нотатками» [15, 109]. Між тим, ми не можемо з впевненістю сказати, що представлені автори (в тому числі й Халебський) достатньо сумлінно перевірили та правдиво висвітлили факти в своїх творах. Адже частину записів письменники робили зі слів сучасників, а іноді, можливо, коментували події на догоду читацьким смакам. Та незважаючи на перераховані зауваження, не можна заперечувати, що поряд з легендарними, помилковими, іноді наївними твердженнями вищеназвані твори містять чимало даних, які не втратили й досі свого значення для науки і тому мають бути використані в якості джерельної бази для визначення характеристик психоментального портрета козацтва.

Наступним важливим моментом є врахування того змісту, який мали на увазі автори, коли писали про «козаків». У цьому контексті слід зазначити, що в уяві чужинців козаки не є окремим народом – це «тільки військо» [16, 38], оскільки «в Польше к числу казаков принадлежат все легко вооруженные, которые сражаются конно, с луком и ружьем» [10, 66]. Одночасно автори ведуть мову «про наших русинів, або козаків» [3, 83], «землю русів, тобто козаків» [15, 25], «страну козаків» [10, 66]. Мешканці України «сьогодні всі називаються козаками» і «з гордістю носять це ім'я» [16, 46].

Запорожжя автори згадують у загальному контексті або як особливу (географічну) «область козаків», які «занимают лишь небольшую, указанную выше, линию, которая называется Запорожьем от имени нескольких скал на Днепре, порогом, т. е. это как бы новопоселение, ибо за этими скалами тянутся их жилища» [10, 66], або як «місто, де була резиденція їхнього гетьмана, а також пороги Борисфена, звідки походить їхня назва запорозьких козаків на одміну від козаків з Московії і з-над Дону, або Танаїса» [16, 39]. Подорожники не відрізняють вільних козаків – городових і запорозьких – від реєстровців. Між тим, як відомо, по суті то були різні стани суспільства.

Для визначення особливостей ментальності козацтва в згаданих текстах нами було виділено характеристики, якими супроводжується слово «козак», а також характеристики, які використовувались у загальному контексті відносно населення України, а значить козацтва. Ми не брали до уваги ті риси, які характеризували окрему постать (наприклад Б.Хмельницького, М.Кривоноса) або конкретну ситуацію (наприклад битва під Берестечком). Для нас було також важливо констатувати збіг або розбіжності думок авторів у поглядах на ту чи іншу рису. Виходячи з вищевикладених позицій, ми виокремили наступні ментальні особливості козаків.

Волелюбність. Традиційно в ментальній матриці українського народу і в світогляді козацтва виділяється волелюбність та одвічне прагнення свободи. Феномен останньої для «історичного» українця вважається квінтесенцією його буття. Позиції більшості авторів творів, що аналізуються в даній статті, підтверджують цю тезу: «единственно, чем могут похвалиться казаки, это свободой» [10, 71], хоча в Халебського ми не зустріли жодної згадки щодо козацької волелюбності. Показово, що поняття «свобода» та «воля» відносно козаків та селян супроводжуються в текстах словосполученнями, що характеризують майже граничний стан людини в надзвичайних обставинах: «відчайдушні зусилля, щоб зберегти свою свободу» [16, 37], «відстоювали й обороняли свою свободу з такою завзятістю...», «дуже волелюбні і нездатні терпіти ярма» [16, 46], «надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя...» [3, 31]. За таких умов свобода розглядається в системі бінарних категорій «життя»-«смерть», в якій «життя» і «свобода» стають поняттями майже синонімічними.

Якщо виходити з того, що волелюбність дійсно була провідною рисою козацького ментальності, має сенс звернутись до чинників, що її (ментальність) утворюють, зокрема до географічного (природного) середовища. В цьому контексті згадаємо феномен антеїзму (втління духовного зв'язку людини з середовищем її мешкання), який вітчизняними культурологами, істориками та філософами виділяється в якості провідної риси національного характеру українців. Можна припустити, що сприйняття безкраю горизонтів

оточуючих ландшафтів, тобто просторів без обмежень, стали підґрунтям для формування специфічних рис ментальності місцевого населення, в тому числі й волелюбності. Додамо окремо, що сам спосіб буття козаків (активний, мобільний) можна розглядати як своєрідне віддзеркалення прагнення свободи, що дало підстави, наприклад Шевальє, називати їх «волоцюгами» [16, 34]. Цікаво, що в українських піснях і думах своє щастя людина завжди ловить або шукає. Саме мандри виступають тим характерним ментальним станом, який збігається з пошуком сенсу життя, надією на краще [4, 7].

Отже, цілком ймовірно, що волелюбність могла бути характерною рисою козацької ментальності середини XVII ст., яка в період надзвичайного зовнішнього утиску ототожнювалась з єдиною формою існування для козаків. І, можливо, саме тому Халебський не вказує на неї, оскільки перебував в Україні у 1654 р., коли, «звільнившись з панської неволі, козаки живуть тепер у radoщах, веселощах, на волі...» [15, 89].

Войовничість. Характеризуючи козаків як вояків, Шевальє пише, що вони «витривалі й невтомні, підкоряються своїм керівникам, з надзвичайною вправністю виконують земляні роботи» [16, 43]. Халебський додає: «Козаки ...міцні в битвах. Вони володіють великим мистецтвом улаштування таборів...» [15, 42-43]. Віміна називав козаків «самым воинственным и привычным к оружию русским племенем» [10, 66]. Яскравим прикладом і одночасно символом особливої войовничості козаків можна вважати їх ставлення до зброї. В цьому сенсі погоджуємось з думкою П.Саса, який стверджує, що «для запорожців вогнепальна зброя поставала в особливому соціокультурному вимірі ... загалом була ще й ознакою їхньої групової тотожності як військової спільноти» [11, 74].

Прикметно, що, описуючи військову діяльність козаків, іноземні подорожники пов'язують її виключно (Шевальє) або передусім (Боплан) із грабунками та розоренням закордонних міст, використовуючи при цьому дієслова: «грабували і плюндрували» [16, 33], «грабували», «спустошували», «розоряли» [3, 29] та ісллови «взяти там бранців та здобич» [14, 33]. Тільки раз Боплан вказує на іншу причину військової діяльності козаків: «Вони вирішують йти війною на татар, щоб помститися за кривду і заподіяні грабунки...» [3, 71]. Одночасно в тексті Халебського зустрічаємо досить категоричну заяву: «Нема в країні козаків ні злодіїв, ні грабіжників» [15, 94].

Слід зазначити, що сімнадцяте століття на європейському континенті – доба безперервних війн. У мирний час убивства та грабунки також регулярно практикувались людьми військового ремесла. Отже, військова діяльність козаків, про яку згадують подорожники, не була виключною або специфічною для тієї доби. Той асоціальний тип козацької поведінки, який вимальовується з щоденників середньовічних авторів, асоціювався передусім з військовими походами і був

спрямований на боротьбу із зовнішнім ворогом. Характер території, на якій жили козаки – «пограниччя», створив особливий уклад їх життя, породив військові якості, серед яких провідною стало ототожнення чоловіка і воїна (до речі, про це прямо вказують Віміна [10, 66-67], Шевальє [16, 43]). Військове начало підтримувалось, культивувалось та лягло в основу авантюрно-козацького типу поведінки українців, який був орієнтований на боротьбу з ворогами, оборону віри та кордонів.

Сміливість, хоробрість. Із войовничістю природнім образом пов'язана наступна характеристика – сміливість. Шевальє називає козаків сміливими на протязі всього тексту декілька раз (три), а одного разу він каже про їх «природжену сміливість» [16, 28]. Козаки «доблесні», «мужні», «сміливі» [3, 31], «найвідважніші» [3, 33], «відчайдушні» [3, 71], «хоробрі» [16, 46]. Але ці риси, наприклад, Боплан, пов'язує з козацькою нерозважливістю, оскільки вони «не дорожать власним життям» [3, 30]. Віміна та Халебський взагалі не пишуть про ці риси традиційної козацької ментальності. Можливо, цей факт пояснюється тим, що вказані автори не брали безпосередньої участі у військових компаніях разом із козаками.

Релігійність. На особливу релігійність козацтва вказують майже всі автори, але кожен оцінює її з різних позицій. Наприклад, Шевальє і Боплан оцінюють релігійність не з позицій дотримання християнських заповідей, а з точки зору обмежень під час посту: «Вони сповідують грецьку віру, яку по-своєму називають руською [Rus], дуже шанують святкові дні і дотримуються постів, які у них тривають 8 або 9 місяців на рік і полягають в утриманні від м'яса. Вони настільки вперті в дотриманні цієї формальності, що переконують себе, ніби порятунок [їхньої душі] залежить від зміни їжі» [3, 30]. Більш скептично налаштований Віміна, який зауважує: «Не приходилось замечать у них большого стечения народа при церковных службах, ибо казаки чаще посещают корчму, нежели церковь ...» [10, 71]. Зовсім по-іншому – патетично і в дусі східного красномовства – висловлюється архідиякон Халебський: «Ми завважили в цьому благословенному народі побожність, богобоязливість та благочестя простотаки дивовижні» [15, 30].

Можна припустити, що полярність в оцінці релігійності козаків викликана різними аудиторіями авторів, тривалістю перебування їх в Україні, а значить, і можливістю глибшого пізнання. Одночасно це вказує на суперечливість, складність та неоднозначність природи релігійного світогляду середньовічного українця, в якому поряд з ворожнечею і фанатизмом щодо людей іншого віросповідання, неповагою відносно дотримання церковних формальностей поєднувалася велика набожність. Перебуваючи на «межі» – прикордонні, українці подумки залишали земне існування як непридатне для особистого задоволення, й переносили своє буття на рівень його найвищої екзистенціальної форми, яка виявляється пере-

дусім у чуттєво-релігійному ставленні до життя, в релігійному забарвленні пошуків життєвої правди [8, 11]. Саме на цій буттєвій основі виникав потяг до релігійності та відчуття причетності до Божественної премудрості.

Схильність до пияцтва. На перший погляд здається, що пияцтво справило найяскравіше враження на іноземців. Цій характеристиці присвячується досить велике місце в тексті Боплана, вона супроводжується яскравими замальовками в досить сухому, у формі звіту, описі Віміна. На думку авторів, козаки «великі п'яниці» [16, 46], горілку «тут дуже люблять» [16, 44], проводячи «в попойках целые дни и ночи, пока не погрузятся в сон под влиянием винных паров» [10, 71]. «Цей народ любить напиватися більше, ніж будь-який інший народ Півночі» [16, 41] і «навіть чи жоден інший народ у світі давав би собі стільки волі у питті, як вони, бо не встигають протверезіти, як одразу (як то кажуть) починають лікуватися тим, від чого постраждали» [3, 30]. Виняток становили військові походи або «якась справа». Боплан поширює цю характеристику майже на всі верстви населення, незважаючи на віковий, статевий та статусний стан [3, 30]. Тільки Халєбський побіжно згадує, що «деякі жінки, чиї чоловіки були п'яницями й маловірними ... брали відпускні грамоти не тільки для себе, а й своїх чоловіків» [15, 228]. Ймовірно, пияцтво дійсно було досить поширеним явищем в Україні (хоча автори не роблять винятку в цьому сенсі для поляків (Боплан) та росіян (Халєбський)). Одночасно, як відомо, в народній свідомості пияцтво піддавалось засудженню. Отже, остаточні висновки можна робити, безумовно, при умові залучення нових джерел та подальших досліджень.

Розум. Середньовічні автори вказують на розумові здібності козаків, підкреслюючи різноманітні властивості козацького інтелекту. Козаки, на їх погляд, «дотепні, кмітливі, винахідливі» [3, 31], їм «властиві кмітливості і передбачливість» [15, 114-115], вони «не глупы и не лишены живости ума» [10, 71]. «Одне слово, всі вони досить розумні, але зосереджуються лише на корисному і необхідному» [3, 30]. «Дотепну винахідливість» козаків Боплан ілюструє наступним прикладом: «Пригадую, як одного разу я зустрів на річці Самарі козака, котрий варив рибу у дерев'яному цеберку (яке поляки і козаки чіпляють позаду луки до сідла, щоб надувати коней). Для цього він розпікав на вогні гальку, а потім кидав її на дно [цеберка], повторюючи це доти, доки вода не закипіла і риба не зварилася. На перший погляд така вигадка здається примітивною, однак вона не позбавлена глузду» [3, 31].

Показово, що серед усіх розумових властивостей козаків, вказаних авторами, явно домінує практична доцільність та націленість на активне освоєння навколишнього світу – елементи раціоналістичної (матеріалістичної) ментальності, яка традиційно визначається як західна.

Освіченість. Відносно освіченості козаків у серед-

ньовічних авторів думки розійшлися. Наприклад, Віміна вважав козаків «необразованным народом», їх писемність народною – «руси́нскою», і «лишь немногие ей занимаются» [10, 69]. Навпаки, Халєбський зазначав та неодноразово підкреслював неабияку грамотність місцевого населення: «Починаючи з Рашкова й по всій землі русів, тобто козаків, ми помітили пречудову рису, що збудила у нас подив: усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх дружин і доньок, уміють читати ...» [15, 25]. Але Боплан та Шевальє взагалі не згадують про освіченість козаків, що дійсно дивно, особливо для Боплана, який довгий час перебував в українських землях. Можна припустити, що розбіжності в оцінці освіченості козаків є виправданими. В середні віки вміння писати було справді рідкісним, оскільки потребувало додаткових факторів сприяння (наприклад, коштів або часу). Вміння ж читати було доступнішим й тому більш поширеним. Ймовірно, в авторських текстах відображений саме такий стан розвитку освіти в Україні.

Зрадництво. Ця несподівана характеристика козацтва зустрічається у Боплана: «Поза тим усім це люди віроломні, зрадливі, підступні, яким довірятись можна, лише добре розваживши» [3, 31]. Шевальє також називає козаків «підступними та зрадливими» [16, 46]. Таку оцінку можна було б пояснити тенденційністю авторів, близькістю, як зазначалось раніше, до польського оточення. Одночасно у «Розвідці про перекопських татар» Шевальє характеризує татар, також ворогів, досить позитивно: вони «надзвичайно щирі та вірні», і взагалі «годі уявляти собі менш порочних людей» [16, 62]. Віміна та Халєбський жодним словом, навіть натяком, не вказують на цю рису.

В XVII столітті звинувачення у зрадництві та віроломстві для служилої людини було дуже образливим. Разом із тим, проживання в умовах перманентних військових дій, відсутність стабільного і налагодженого життя, необхідність постійного пристосування до обставин та пов'язані із цим розмитість та відносність норм, законів, етичних принципів певною мірою могли сприяти виникненню зрадництва, як характерної риси козацької ментальності. Хоча навряд чи можна робити якісь однозначні висновки, спираючись виключно на запропоновані джерела.

Почуття господаря традиційне в наборі складових українського менталітету. Але середньовічні автори розходяться в думках з цього приводу. З одного боку, козаки «полюють і рибалють, знають різні ремесла, потрібні в сільському житті і на війні» [16, 46], «всі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати різні м'ясні страви, варити пиво, мед, горілку, робити брагу тощо. ... Зрештою, правду сказати, вони взагалі розуміються на усіх ремеслах...», вони «майстри на всі руки» [3, 29-30] і «чи не в кожній козацькій оселі дивуєшся достаткові» [15, 94]. Одночасно, ми знаходимо в текстах вказівки на діаметрально протилежні якості. Віміна, наприклад, з подивом зазначає, що «в стране столь плодородной не видно

ни огорожених фруктових садов, ни огородов с редкими сортами овощей, ... за исключением окрестностей Киева; вся забота козаков ограничивается сбором кочанной капусты.... Виноградников нет, но не потому, чтобы почва считалась неблагоприятною, а лишь вследствие отсутствия охоты в насаждении и уходе за ним ..., или же по небрежности к агрикультуре» [10, 68]. Таку категоричну думку можна було б пояснити часом перебування автора в Україні: 1650 р. – розпал Визвольної війни. Але трохи нижче в тексті зустрічаємо наступний приклад господарської безпорадності: «Если даже военная добыча велика, то она не приносит козакам сколько-нибудь серьезной пользы, так как они не знают ей цены да и не находят кому продать» [10, 71]. Цю тезу підтверджує Боплан, який перебував в Україні до масштабних військових дій: «Родючий грунт дає їм зерно в такому достатку, що вони часто не знають, що з ним робити» [3, 30]. І незважаючи на те, що землеробство було провідною господарською галуззю, «у козаков еще мало усердия к нему.... ибо все они охотнее берутся за оружие, нежели за плуг» [10, 69].

Подібну господарську безтурботність автори пов'язують з лінощами, притаманними козакам: «Вони зовсім не хочуть працювати, хіба що при крайній потребі, коли їм немає за що купити необхідне. Вони воліють краще піти позичити усе потрібне у турків, своїх добрих сусідів, аніж потрудитися, щоб самим його надбати тощо їм доволі, коли є що їсти й пити» [3, 30]. Разом з тим, не можна не відмітити, що в текстах іноді зустрічається думка, наприклад у Шевальє, що козаки «спритні до всякої роботи» [16, 46].

Така подвійна оцінка господарських схильностей козаків збігається з неоднозначною загальною соціально-економічною ситуацією в Україні в середині XVII ст. Одні автори пишуть про достатній за рівнем розвиток господарської діяльності (наприклад Халєбський, певною мірою Боплан), інші піддають це сумніву (Віміна). На наш погляд, наявність пасивного елементу в якості господарської інертності в ментальній матриці українця XVII століття можна пояснити декількома причинами. По-перше, на вказані риси козацького менталітету впливало геополітичне положення українських земель, постійна військова загроза, яка часто зводила нанівець будь-які господарські зусилля та сприяла формуванню іноді досить пасивної позиції місцевого населення. Трагедійність (екзистенційність) ситуації полягала в тому, що людина не могла бути вільним господарем своєї землі. Можливо, саме цим були викликані терплячість та терпимість («маємо те, що маємо»), певний фаталізм та соціальна пасивність. Безумовно, мова не йде про відомий східний (індійський) пасивізм, тобто стовідсоткове недіяння. Українська пасивність – це непомітне буття, що існує не торкаючись зовнішньої проблемності.

В свою чергу, вказану особливість можна пояснити вказаним вище українським антеїзмом та

пов'язаним із ним поліхронним сприйняттям часу, для якого є типовим тягуче, спокійне життя, неповага до свого і чужого часу. Властиве українському народові відчуття безмежності, сприйняття повноти простору як «безкраю далечинь степу» народжує мрійність, прагнення втекти від реального життя [6, 31]. Можна припустити, що вказані фактори певною мірою вплинули й на виникнення наступної характеристики козаків, на яку вказують усі автори – «безпечність щодо майбутнього».

Легковажне ставлення (зневага) до багатства, безпечність щодо майбутнього. Боплан писав: «Немає серед християн і таких, котрі б настільки, як вони, призвичаїлися не дбати про завтрашній день» [3, 30]. Козаки «не прагнуть до великого багатства» [3, 31], «мало дбають про нагромадження майна» [16, 46], вони «не в состоянии скопить богатства и доставить себе комфорт, ибо все без остатка уходит на пьянство... видимо они ни во что ставят богатство, ибо довольствуются малым.... Козаки не знают и не стремятся к другим усладам жизни, кроме бедных (ruvide) хат своих ...» [10, 71], «живуть, задовольняючись вельми малим, споживають, що Бог пошле...» [15, 89].

Така зневага до матеріальних аспектів буття поширюється авторами й на духовну сферу. На думку письменників, свої подвиги козаки «чинили без жодного наміру уславитися серед майбутніх поколінь або поширювати про себе відомості серед інших народів» [16, 28], вони були готові «на самопожертву за любові до Господа, а не задля платні чи якихось вигод» [15, 74-75]. Вочевидь таку спрямованість на вищі істини можна віднести до проявів так званого східного типу ментальності, в межах якого переважає «етика переконань», що спирається на відданість певній ідеології, віруванню, філософській чи етичній системі. До того ж, православ'я, на відміну від католицизму чи протестантизму, засуджувало багатство та, по суті, проповідувало бідність і аскетизм.

Окрім зазначених вище характеристик, у текстах зустрічаються такі, що не отримали широкого тлумачення або не повторюються авторами («невибагливі» [13, 111], «бадьорі» [16, 46], «зухвалі» та «розгнуздані люди» [16, 46], «кажуться простыми», «грубые» [10, 70], «щедрі» [3, 31; 16, 46]).

Таким чином, підводячи підсумок, приходимо до наступних висновків. Поряд з існуючими розбіжностями, зберігається відносний збіг в оцінці розумових, емоційних та поведінкових установок, власних козацтву. Аналіз джерел вказує на двоїстість козацької ментальності, що знайшло вираження у поєднанні західного (активно-раціоналістичного) та східного (пасивно-споглядального) її елементів. В якості факторів, що вплинули на виникнення вказаних характеристик, можна визначити: геополітичне положення українських земель, постійну військову загрозу, антеїзм.

Разом з тим, зазначаємо, що наведений перелік має бути доповнений за рахунок досліджень інших джерел, що виступає завданням наступних наукових студій автора.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Багдасаров Р. В. Запорозьке рыцарство XV-XVIII століть / Р. В. Багдасаров // *Общественные науки и современность*. – 1996. – № 3. – С. 112-122.
2. Балашок В. Ініціація запорозьких козаків / В. Балашок // *Слово і час*. – 1994. – № 6. – С. 69-77.
3. Боплан Г. Л. де. *Опис України* / Г. Л. де. Боплан ; пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк; передм. Я. Д. Ісаєвича і В. А. Смоляка. – К. : Наукова думка; Кембридж (Мас): Укр. наук. Ін.-т, 1990. – 256 с.: іл.
4. Годзь Н. Б. Культурні стереотипи в українській народній казці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / Годзь Наталія Борисівна ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2004. – 19 с.
5. Емельянов Ю. Н. Генезис и региональные особенности сословной ментальности кубанского казачества (Конец XVIII-30-е гг. XX вв.) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Емельянов Юрий Николаевич ; Кубан. гос. техн. ун-т. – Краснодар, 2006. – 192 с.
6. Колесник І. І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей / І. І. Колесник // *Український історичний журнал*. – 2002. – № 1. – С. 26-37.
7. Лиман І. І. Запорозьке козацтво в ставленні до церков і духовенства / І. І. Лиман // *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX ст.* — Вип. 1. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996. — С. 57 – 68.
8. Марченко О. В. Світоглядні засади інтерпретації сенсу філософування в духовній культурі України / О. В. Марченко // *Практична філософія*. – 2005. – № 4. – С. 3-14.
9. Матях В. Аксіологічний аспект в дослідженні ментально-психологічного зрізу соціальної історії доби XVII-XVIII ст. / В. Матях // *Соціум. Альманах соціальної історії*. – 2002. – Випуск 1. – С. 233-241
10. Молчановский Н. Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком (1656 г.) / Н. Молчановский // *Киевская старина*. – 1900. – Т. 68, кн. 1 – январь. – С. 62-75.
11. Сас П. «Мушкет-сіромаха» і «шабля-сваха»: соціально-психологічні установки, соціокультурні орієнтації та моделі поведінки запорозьких козаків (80-ті рр. XVI - початок XVII ст.) / П. Сас // *Соціум. Альманах соціальної історії*. – 2002. – Випуск 1. – С. 55-76.
12. Складенко В. Г. Походження назви Русь / В. Г. Складенко // *Мовознавство*. – 2004. – № 5-6. – С. 3-11
13. Українське суспільство на зламі Середньовіччя і Нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості / відп. ред. В. А. Смоляка. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2001. – 317 с.
14. Фігурний Ю. С. Архаїчні елементи культури козацтва в контексті українознавства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 09.00.12 «Українознавство» / Фігурний Юрій Степанович ; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т українознавства – Київ, 1999. – 19 с.
15. Халебський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / П. Халебський ; упоряд. М. О. Рябий ; післям. В. О. Яворівського. – К. : Укр. письменник, Ярославів вал, 2008. – 293 с.
16. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар / П. Шевальє ; пер. з фр. Ю. І. Назаренка; підготували до друку А. З. Барабой і О. А. Бевзо. – К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1960. – 198 с.
17. Яковенко Наталія. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. / Наталія Яковенко. – Київ : Критика, 2002. – 416 с.

УДК 141.7(43)

Б.И. МОЛОДЦОВ

К ВОПРОСУ ОБ ОСОЗНАНИИ ЯВЛЕНИЯ «ПОСТИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ» В СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ

Молодцов Борис Иванович – доцент кафедры философии и социологии Луганского национального университета имени Тараса Шевченко, кандидат философских наук

У статті досліджується питання про те, як можна виявити об'єктивний всезагальний вимір реалій сучасної економічної практики в умовах, коли цей вимір реально себе не розкриває. Простежується методологічна значимість такого виявлення в оцінці явища «постіндустріалізації» сучасної економіки, як технологічного базису «стану постмодерну» у світовій економіці.

Ключові слова: рефлексивність, об'єктивний всезагальний вимір, інтелектуальна рефлексія, постіндустріалізація, стан постмодерну.

В статье исследуется вопрос о том, как можно выявить объективное, всеобщее измерение реалий современной экономической практики в условиях, когда это измерение реально себя не раскрывает. Прослеживается методологическая значимость такого выявления в оценке явления «постиндустриализации» современной экономики, как технологический базис «состояния постмодерна» в мировой экономике.

Ключевые слова: рефлексивность, объективное всеобщее измерение, интеллектуальная рефлексия, постиндустриализация, состояние постмодерна.

In the article clears up the question about possibility revelation of objective universal dimension realities of modern economic practice in conditions when this dimension is not discover itself. There is monitoring methodological significance such revelation in act of appraisal of phenomenon of «postindustrial» economy as technological base of «postmodern state» in world economy.

Keywords: reflexeness, objective universal dimension, intellectual reflection, postindustrialization, state of postmodern.

© Б.И. Молодцов, 2010

В данной статье мы вновь обращаемся к теме рефлексивной природы реалий современной экономической практики, исследование которой мы начали в предыдущих статьях. Напомним, что определение реалий современной экономики как реалий рефлексивных по своей «природе» принадлежит Дж. Соросу. «Рефлексивность означает, – пишет Сорос, – что наше мышление активно влияет на события, в которых мы участвуем и о которых мы думаем ... Истина – соответствие утверждений фактам. Но в ситуациях, включающих в себя мыслящих участников, события ... отражают (отсюда – рефлексивность) влияние решений этих участников ... Будущие события не могут влиять на процесс мышления в настоящем. Но ожидания преодолевают эту изолированность» [6]. Сразу отметим, что если в предыдущих статьях наш интерес был направлен на то, чтобы все-таки выявить присутствие объективного всеобщего измерения в современной, рефлексивной по своей природе, экономической реальности, то данная статья представляет собой попытку проследить непосредственное применение диалектики непосредственного и рефлексивного выражения объективного всеобщего измерения реальности в отношении явления «постиндустриализации» в современной экономической практике.

Объект исследования в данной статье – реалии современной экономической практики, специфика

которых определяется их «постиндустриальным» характером, а его предмет – вопрос оценки самого явления «постиндустриализации» реалий современной экономической практики в свете их объективного всеобщего измерения.

Методология исследования исходит из присутствующей человеческому сознанию диалектики в деле отражения специфических особенностей формы выявляемого сознанием содержания реальности. Эта диалектика непосредственного и рефлексивного выражения объективного всеобщего измерения реальности была раскрыта Мих. А. Лифшицем в его статье «Лессинг и диалектика художественной формы» и составила предмет исследования наших предыдущих статей в альманахе «Грани» [2, 4, 5].

Прежде всего укажем на то, что «постиндустриализация», на наш взгляд, необходимо следует из того состояния реалий современной экономической практики, которое Дж. Сорос определяет как рефлексивное.

Поясним, какое же состояние Сорос определяет в качестве рефлексивного. Я хочу, пишет он в своем бестселлере «Кризис мирового капитализма», приблизить экономический анализ к реальности, признав тот факт, что, принимая решения, участники финансовых рынков не могут избежать элемента предвзятости. Это приводит к тому, что будущее, когда оно наступит, уже будет находить-

ся под влиянием предшествовавших ему догадок, так само движение цен меняет намерения покупателей и продавцов торговать по данной цене, например, потому что они ожидают повышения цены в будущем. Ожидания находят выражение в курсах акций, а курс акций оказывает обратное влияние на ожидания, поскольку выступает как объективная реальность для сознания людей. Каждый раз, когда это происходит, возникает возможность двустороннего рефлексивного взаимодействия, поскольку основные экономические показатели перестают описывать независимую от сознания реальность, которой могут соответствовать курсы акций. Не существует реальности, независимой от мышления участников, существует реальность, зависящая от мышления, подчеркивает Сорос [6].

С выводами Сороса относительно рефлексивной природы существующих ныне экономических реалий солидарен известный российский экономист М.Хазин. В своей написанной в соавторстве с А.Кобяковым книге «Закат империи доллара и конец Рах Americana», говоря о характерных чертах современной экономики, он отмечает тот факт, что появление и быстрое развитие в 90-е годы XX века предприятий так называемой «новой» (информационной) экономики существенно изменило механизм оценки экономической состоятельности того или иного предприятия [1]. Всякая экономика (тем более, современная высокотехнологичная) зависит от инвестирования. В классической промышленной экономике рост инвестирования ведет к росту прибыли за счет снижения издержек на единицу продукции. Затраты на производство одного автомобиля в серии из 1000 штук обычно меньше, чем в серии из 100, однако это отличие незначительно и выражается в нескольких процентах. Однако в «новой» экономике ситуация другая, поскольку компьютерная программа, как бы дорого ни стоила ее разработка, после своего завершения может копироваться в любом количестве экземпляров практически бесплатно. Это приносило компании-собственнику программы чистый рост прибыли в соответствии с простым ростом продаж. На основании этого произошло изменение психологии инвесторов – основной характеристикой предприятия (во всяком случае, для предприятий «новой» экономики) вместо уже осуществленной прибыли стала будущая доходность. А будущая доходность зависит, в первую очередь, именно от инвестиций. Тем самым формируется модель экономики, в которой капитализация компании определяется не столько по выходящим потокам (продажам), сколько по входящим (инвестициям в самом широком смысле этого слова). Соответственно растет и спекулятивная составляющая в стоимости акций «новой экономики», и их общая капитализация. Как не согласиться здесь с Дж.Соросом, который настаивает на рефлексивной природе современных экономических реалий.

Это колоссальное развитие информационных технологий в 90-е годы, которое существенно изменило структуру экономики США, послужило основанием для признания состояния современной экономики в качестве «постиндустриального». Причем последнее десятилетие XX века характеризовалось для США чрезвычайно высокими темпами экономического роста, намного превышающими среднестатистические показатели и, следует отметить, что этот результат был достигнут практически без видимого роста инфляции, что является уникальным результатом для американской экономики. Естественно, что подобные достижения породили многочисленные теоретические суждения об их причинах и следствиях. В конце концов сформировалось достаточно прочное и однозначное мнение, согласно которому (если не вдаваться в детали) основной причиной экономических успехов США являются исключительно информационные технологии. А тот факт, что при определении стоимости акций предприятий «новой» экономики было исключено влияние чего бы ни было другого, т.е. какого бы ни было внешнего по отношению к ожиданиям инвесторов, потому реального, ограничения и соответственно определения привел к тому, что стоимость стала определяться в круговороте «ожидания» – «инвестиции» – «возросшие ожидания» (возросшая стоимость) – «возросшие инвестиции» и т.д. Благодаря своей рефлексивной природе стоимость поистине предстала как некий самодостаточный саморазвивающийся субъект. Потому рефлексивная форма развития американской информационной экономики предстала для многих бескризисной формой экономического развития, а потому и современной формой развития экономики вообще. Это, в свою очередь, послужило основанием определения того «постиндустриального» состояния экономики, которое сегодня имеет место быть в США, как типичной модели экономического обеспечения общества в состоянии «постмодерна». При этом развитие человечества описывается в рамках линии «премодерн» – «модерн» – «постмодерн». При поддержке идеологической машины США соответствующее понимание стало доминирующим в современных работах по экономическому развитию, пишет М.Хазин в другой своей работе [7]. Однако, продолжает он далее, экономические проблемы последних лет поставили серьезный вопрос: действительно ли «постиндустриальное общество» имеет место как устойчивое историческое явление или же это локальный феномен, связанный, например, со спецификой системы мирового разделения труда или контроля над единственным мировым эмиссионным центром? Ответить на этот вопрос возможно лишь в том случае, если выявлено превышающее существующий эмпирический уровень экономических реалий измерение. Но как его выявить? Здесь и обнаруживается общеметодологическое значение выявленных Мих.А.Лифшицем специфических

особенностей в выявлении реальностью своего всеобщего измерения. В своих выводах Лифшиц исходит из того, что составляет лейтмотив всех построений и выводов Сороса, а именно: изолированность того, что принято называть объективным, от всего человеческого и субъективного, прежде всего, от мышления человека, не соответствует действительности. «Для меня всегда существовали субъективные свойства объективного мира...», – пишет он в одной из своих рукописей и в сноске специально обращает внимание на то, что, когда Герцен говорит: человеческий разум не гость в этом мире, он отдает дань антропоморфизму, и слава Богу. Есть что-то верное в антропоморфизме» [7, 155]. Но что же может быть верного в антропоморфизме, если понимать его только как человеческую предвзятость, как рассмотрение реальности через призму ожиданий и настроений человеческого сознания. Похоже, именно в этом Сорос усматривает природу человеческого сознания. Так, говоря о традиционном толковании современной экономической практики в теории «рыночного фундаментализма», он указывает на то, что таковое предполагает соответствие между ожиданиями (представлениями) участников в отношении основных рыночных показателей и самими этими основными показателями. Такое соответствие и выражается через состояние рыночного равновесия, которое предполагается ввиду того, что участники рынка люди рассудительные и от рыночных цен ждут выражения итогового баланса своих доминирующих ожиданий. Отсюда же возникает представление об уравновешивающей всю разнонаправленность ожиданий и все колебания рыночной конъюнктуры «невидимой руке рынка». Но уже сам Сорос, обнаружив рефлексивную природу рыночных реалий, выявив то, что рыночные цены находятся в зависимости от ожиданий людей, а последние пребывают в зависимости от ценовых трендов, т.е. векторов их изменения, фактически говорит о том, что человеческое сознание во многом противно собственной рассудительности, чисто рассудочной ограниченности. Цензурная, субъективная часть души вследствие неполноты своей и претензии этой неполноты на полное представление всего содержания души становится для последней невыносимой, – так описывает эту практику Лифшиц [3, 302-303]. В таких ситуациях, добавляет он далее, то, что не было поглощено духовной субъективностью человека, не стало достоянием его сознательности, – роковое антисубъективное как власть природы или как внутренний иррациональный диктат приобретает особую привлекательность для человека. Фактом существования таких психологических движений, которые, казалось бы, противоречат сознательной духовной природе человека: все странности, стихийные влечения, страсти, по мнению Лифшица, доказываются объективностью психологии. Все эти иррациональные побуждения имеют свой корень в объективном содержании

психологического мира человека, ибо это содержание шире человека как сознательного субъекта действий, оно не уместается в чисто человеческие психологические рамки, оно бесконечно, хотя принимаются школой Фрейда и подобными ей за что-то исключительно внутреннее для человека, но подсознательное [3, 302-303].

Тем самым, на наш взгляд, и Сорос, и Лифшиц опровергают претензии современной «идеологии», преувеличивающей невозможность «естественного света» разума, в котором является людям их общий мир согласно представлениям классической философии и культуры, а малую жизнь сознания, замкнутого собственной рассудительностью. Лифшиц сознательно подчеркивает тот факт, что человек одухотворен чем-то, не принадлежащим ему самому, а принадлежащим, как он выражается, всеобщему телу, т.е. самому бытию. В отличие от вульгарного материализма он настаивает на присутствии, так сказать «психологического», точнее рационального момента в самой природе. В природе все существующее самоподобно, ибо воспроизводит, повторяет, сохраняет себя от растворения в потоке изменений. И в этом действии вопреки естественному течению жизни состоит субъективность самих объектов материальной жизни, их одухотворенность. Наше сознание, таким образом, есть концентрация этой всеобщей способности к уподоблению, к отображению всего в его самобытности. «Отсюда же следует, делает вывод Лифшиц, что человеческое сознание не только безразличное отражение объективности. Оно также обладает положительной характеристикой разумности. Но разумность не является чисто человеческой мерой. Поскольку мысль – формальная сторона мира вещей, явления мира в целом, она есть также выражение разницы, дифференциала между объективно разумным, естественно закономерным, нормой и болезненным, ненормальным, отрицательным... Мысль – положительна, положительное в природе вещей, основа мысли есть сохранение и развитие» [3, 238].

Поэтому сознание всегда зависит от бытия, но зависит от него двояко. Прежде всего наша внутренняя жизнь зависит от ограниченных материальных условий, которые всегда остаются за спиной мыслящего субъекта. Это естественная или социальная «инфраструктура», которую сознание неизбежно сопровождает, переживает и выражает. Но бытие определяет сознание и в другом смысле, как предмет его отражения. Здесь наша внутренняя жизнь не является простым продуктом определенных условий, но обладает чудесным свойством ответственности перед истиной окружающего мира, которая выявляется в переполненных содержанием самобытных образах бытия, является или, по крайней мере, может быть истинным сознанием в науке, искусстве и нравственных отношениях между людьми. Здесь каждая наша мысль и каждый оттенок чувства входят в общую сис-

тему продуманного и прочувствованного всем человечеством на его пути к «противообразу» бытия или, как говорят в таких случаях, — абсолютной истине. Путем опоры на узловые или смысловые точки бытия, эквиваленты более широкой реальности сознание человека становится действительно сознательным, т.е. вменяемым и ответственным. Эти точки (переполненные содержанием самобытные образы бытия) могут быть даны реально нашему сознанию как элемент самого бытия, а могут быть и сохраняемы нашей памятью и тогда пассивное сознание наталкивается на них чисто интеллектуально. Но в любом случае с сознанием происходит метаморфоза, наше сознание становится как бы не нашим сознанием, а принадлежит уже логическому полю объективного мира. Таким образом для сознания открывается объективная способность суждения о том или ином явлении реальности. Вот в чем состоит права антропоморфизма согласно Лифшицу. Здесь мы обращаем внимание на то, что по Лифшицу совершить метаморфоз и достигнуть логического поля самого объективного мира человеческое сознание может двумя способами. Точки, определяющие логическое поле бытия, могут быть реально даны сознанию, а могут быть даны таким образом, что, говоря словами Лифшица, сознание открывает их чисто интеллектуально, когда они сохраняются человеческой памятью как посредствующее звено между пожирающими друг друга крайностями, как поступательное движение, плюс в сфере этого взаимного пожирания, одним словом как Логос.

Более подробно о двух способах достижения сознанием способности быть сознательным и судить о бытии, исходя из логики самого бытия Лифшиц говорит в уже упоминавшейся нами статье «Лессинг и диалектика художественной формы» [2]. И хотя материалом исследования в ней является проблематика искусствознания, тем не менее, поскольку речь идет о специфических особенностях формы проявления содержания, то из нее можно почерпнуть и выводы общеметодологического характера.

Обращение Лифшица к литературно-философским исканиям Лессинга представляет собой попытку содержательного ответа на вопрос о том, как можно «превратить уху в аквариум», обнаружить в утративших все великое, простых эмпирических явлениях суетной действительности их всеобщее измерение, позволяющее увидеть самобытность и жизненную индивидуальность каждого. Выделяя специфику художественной формы в ее отличии от формы эмпирической, Лессинг проводит диалектическую антитезу способа ее отображения в живописи и поэзии. Для обнаружения художественности какого-либо содержания искусству изобразительному нужен покой, поэзии — действие, движение, порождающее форму. Живопись и другие пластические искусства существуют в пространстве, они требуют актуального восприятия нашими органами чувств сразу,

синтетически. Произвольные же знаки поэзии, то есть слова, требуют времени и анализа, потому поэтическое искусство более близко к внутренней духовной жизни людей, интеллектуальной рефлексии. В живописи действует «закон единства», в поэзии и музыке — «закон последовательности». На основании проведенного Лессингом различения двух способов отображений художественной формы — в живописи и в поэзии, — Лифшиц пишет, что выходом для сознания из ситуации, когда собственное логическое и эстетическое поле бытия реально не просматривается, может быть развитие наиболее рефлексивного вида художественной деятельности — поэзии. Правда, поэт пользуется абстракциями, словами, он не может как живописец сразу выразить содержание реальности во всей его спонтанной актуальности. Но поэзия способна компенсировать недостающий ей элемент жизненной актуальности, если будет следовать своему собственному пути — через конкретность формы продвигаться к более конкретному содержанию. Ведь существует не только совершенство тела, но и совершенство формы. Живопись непосредственно представляет факт единства материального бытия как положительную ценность, как утверждение, но рефлексии открыто все развитие жизни, включая в этот процесс и отрицание, и зло, и безобразие.

Выделив общеметодологическое содержание данного рассуждения, считаем возможным применить его в отношении предмета нашего исследования — вопроса об осознании явления «постиндустриализации» современной экономики в свете ее объективного всеобщего измерения.

Поэтому, если сегодняшние экономические реалии производны от спекулятивных ожиданий агентов экономической деятельности таким образом, что их всеобщее объективное измерение оказывается неспособным для своего непосредственного представления в действительности, а потому и в человеческом сознании, значит оно доступно той форме сознания, где действует «последовательность». Таковой является рефлексия, мышление, мысль, основанием которой служит всеобщая подтасованность, объективная фабула действительности. Мысль позволяет проследить реальный процесс становления содержательного единства реальности, обнаруживая реальную генетическую связь (последовательность) там, где на поверхности выступают не связанные между собой и даже противоречащие друг другу явления. Поэтому она есть также выражение разницы между объективно разумным, естественно закономерным, нормой и болезненным, ненормальным, отрицательным.

В свете этого логического поля объективного мира, идеального измерения существующих реалий экономической жизни общества, представляются весьма интересными исследования и выводы М.Хазина относительно так называемого «постиндустриального» состояния современной экономики как технологической базы экономики

«постмодерна» [1]. Напомним, что отличительной особенностью пребывания общества в таком состоянии является его оторванность от реальности и экспансия знаковых форм во все сферы общественной жизни. Знаки правят бал и в экономике. Это выражается в том, что в существующем ныне состоянии постмодерна нереальные потребности выступают основой для производства реальных товаров, а, наоборот, сами потребности создаются специальным производством, носящим знаково-символический характер. Потребляются тоже не просто товары, а товары определенных торговых марок, брэндов. Это ведет к тому, что знаки сами создают референта и значения, действительность оказывается отражением знаков. Знаки взаимодействуют между собой и, в итоге, возникает самодостаточная знаково-символическая система, стремящаяся к неограниченной экспансии.

Но действительно ли создает бурный рост информационных технологий в США 90-х годов XX века самодостаточную модель экономики? Этим вопросом задается М.Хазин и в поисках ответа на него исходит (скорее всего не сознавая это) из тех методологических разработок, которые были предметом исследования Мих.А.Лифшица. М.Хазин тоже обращает внимание на то, что, помимо совершенства тела, существует еще и совершенство формы, наряду с важностью и значимостью того «что» есть, важным является еще и «как» что-либо существует, в какой форме существует то, что есть. Поэтому базисным методологическим основанием анализа М.Хазина информационного бума в американской экономике 90-х является представление о неразделимой паре производство-потребление, взаимодействие внутри которой образуют действительную простейшую и в то же время всеобщую экономическую форму. Исходя из этого основания, Хазин отмечает, что структура производства в нынешней американской экономике действительно радикально отличается от аналогичной структуры двадцатилетней давности, определяющее положение в ней информационных отраслей экономики невозможно отрицать. Структура конечного потребления, естественно, изменилась тоже, однако нужно отметить, что как только доходы домохозяйств падают, структура их потребления быстро возвращается к прежним стандартам – люди по-прежнему тратят деньги на еду, жилье, отдых, медицину и образование. Тем самым реально обнаруживает себя всеобщая экономическая форма осуществления экономического взаимодействия между людьми. Эта форма показывает, что всякое экономическое производство есть производство человека, поэтому производство, игнорирующее этот факт, осуществляющееся ради себя самого на самом деле не может самостоятельно осуществиться. Такое производство не обладает самодостаточностью, способностью к самопроизводству. Если современная экономическая практика погружена в кругооборот предвзятых ожиданий своих агентов, то, изгнав из формы

своего бытия все другое, какое-либо реальное ограничение вообще, практика спекулятивного развития экономики обращается к другому через посредство другого – деятельности государственной надстройки над экономической практикой, т.е. окольным путем. Данная практика выражается в том, что существуют отрасли промышленности (например – легкой), обойтись без которых современное «постиндустриальное» общество не может, но которые в рамках современной ценовой практики, без государственной поддержки, государственного регулирования цен сегодня в США существовать в принципе не могут. Поскольку потребуют для своей окупаемости те ресурсы, которые сегодня искусственно перераспределяются в пользу развития отраслей «постиндустриальных». Исходя из этого и с учетом того, что у 80% населения США реально располагаемые доходы последние годы не растут (весь прирост доходов домохозяйств за последнее десятилетие пришелся на 20% самых богатых семейств), а стоимость обслуживания накопленных долгов непрерывно растет, властям США было необходимо обеспечить домохозяйствам тот дополнительный (не в абсолютном, а в относительном выражении) доход, который мог быть направлен на изменение структуры потребления в пользу товаров и услуг информационного, «постиндустриального» сектора. Часть этого потребления обеспечивается за счет кредита, и потребительского, и ипотечного. Но этот механизм непрерывно наращивает объем долга, что еще более увеличивает ежегодные процентные выплаты, то есть объем средств, которые домохозяйства могут направить на потребление, уменьшается. Так что нужен другой механизм, который бы обеспечивал платежеспособный спрос на продукцию отраслей «новой» экономики и, тем самым, представлял бы для нее простор для развития. В качестве такового и выступает дешевая рабочая сила в странах, пребывающих в состоянии модерна. И отказаться от этого механизма без разрушения системы потребления «постиндустриальных» товаров, скорее всего, невозможно.

Таким образом, первое, что хотелось бы отметить в качестве вывода, это то, что именно интеллектуальная рефлексия, отражающая закономерность экономической общественной формы, замкнутой взаимопревращением взаимоисключающих и одновременно взаимопредполагающих полюсов своего выражения – производства и потребления, – позволяет Хазину выявить собственную сверхэмпирическую определенность современных экономических реалий.

Поэтому следующий вывод состоит в том, что в сегодняшних экономических реалиях, производных от развитой, быть может, слишком развитой, субъективности человека, только разумная мысль способна заменить утраченный реальный образ объективного общественного единства другим способом его выявления – раскрывающимся в форме понятия, растущим

перед нашим внутренним взором рефлексивно, во времени, а не в пространстве. Третье. В свете этой сверхэмпирической фабулы выясняется, что весь феномен современной американской «постиндустриальности» построен исключительно на внеэкономическом, чисто спекулятивном перераспределении ресурсов в пользу высокотехнологичных отраслей экономики, то есть на принципиальном и серьезном искажении ценовых пропорций в американской экономике. Тем самым становится очевидным, что феномен существующей ныне постиндустриальности, скроенной по американскому

образцу, может быть определен только как локальный, связанный со спецификой системы мирового разделения труда и контроля над единственным мировым эмиссионным центром. Вообще тот комплекс отношений, который характерен для экономики нынешних США, не может быть даже зародышем действительно постиндустриального состояния экономики, поскольку не обладает самодостаточной формой и существовать может исключительно в окружении значительно превышающего его по масштабу (и экономическому, и демографическому) индустриального модерна.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Кобяков А.Б., Хазин М.Л. «Закат империи доллара и конец Pax Americana», М., Издательство «Вече», 2003 – 368 с.
2. Лифшиц Мих.А. Лессинг и диалектика художественной формы. – <http://mesotes.narod.ru>
3. Лифшиц М.А. Что такое классика? – М.: «Искусство XXI век», 2004. – 512с.
4. Молодцов Б.И. Диалектика непосредственного и рефлексивного в выражении стоимостной формы экономического общественного единства // Грани. – 2010. – №2. – С. 98 – 102.
5. Молодцов Б.И. О рефлексивной природе реалий современной экономической практики // Грани. – 2010. – №1. – С. 60 – 64
6. Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. Пер. с англ. – М.: ИНФРА – М, 1999. – 262с.
7. Хазин М.Л. Постмодерн – реальность или фантазия? – <http://worldcrisis.ru>

УДК 091

А.В. БОЛЬШАКОВ

ПРОБЛЕМЫ БЕЗОПАСНОСТИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СИСТЕМЕ ОБЩИХ ЗАКОНОВ УПРАВЛЕНИЯ

Большаков Александр Викторович - доцент кафедры Менеджмент Севастопольского экономико-гуманитарного института Таврического национального университета имени В.И. Вернадского, кандидат экономических наук, член-корреспондент Крымской академии наук

Автор пропонує свій філософський погляд на підприємництво і спробує розкрити суть проблеми забезпечення безпеки підприємницької діяльності.

Ключові слова: безпека, підприємець, концепція, підготовка фахівців.

Автор предлагает свой философский взгляд на предпринимательство и попытается раскрыть суть проблемы обеспечения безопасности предпринимательской деятельности.

Ключевые слова: безопасность, предприниматель, концепция, подготовка специалистов.

An author offers the philosophical look on pedprinimatel'stvo and will make an effort expose essence of problem of providing of safety of entrepreneurial activity.

Keywords: security, entrepreneur, consept, training.

© А.В. Большаков, 2010

Суть проблемы обеспечения безопасности предпринимательской деятельности.

Сегодня обеспечение безопасности — это одна из важнейших функций любой организации и каждого человека. При этом функции государства законодательно и административно увеличиваются, но в то же время оно и делегирует при помощи законов и подзаконных актов ряд существенных функций по обеспечению безопасности непосредственно юридическим и физическим лицам [2].

В нашем прошлом все вопросы и проблемы обеспечения безопасности брало на себя и решало государство. Понимание и содержание обеспечения безопасности было сужено в соответствии с образом жизни людей в социалистическом обществе. Мы к этому привыкли - теперь необходимо обстоятельно отвыкать.

Радикальные социально-экономические преобразования, произошедшие в украинском обществе в последнее десятилетие, вызвали существенные изменения общественных отношений. Сегодняшние реалии свидетельствуют о том, что центральной фигурой в негосударственном секторе экономики нашей страны является предприниматель. Предприниматель - главное действующее лицо рынка и стержень любой экономической системы, основанной не на государственно-монополистической, а на конкурентной основе. Предприниматель - гарант стабильности гражданского общества, гарант экономической безопасности государства.

С экономической точки зрения предпринимательская деятельность выполняет определенную функцию в экономическом развитии любой страны. Наиболее ярко эту функцию описал австрийский ученый Йозеф Шумпетер [4].

Рыночные и демократические преобразования,

процесс углубления капитализации в Украине все настойчивее диктуют необходимость законодательно обеспечить безопасность организаций и личности в бизнесе и предпринимательской деятельности вообще и, в особенности, в организациях негосударственной формы собственности.

Развитие в Украине деловой инициативы, конкурентной среды и, к сожалению, коррупции, особенно в предпринимательстве и бизнесе, актуализируют решение этих вопросов и проблем в стране, причем на современном цивилизованном уровне.

Пришло время формирования в Украине единой системы обеспечения безопасности личности, гражданина, организации, особенно в предпринимательстве и бизнесе, на базе цивилизованной рыночной идеологии и четкого государственного законодательства. Сейчас в Украине объективно создаются условия для формирования единой системы обеспечения безопасности личности и предпринимательства, составными частями которой являются:

- государственная система, представленная правоохранительными органами и спецслужбами;

- негосударственная система, которая представлена частными охранными, охранно-техническими и детективными предприятиями, коммерческими службами безопасности, предприятиями различной формы собственности, информационными бюро, службами безопасности банков, учебными центрами, профильными фондами, научно-исследовательскими структурами, профильными факультетами высших учебных заведений.

Задания, которые решаются негосударственной системой, ориентированы на защиту законных прав и интересов предпринимателей и способствуют общему развитию предпринимательства в Украине.

Поэтому негосударственная система обеспечения безопасности предпринимательства и личности выступает объективным союзником государственной системы, и это предопределяет возможность и необходимость взаимодействия государственных служб и органов безопасности с представителями негосударственной системы безопасности.

Как свидетельствует мировой опыт, такое взаимодействие расширяет возможности государства в борьбе с экономическими преступлениями, с общей уголовной преступностью, с промышленным шпионажем и экономической разведкой [2].

Однако отечественный и зарубежный опыт, также свидетельствуют о том, что основная роль в обеспечении безопасности предпринимательской деятельности принадлежит именно предприятиям, а не государственным органам. Существующие государственные механизмы с традиционными методами обеспечения безопасности предпринимательской деятельности оказываются в нынешней ситуации малоэффективными и даже неприемлемыми для организации защиты законных интересов как украинских предпринимателей, так и их зарубежных партнеров.

Одной из основных причин делегирования государством полномочий по обеспечению безопасности предпринимательской деятельности к негосударственной системе безопасности является то, что государственные правоохранительные органы должны заниматься, согласно их статусу, профилактикой и раскрытием правонарушений и преступлений, а не обеспечением комплексной безопасности предпринимательской деятельности в негосударственном секторе экономики.

К тому же, сегодня многие предприниматели и бизнесмены беззащитны именно перед противоправной деятельностью коррумпированных представителей власти и их органов. Такие ведомства, как Министерство внутренних дел, ГНАУ и пр., обладая правом осуществлять оперативные и следственные мероприятия, могут совершенно бездоказательно обвинить и привлечь к ответственности практически любого бизнесмена. К сожалению, это «горькая» правда, потому как наши законы в области предпринимательства и бизнеса настолько запутаны разнообразными подзаконными актами и чиновничьими «пояснениями» и «интерпретациями» (увертками), что перед ними бизнесмен просто беззащитен. В Украине Конституция соответствует европейским требованиям. Тем не менее, ее первый раздел, регламентирующий права и свободы личности и гражданина, пока что во многом декларативен, особенно в сфере экономической свободы, свободного предпринимательства.

В этом отношении зарубежный опыт не укладывается в нашу действительность. Капиталистическая экономика и социальная сфера в ней серьезно отличаются от переходной экономики, а наша социальная ментальность от ментальности, к примеру, европейца. Поэтому еще много лет отечественный предприниматель будет двигаться к обеспечению безопасности своего бизнеса по пути организации

собственной негосударственной службы безопасности.

В такой ситуации одним из наиболее надежных резервов государства для решения подобных вопросов могут стать негосударственные структуры защиты безопасности предпринимательства и бизнеса [3].

В связи с этим возникают вопросы: «Что такое негосударственная система безопасности? Кто является ее субъектами? В каких направлениях она действует? Каким образом должно осуществляться взаимодействие этих структур с государственными правоохранительными органами и какой должна быть правовая база их деятельности?»

Пришло время для разработки и принятия Верховной Радой Украины специального закона, который бы признавал право на существование таких структур, отводил им соответствующее место в системе государства, определял их права и обязанности, а также механизмы их взаимодействия с правоохранительными органами.

Но даже в том случае, если этот закон будет принят, неотложным станет принятие закона «О безопасности предпринимательства и личности», который должен совместно с другими дать ответ на два вопроса: что защищать в предпринимательстве и кто должен защищать частное предпринимательство?

Взаимодействие государства с негосударственной системой обеспечения безопасности.

Негосударственный сектор охранных услуг возник в Украине в конце 80-х - в начале 90-х годов. Правовой основой его существования стал Закон «О предпринимательстве». В Украине сформировалось довольно большое количество охранных организаций и служб безопасности предприятий, банков, а также фирм юридической и правовой защиты граждан. К ним следует отнести структуры, которые предлагают программно-технические комплексы защиты информационных систем, фирмы, обеспечивающие информационную, коммерческую, противопожарную, экологическую безопасность. Кроме того, необходимо учесть негосударственные вузы, учебные центры, специализирующиеся на подготовке специалистов этой сферы.

Наиболее важен и сложен механизм взаимодействия между государственными правоохранительными органами и негосударственными службами безопасности в борьбе с преступностью. К сожалению, существенным препятствием на пути взаимодействия этих структур становится определенное недоверие друг к другу.

Криминализация отдельных негосударственных охранных структур стала одним из факторов, вызывающих у государственных органов негативное отношение к ним. Поэтому государству следует поддерживать стремление со стороны негосударственных органов и структур к объединению их в федерации, ассоциации, клубы и т.д. на принципах борьбы за чистоту своих рядов, активного противодействия криминальным группировкам, внедрения цивилизованных форм и методов в работу, соблюде-

ния общечеловеческих ценностей.

Таким образом, можно сделать следующие выводы:

1. В настоящее время объективно сложились условия для налаживания надлежащего взаимодействия государственных и негосударственных структур для обеспечения безопасности предпринимательства в Украине.

2. Существует ряд факторов, которые осложняют, а иногда и тормозят этот процесс. К ним принадлежат:

- склонность некоторых ведомств к командно-административным методам руководства, нежелание с их стороны учитывать реальные изменения, характерные для настоящего момента, попытки видеть в негосударственных службах безопасности нежелательного конкурента или даже преступные формирования;

- криминализация рынка охранных услуг;

- правовой вакуум в сфере законодательства, призванного регулировать вопрос безопасности предпринимательства в Украине;

- отсутствие четких программ борьбы с преступностью, которые предусматривали бы механизм взаимодействия всех сил, действующих в этом направлении.

3. Изменения форм собственности и возникновение новых рыночных отношений нуждаются в перераспределении усилий в борьбе с преступностью между государственными и негосударственными субъектами безопасности предпринимательской деятельности.

4. Выход из-под опеки государства означает не только получение самостоятельности, но и ответственность за безопасность предпринимательской деятельности.

5. Рассматривая государство, как гарант безопасности Украины, необходимо создать надежные правовые и другие препятствия на пути втягивания правоохранительных органов в рыночные «разборки» и криминализацию деятельности.

Вышеизложенное дает возможность утверждать, что необходимость концептуального осмысления места и роли негосударственных систем безопасности предопределена отсталой от сегодняшних реалий правовой базой, отсутствием эффективного взаимодействия между правоохранительными органами и негосударственной системой безопасности.

Основными принципами, которыми необходимо руководствоваться субъектам совместной деятельности для обеспечения безопасности частной собственности, предпринимательства и личности, должны стать [5]:

1. взаимная ответственность государственных и негосударственных структур перед законом за действия, наносящие ущерб национальным интересам;

2. защита государством законных интересов негосударственных организаций в соответствующих сферах их деятельности;

3. взаимодействие в борьбе с криминальным

сектором в экономической и финансовой сферах деятельности;

4. предоставление приоритетной помощи негосударственным организациям, которые принимают непосредственное участие в защите безопасности важнейших для государства предприятий;

5. уважение и соблюдение прав и свобод человека и гражданина.

Организационные проблемы подготовки специалистов по безопасности.

Исходя из вышесказанного, необходим отечественный подход в теории и практике и, соответственно, в образовательной деятельности, в обучении и воспитании специалистов по безопасности предпринимательской деятельности.

В ближайшем будущем потребность в руководителях и специалистах по разным направлениям обеспечения безопасности предпринимательства в Украине будет неизменно расти. Задание вузов всех форм собственности будет заключаться именно в обеспечении подготовки данной категории специалистов. От качества осуществления учебного процесса в вузах будет зависеть не только будущее данного вида профессиональной деятельности, но и обеспечение создания благоприятного климата в предпринимательстве в целом для нашей страны.

Потому сегодня каждой предпринимательской или бизнес-организации необходим профессионально подготовленный специалист с высшим образованием. Такой специалист вскоре будет иметь большой спрос на рынке труда и рабочей силы.

Особенно нужно работать над содержанием учебы в подготовке менеджера безопасности предпринимательской деятельности как организатора, правоведа, прогнозиста, профилактики и, наконец, профессионального руководителя и стратега, способного в любой опасной ситуации быстро оценить обстановку и принять эффективное решение. Его персонал должен быть преданным фирме и ее деятельности по определению, профессионально безукоризненным, психофункционально надежным. Поэтому менеджер по безопасности должен в совершенстве владеть современными методами, способами и приемами обучения и воспитания своих подчиненных, уметь стимулировать в них высокую работоспособность, развивать навыки в проявлении выдержки и хладнокровия в самых сложных критических и кризисных ситуациях.

Таких специалистов уже готовят в Полтаве. В 2003 году на базе Международного научно-технического университета им. Академика Ю.Бугая (IV уровень аккредитации) был открыт факультет безопасности бизнеса. Впервые начата подготовка руководителей для негосударственных структур безопасности. В настоящее время специалисты данного профиля готовятся по направлению «Менеджмент» — 0502, специальность «Менеджмент организации» — 7.050201, специализация «Менеджмент безопасности и правовое обеспечение предпринимательской деятельности». Срок обучения: бакалавр (6.050200) — 4 года; специалист (7.050201) — 5 лет. Форма обучения: дневная и заочная.

Сегодня является актуальной как подготовка будущих специалистов, которые получают высшее образование со сроком обучения 5 лет (стационарная и заочная форма обучения), так и предоставление второго высшего образования. Более того, основным контингентом для получения второго высшего образования должны стать сотрудники правоохранительных органов и силовых структур, которые планируют увольняться с государственной службы и в дальнейшем продолжить работу в негосударственной системе безопасности. Обучение данной категории лиц будет для них своеобразным процессом адаптации к условиям деятельности вне государственных структур.

Но предоставление образования путем осуществления «дистанционного обучения» (через электронную сеть Internet или почту), как и в медицине, по мнению специалистов факультета безопасности бизнеса ПИБ МНТУ, недопустимо. Это, в известной мере, обесценит уровень профессиональной подготовки специалистов данного направления. Как и в медицине, в сфере безопасности предпринимательской деятельности от качества подготовки специалиста зависит не только финансовый успех предприятия, а также жизнь и здоровье персонала и членов их семей. Как бы мы этого не отрицали, но статистика покушений на предпринимателей и преступлений в негосударственном секторе экономики (имеются в виду страны бывшего СССР) подтверждает эту мысль.

Более сложным является задание по наполнению содержательной части учебного процесса. Прямое копирование учебных программ для подготовки специалистов правоохранительных органов является недопустимым (лица, работающие в негосударственной системе безопасности, не являются субъектами оперативно-розыскной деятельности). Это приведет к нарушению ряда законов Украины как в процессе обучения, так и в последующей профессиональной деятельности выпускника-специалиста.

С другой стороны, прямой перенос учебных дисциплин, исследуемых в рамках менеджмента или правоведения, является неоправданным.

Как показывает практика, работа и предоставление услуг в сфере безопасности предпринимательской деятельности требуют от лиц специальных знаний, умений и навыков, отличных от тех, которые формируются у специалиста в процессе обучения по специальности «Менеджмент организации» или «Правоведение». Поэтому высказывания некоторых специалистов относительно системы подготовки специалистов по безопасности предпри-

нимательской деятельности вызывают удивление, нарекания и возражения. Одна из проблем в отрасли подготовки специалистов по безопасности предпринимательской деятельности, которую нужно решить, — подбор профессорско-преподавательского состава для обеспечения профессионально ориентированных, специальных менеджерских и других дисциплин, связанных с особенностями осуществления обучения специалистов по специализации «менеджмент безопасности и правовая защита предпринимательской деятельности».

Данная проблема актуальна, потому что специалистов-ученых в области негосударственной безопасности предпринимательской деятельности пока еще в Украине очень мало. Знания ученых, в прошлом оперативных сотрудников спецслужб и правоохранительных органов, специфичны и требуют адаптации для использования в сфере обеспечения безопасности предпринимательства и ее правового поля. Использование знаний специалистов такого профиля приведет, в конечном итоге, к дискредитации специальности и создаст ненужные проблемы для вуза.

Быстрый рост всех видов и направлений опасности в мире вызвал адекватную реакцию в создании мер защиты. Для современного отечественного предпринимателя понятия «безопасность бизнеса» из абстрактного превратилось в реальное с пониманием необходимости постоянно действующей системы безопасности.

Эффективное решение вопроса безопасной предпринимательской деятельности нуждается в создании Комплексной системы управления безопасностью, где бы совмещались усилия государства, специальных органов и отдельных предприятий. Назрела необходимость в создании Совета по безопасности предпринимательства Украины, которая бы стала механизмом согласования интересов государства и предпринимателей.

Одним из ключевых заданий в построении комплексной системы обеспечения безопасности украинских предприятий есть подготовка высококвалифицированных специалистов в данной отрасли.

Главной целью обучения студентов данного профиля является подготовка специалистов-менеджеров в области управления безопасностью предпринимательства, способных профессионально, грамотно и в соответствии с законом исполнять свои функциональные обязанности руководителей различных структур по защите негосударственного сектора экономики Украины.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Мак-Мак В.П. Служба безопасности предприятия. Организационно-управленческие и правовые аспекты деятельности. - М.: Мир безопасности, 1999, С. 10-11.
2. Шаваев А.Г. Безопасность корпораций. Криминологические, уголовно-правовые и организационные проблемы. - М.: «Банковский Деловой Центр», 1998, с. 42.
3. Шлык В.В. Комплексное обеспечение экономической безопасности предприятия. - СПб: «Алетейя», 1999, с. 59.
4. Шумпетер Й. Теория экономического развития. - М., 1982. С.159.
5. Ярочкин В.И. Секьюритология - наука о безопасности жизнедеятельности. - М.: «Ось-89», 2000, с. 92.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.47; 316

О.О.ТУРБА

МІЖПЕРСОНАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ У ГРУПАХ МОЛОДІ, ЯКА НАВЧАЄТЬСЯ (Частина 2)

Турба Оксана Олексіївна - аспірантка кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету

У статті розглядаються теоретико-методологічні принципи аналізу міжособистісної взаємодії в соціальних спільнотах студентів та старших школярів. Розглянуті позитивні та негативні моменти в даній взаємодії в умовах старої командно-адміністративної системи та в реальних умовах глобалізації. Особлива увага приділяється домінуванню середовища, що викликало в цей час розвиток у молоді символічно-образних модифікацій поведінки, оскільки постійна трансформація біолого-фізичної конституції індивіда та його нервово-психічних механізмів поведінки породжують перманентну особисту нестійкість, неузгодженість дій, почуттів, реакцій і т.д. Аналізуються різноманітні підходи до міжособистісної взаємодії, зокрема: три варіанти поведінки Е.Шпренгера; біогенетичний підхід А.Гезелла; фази становлення особистості Е.Ериксона та інші.

Ключові слова: самоствердження і самореалізація; індокринізація; внутрішньо стратифіковані молодіжні спільноти; сукупність зіграних ролей; інтровертивна зосередженість та екстравертивні форми; рольові структури особи; рольовий репертуар; соціальний театр; орієнтації помірковано-розсудково-практичного спрямування.

В статье рассматриваются теоретико-методологические принципы анализа межличностного взаимодействия в социальных группах студентов и старших школьников. Рассмотрены положительные и отрицательные моменты в данном взаимодействии в условиях старой командно-административной системы и в реальных условиях глобализации. Особое внимание уделяется доминированию в молодежной среде символически-образных модификаций поведения, поскольку постоянная трансформация биолого-физической конституции индивида и его нервно-психических механизмов поведения рождает перманентную личностную неустойчивость, несогласованность действий, чувств, реакций и т. д. Анализируются различные подходы к межличностному взаимодействию, в частности: три варианта поведения Э. Шпренгера; биогенетический подход А. Гезелла; фазы становления личности Э. Эриксона и др.

Ключевые слова: самоутверждение и самореализация; индокринизация; внутренне стратифицированные молодежные общности; совокупности пограничных ролей; интровертивная сосредоточенность и экстравертивные формы; ролевые структуры личности; ролевой репертуар; социальный театр; ориентации умеренно-рассудочного направления.

In article teoretiko-methodological principles of the analysis of interpersonal interaction in social groups of students and the senior schoolboys are considered. The positive and negative moments in the given interaction in the conditions of the old are considered is command-management system and in real conditions of globalisation. The special attention is given to domination among of youth of is symbolical-shaped updatings of behaviour as constant transformation of the biologo-physical constitution of the individual and its psychological mechanisms of behaviour give rise to permanent personal instability, inconsistency of actions, feelings, reactions etc. Various approaches to interpersonal interaction are analyzed: three variants of behaviour of E.Shprengera; A.Gezella's biogenetic approach; phases of formation of person E.Ericson, etc.

Keywords: Self-affirmation and self-realisation; indokrinization; internally stratified youth a generality; sets of boundary roles; the introverting concentration and the extrovert ing of the form; role structures of the person; role repertoire; social theatre; orientations is moderate-rational-direction.

© О.О. Турба, 2010

(Початок в №4(72) липень-серпень 2010 р. альманаху «Грані»)

Повертаючись до рольових орієнтацій особистості, що були започатковані нами у першій частині статті, необхідно зазначити, що рольові орієнтації, витікаючи із ціннісних орієнтацій індивіда, в значній мірі залежать від вікових характеристик досліджуваної особи.

Відповідні дослідження показують, що більшість людей маркують свою ранню юність початком статевого визрівання, тобто 12-14 роками. Період цей тягнеться, за різними оцінками, до 15-20 років; суб'єктивно визначена середня тривалість періоду 7-8 років. Знову ж таки, і це специфіка сучасного суспільства, періоди набуття статевої і соціальної зрілості не співпадають, як не співпадають і фази статевого визрівання – дозрівання з періодом стабільних сексуальних стосунків. Хотілось би звернути увагу в цьому зв'язку на відмінність об'єктивних обставин у сучасній молодій людині й її однолітка навіть доби класичного капіталізму (кінець ХІХ – середина ХХ ст.). Там основна маса, особливо з трудящого середовища, молодих людей «грала у любов», тобто брала участь у сексуальних спектаклях типу «знайомство», «залицання» і «сватання» в середньому упродовж 1,5-2 років (в 16 років вони біологічно дозрівали; в 17-19 одружувались і розпочинали самостійне трудове і сімейне життя). Теперішні молоді люди на 1,5-2 роки раніше фізично дозрівають (явище біологічної акселерації) і на 8-10 років пізніше одружуються (затягування періоду соціального дозрівання, підготовки до самостійного життя, яке можна за аналогією визначити як явище соціального ретарду, запізнення). Отже, молоді люди проживають у фазі перед- чи дошлюбної сексуальної активності років 10, яку (фазу) цілком доречно можна позначити чи назвати «сексуальною грою». В тому сенсі, що соціальні ролі тут чітко не розписані, ні морально, ні юридично не визначені, а тому стосунки будуються на основі деяких ситуативних чи більш продовжених (громадянський шлюб) конвенцій, нормативний аспект яких (дозволені та заборонені дії) вельми довільний і умовний. З точки зору обраної нами методології це – час активних і довільно обраних міжперсональних взаємин і цікавого, хоч і не завжди надто морального, соціального театру.

На цьому етапі виникають дві ролі, які одночасно символізують два світи, два способи життя, дві відносно автономні структури мотивацій, форми поведінки і життєвого самоствердження. Це – світ повсякденного буття і виробництва, праці, об'єктивної необхідності, соціального структурування, дисципліни, примусу, цілераціонального (через розрахунок понесених витрат і отриманих набутоків) вибору, залежностей, користі, комфорту (щонайменше – як ціннісної орієнтації діяльності), самодисципліни, акуратності, посидючості, відповідальності тощо) і світ культури (піднесеного і святкового буття, споживання, відпочинку, насолоди, свободи, незалежності від соціальної стратифікації (хоч би умовної, у своїх

помислах, фантазії, творчості), вільного вибору, ціннісно-раціональної, а частіше – афективної (раціональність серця) соціальної діяльності, незалежності, окрім обраної добровільно або на основі емоційного потягу залежності, безкорисливості, відповідальності лише перед самим собою і т. д.

Періоди ранньої (в школі) і пізньої (в системі вищої освіти) соціалізації особи протікають у боротьбі цих двох достатньо протилежних начал, які однозначно переслідують мету ефективно підготувати особистість до адекватного функціонування в кожному із цих соціальних світів. До світу соціальної необхідності особистість готується переважно через наслідування тих взірців поведінки, потерну ціннісних орієнтацій, мотиваційних спонук, які запозичуються зі сфери необхідного. До світу соціальних свобод – із сфери вільного і незалежного вибору, і діяння. Хоч як тісно переплітались ці дві сфери суспільного буття, вони відмінні, а розмежувальна між ними лінія усвідомлюється достатньо чітко, хоч і сприймається не завжди охоче, а інколи і з помітним спротивом чи щирим обуреним протестом. Розглянемо існуючі тут відмінності орієнтацій і поведінки на прикладі таких досить поширених серед молоді форм соціального зв'язку, як кохання (любов, сексуальний потяг, статеві аспекти поведінки і т. д.) і дружба (дружні стосунки, взаємний вибір, зв'язок ego та alter-ego і т. д.).

Передусім, це такі форми соціального зв'язку і відносин, які виникають і набувають найбільш яскравої форми прояву саме в період ранньої і пізньої молодості. Вся сукупність соціальних відносин особи у цей період проявляється в тому чи іншому, або обох видах одразу. Вона пов'язує індивідів, насамперед емоційно, взаємною довірою, не завжди достатньо усвідомлюваним взаємним потягом, передбачає інтенсивну концентрацію всіх думок і переживань молодій людині саме на цих відносинах, породжує потребу перманентного перебування у фізичному чи інформаційному контакті (листи, записи у щоденнику, просто записки тощо). У цих стосунках молода людина шукає розрядки, емоційного загишку і захисту, взаємної довіри і визнання, у неї виникає необхідність поради і розради, прагнення запозичити чи передати свій соціальний досвід і своє бачення оточуючого світу. На цій стадії соціальні відносини проявляються скоріш як безпосередні стосунки, взаємне відношення; не стільки функційний, скільки емоційно-почуттєвий зв'язок. Тут домінує прагнення не відокремитись, а злитись; досягти не автономії, а злуки; усвідомити іншого, як невід'ємну частку самого себе. На цій стадії також світ, який оточує людину, проявляється не стільки як суспільство, скільки як спільнота; органічне, а не механічне утворення [9, 17-22]. Врешті-решт «сам», «самість» тут проявляється, і тільки за цих умов і може проявитися, як «інший» [8, 138-141].

Попри цю принципову схожість, має місце і суттєва відмінність у самореалізаціях особи в дружбі як деякому без- або позастатевому зв'язку, і коханні як саме й безпосередньо статевому зв'язку. В першому випадку домінує відношення людини до людини як власне соціальної істоти – партнера, помічника, співвиконавця тієї сукупності соціальних дій, які пов'язані з відтворенням (або творенням у зрілому віці) суспільних відносин. Вони прив'язані, якщо копнути глибше, до ситуації фізичного і соціального виживання: спільного виробництва і споживання. Тоді як статеві чи сексуальні стосунки прив'язані в кінцевому рахунку до продовження (а не збереження) себе в часі історії (у першому випадку – збереження себе в часі існуючого соціального порядку). Ці дві різні іпостасі особливо інтенсивного на цій стадії соціального зв'язку в результаті мають не лише різну сутність, але й різні форми соціальної діяльності та існування. Світ соціальної необхідності прив'язаний і орієнтується скоріше на світ дорослих і проявляється як успадкування вже виробленого соціального досвіду; світ соціальної свободи проявляється скоріше як його більше або менше заперечення у спільному з ровесниками формуванні особистісних передумов для майбутньої соціальної творчості. Звичайно, таке розведення цих двох світів, на перший погляд, здається дещо надуманим і схематичним, але як пояснювальний принцип і технологічний прийом упорядкування матеріалу видається цілком слушним.

Таким чином, підготовка молодой людини до проживання в «організованому» – технізованому і раціоналізованому - суспільстві здійснюється частково через відповідні форми навчання і виховання; частково через відповідні форми соціалізації (у загальному вигляді це можна визначити як домінування навчання над вихованням, що особливо яскраво й безпосередньо проявилось у радянській школі, але продовжує діяти і сьогодні попри деяке виправлення даної диспропорції через формування спеціалізованих суспільно-гуманітарних шкіл та збільшення приватних вищих навчальних закладів) і частково через домінування цивілізації (такого суспільного устрою, який націлений переважно на творення речовинно-предметного середовища, «цивілізації зручностей») над культурою (такого суспільства, в якому спілкування, взаємна презентація і взаємне розуміння домінують над зовнішнім «речовинно-тілесним» порядком і де цей зовнішній фізичний порядок підпорядкований внутрішнім духовно-світоглядним і емоційно-почуттєвим прагненням людей). Окрім того, це відбувається через відповідну організацію шкільного (а потім вузівського) життя, безпосередньо – організацією самого освітнього простору як сцени міжперсональної взаємодії. Сюди відносяться шкільні (в більшості випадків – і вузівські) приміщення, які скоріше нагадують фабрики, заводи та інші

«корпорації», а шкільні класи і вузівські аудиторії нагадують фабрично-заводські цехи і приміщення; традиційне тяжіння освіти всіх рівнів до уніформи (доречно тут буде зауважити, що шкільна уніформа набула особливого поширення саме за класичної, фабрично-заводської стадії капіталізму); особлива акцентуація в організації шкільного життя на дисципліні, порядку, зовнішньому послууху, посидючості, акуратності тощо.

Цій тенденції до раціоналізації, особливо в її техніко-організаційній формі, націленій на зовнішні прояви життя і діяльності, протистоїть, хоч і не завжди успішно, інша тенденція, яку умовно можна було б назвати екзистенціально-гуманістичною. В її основі лежить культ почуття, головним чином у вигляді культивування романтичної закоханості, визнання в якості домінуючої цінності безпосередності почуттів, щирості спілкування, визнання самоцінності людського життя всупереч і незалежно від подвигів і досягнень, у кінцевому рахунку – визнання самоцінності людської одиниці всупереч цінності людської маси. Звичайно, чи то на жаль, при суттєвому переважанні ціннісних орієнтацій помірковано-розсудково-практичного спрямування. Про це, зокрема, свідчать і результати конкретно-соціологічних опитувань, в яких автор брала участь. Зокрема, при опитуванні школярів віддають перевагу у першу чергу прагматичним цінностям: цікавій роботі (71,5 %); своєму здоров'ю і здоров'ю близьких (64,6 % і 47,1 %); житловим умовам і домашньому затишку (63,8 %); матеріальній забезпеченості (39,5 %); значно менше цінуючи такі речі, як стосунки з друзями (41,8 %); незалежність у думках і вчинках (37,7 %); інтимне життя (37,4 %); відношення оточуючих (29,5 %). Приблизно така ж картина з суттєвим зрушенням у бік прагматизації свідомості спостерігається і при опитуванні студентів. І хоч проблеми почуттєвості, в тому числі закоханості і статевих стосунків, достатньо присутні у ментальності, поведінці, діях і вчинках сучасних юнаків і дівчат, однак у структурі їхніх життєвих смислів вже в такому досить юному віці (і всупереч фізіології і психології цього віку) вже домінують здоровий глузд (цікава сама граматики даного звороту – «здоровий») і, скоріш за все, теж здоровий прагматизм. Тому раціоналізовані, прораховані наперед і погоджені зі «здоровими» очікуваннями суспільного оточення помисли і дії поки що, і в якомусь передбачуваному майбутньому, будуть переважати. Окрім всього іншого, ще і з тієї причини, що раціоналізм і здоровий глузд закладені у самі підвалини сучасної організації суспільного життя. Проте це зовсім не значить, що емоційно-почуттєвим аспектом людського життя, як також символічно-образним мисленням і символічно-процедурним способом презентації себе людською особистістю ми можемо знехтувати. Без такого підходу наші знання про людину будуть суттєво обмежені та неповні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гавриленко І. М., Скідін О.Л. Соціологія освіти. – Запоріжжя: ЕТТА-Пресс, 1998. – 335 с.
2. Гавриленко І. М., Скідін О.Л. та ін. Соціологія освіти. Кн. 1. – Запоріжжя: ЗІДМУ, 2005. – 295 с.
3. Гришин Л.Е. «Люди известности» – Новый социальный слой? // Социс. – 2004. – № 12. – С. 112-136.
4. Життєві плани випускників середніх шкіл та їх реалізація (В.В. Олійник, Л.І. Даниленко - відп. редакц.). – К.: Міленіум, 2000. – 204 с.
5. Кон И.С. Психология ранней юности. – М.: Просвещение, 1989. – 254 с.
6. Кон И.С. Психология старшеклассника. – М.: Просвещение, 1980. – 189 с.
7. Маркс К. Немецкая идеология // Маркс К., Энгельс Ф. – Соч. 2-е изд. – Том 3. – 554 с.
8. Рікер П. Сам як інший. – К.: Дух і літера, 2002. – 448 с.
9. Тьонніс Ф. Спільнота та суспільство. / Пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2005. – 259 с.
10. Учащаяся молодежь (отв. ред. Суименко Е.И.) – К.: ИС НАНУ, 1992. – 174 с.
11. Ericson E. Identity crisis: Modernity, Psychoanalysis and the Self. - London: Macmillan, 1991. – 217 p.

УДК 316.77: 159. 923

О.О. УБЕЙВОЛК

КОНФЛІКТ ЯК ПРОЯВ СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Убейволк Оксана Олександрівна - старший викладач кафедри ділової комунікації Запорізького національного університету, кандидат філософських наук

У статті аналізується конфлікт як соціальний феномен. Доводиться, що через такі базові властивості, як: ворожість-гуманність, стихійність-керованість, рівність-зверхність, випадковість-детермінованість конфлікти діють в усіх сферах суспільного буття. З'ясовується, що існують цивілізаційні відмінності у поведінці в конфліктній взаємодії: представники «колективістських» культур орієнтовані на співробітництво, тоді як представники «індивідуалістських» культур – на конфліктне поводження.

Ключові слова: конфлікт, взаємодія, комунікація, типи конфліктів, протилежності.

В статье анализируется конфликт как социальный феномен. Доказывается, что через такие базовые свойства, как: враждебность-гуманность, стихийность-управляемость, равенство-превосходство, случайность-детерминированность конфликты действуют во всех сферах общественного бытия. Выясняется, что существуют цивилизационные отличия в поведении в конфликтном взаимодействии: представители «коллективистских» культур ориентированы на сотрудничество, тогда как представители «индивидуалистских» культур – на конфликтное поведение.

Ключевые слова: конфликт, взаимодействие, коммуникация, типы конфликтов, противоположности.

In article the conflict as a social phenomenon is analyzed. It is proved that through such base properties as: hostility-humanity, spontaneity-controllability, equality-superiority, chance-determinancy conflicts operate in all spheres of social being. It is found out that exist civilized differences in behaviour in conflict interaction: the representatives of «collectivist» cultures are focused on cooperation, whereas the representatives of «individualist» cultures – on conflict behaviour.

Keywords: conflict, interaction, communications, types of conflicts, contrasts.

© О.О. Убейволк, 2010

Актуальність теми дослідження не викликає сумніву, бо наявність конфліктів у сучасному суспільстві та їх суперечлива роль (не тільки конструктивна, але й дестабілізуюча), спонукають на науково-теоретичному і соціально-практичному рівнях оволодівати відповідними знаннями й навичками для того, щоб розуміти складну природу подібних явищ.

Конфлікт як атрибут соціальної взаємодії і як прояв соціальної комунікації аналізується в рамках соціологічних і соціально-філософських концепцій.

Специфіці соціальної взаємодії присвячені праці Н. Смелзера, П. Бурдьє, Е. Гідденса та ін.

Вивчення феномена конфліктної взаємодії спирається й на комунікативну філософію К.-О.Апеля, теорію комунікативної дії Ю.Хабермаса, аналіз міжособистісних комунікацій, який міститься в працях К.Ясперса, М.Бубера, Ж.-П.Сартра, В.Франкла та ін.

Своєрідність соціальної взаємодії з позицій комунікації представлена в роботах сучасних філософів М. Кагана, Б. Ломова, Б. Паригіна та ін.

Слід також звернутися до теорії конфлікту й консенсусу (В. Можаровський, В. Казаков).

Разом з цим завжди актуальним залишається питання щодо поглиблення розуміння сутності конфлікту, його особливостей, сфер прояву і з'ясування факторів, що формують його специфіку. Це, у свою чергу, визначило мету даної

статті – дослідити феномен конфлікту як прояв соціальної комунікації.

Майже всі дослідники конфлікту вказують, що конфлікт є взаємодією [8, 162]. Так, Л. Козер неодноразово підкреслює: «соціальний конфлікт – це завжди соціальна взаємодія» [9, 59], «конфлікт передбачає взаємодію між двома чи більше людьми» [9, 83]. На тому, що конфлікти виникають лише за соціальної взаємодії, наголошують психологи А. Анцупов і А. Шипілов [2, 81]. Соціолог С. Фролов також стверджує, що «конфлікт – складна соціальна взаємодія» [15, 188].

В. Казаков переконаний, що наявність ускладнень, що виникають у соціального суб'єкта в процесі задоволення ним своїх потреб, є атрибутивною ознакою конфлікту. Саме труднощі перетворюють просто взаємодію на взаємодію-конфлікт [8, 163].

Умовно виділяємо два поширені концептуальні підходи до визначення конфлікту: перший орієнтований на актуальні дії, другий – на мотиви дії [10, 71]. Послідовники першого підходу (Р. Мак, Р. Снайдер) виступають за відносно вузьке визначення конфлікту, вважаючи його особливим видом соціальної взаємодії між учасниками, які мають взаємовиключні або несумісні цінності. При цьому пропонується відмежувати від конфлікту інші, близькі йому за змістом, явища (у тому числі конкуренцію, суперництво, ворожість та ін.) і розглядати їх

як джерела, що лежать в основі конфлікту.

Послідовники другого підходу (Р. Дарендорф) заперечують таке визначення конфлікту та пропонують включити до нього і суперечливі психічні стани, і різні форми відкритих зіткнень (дій).

У сучасних тлумаченнях сутності конфлікту необхідно виокремити основні його особливості. Так, конфлікт визначається як зіткнення двох або більше сильних мотивів, які не можуть бути задовільнені. А також як протистояння – опозиція – зіткнення індексо-протилежних цілей, мотивів, інтересів, позицій, думок, задумів, критеріїв або ж концепцій суб'єктів-опонентів у процесі спілкування-комунікації.

«Конфлікт – це складна багаторівнева система взаємодій, що базується на суперечності в інтересах, цілях, цінностях індивідів або груп, які займають різні рольові позиції в організації» [16, 30].

Коли дії у «квазіконфліктних» ситуаціях легітимізовані, то є ретельно розроблені справедливі норми, правила, які сприймаються (як справедливі) усіма, хто бере участь у ситуації, і це не призводить до конфлікту. І тільки тоді, коли такі норми не приймаються індивідами, це може привести до конфліктної ситуації [7, 78].

Найпоширенішим у західній науці є визначення конфлікту Л. Козера: «Соціальний конфлікт може бути визначений як боротьба через цінності або претензії на статус, владу або обмежені ресурси, в якій цілями конфліктуючих сторін є не тільки досягнення бажаного, але й також нейтралізація, нанесення збитків або усунення суперника» [5, 30].

На думку Н. Смельзера, існують два види конфліктів. Конфлікт, що виникає з приводу особистих проблем, прояву ворожості і т.ін., можна назвати «іраціональним»; «раціональним» можна назвати конфлікт тоді, коли основною причиною стала сама організація [13, 188].

Д. Майерс стверджує, що суперництво породжує агресію. Змагання типу «виграв-програв» (коли всі призи дістаються переможцю турніру) породжує інтенсивний конфлікт, негативний образ ворога та сильну внутрігрупову згуртованість [12, 642-643].

Важливим є існування внутрішньоособистісних конфліктів і конфліктів у міжособистій взаємодії, спрямованих на зовнішнє, соціальне середовище. При такому підході враховуємо основну ознаку категорії конфлікту – наявність форми суперечності. У межі цього поняття входить і конкуренція. У цьому випадку конкуренцію можна розглядати як груповий конфлікт, як відношення суперечностей у міжособистісній взаємодії.

Конкуренція завжди розуміє протиборство, боротьбу суб'єктів конкуренції за володіння одним і тим же об'єктом. Але конкуренція закінчується тоді, коли об'єкт конкуренції дістається суб'єктам конкуренції, самі вони при цьому не знищуються ні фізично, ні морально. Якщо після отримання об'єкта конкуренції між її суб'єктами продовжуються затяжні дестабілізуючі супротивників відносини, що переходять із сфери боротьби за певні

блага на міжособистісний рівень, то конкуренція набуває нового виду – це конфлікт [1, 49].

З точки зору психолого-політологічного підходу, соціально-політичний конфлікт – один із найпоширеніших і найсуттєвіших явищ соціально-політичного буття всіх часів і народів [11, 38]. «... Перша світова війна була першим в історії людства глобальним воєнним конфліктом, в основі його був глобальний воєнно-політичний конфлікт. Його характерною особливістю було те, що він охоплював однорідні індивідуально-орієнтовані системи... У другому соціально-політичному конфлікті, результатом якого стала Друга світова війна, брали участь уже різнорідні системи... Третій глобальний соціально-політичний конфлікт якісно відрізнявся від перших двох: він був конфліктом між індивідуально-орієнтованою суперсистемою, з одного боку, і соціально орієнтованою суперсистемою – з іншого. Принципова протилежність орієнтацій на взаємовиключеність цих соціальних монстрів однозначно визначала характер конфлікту між ними» [11, 44-46].

В основі конфлікту лежать відповідні якості, що роблять його за формами більш жорстоким або більш м'яким. Домінування певних властивостей, що є базовими в конфліктній взаємодії, залежить від рівня організації та розвитку суспільства.

Проаналізуємо найважливіші з них через аналіз діалектичних протилежностей, притаманних конфлікту [1, 52]:

Ворожість-гуманність. Конфлікт може протікати в різних формах. Якщо він доходить до стадії боротьби за існування, коли біологічні закони переносяться в соціальний світ, то такі конфлікти є винищувальними, антилюдськими. Основний принцип тут – знищення супротивника, а вже після цього – досягнення бажаних благ. Такі конфлікти носять ворожий і антигуманний характер.

З появою цивілізацій були відпрацьовані певні моральні, релігійні, а потім і правові норми для регуляції конфліктів і для спрямування їх у гуманне русло. Найважливіша роль у регуляції конфліктів на різних етапах суспільного розвитку належить державі і релігії.

Стихійність-керованість конфлікту. Відомо, що поведінка, мотивація діяльності людини як соціального суб'єкта визначається двома складовими: інстинктами й розумом. Інстинкти є біологічною сутністю людини, джерелом егоїзму. Розум – основою соціального взаєморозуміння та співіснування членів суспільства. Інстинкти в цивілізованому суспільстві повинні підпорядковуватися розуму, який несе в нього гуманні начала. Інстинкти породжують стихійні конфлікти і конкуренцію у формі боротьби за існування. Основою розуму повинна виступати держава з допомогою створених нею зовнішніх органів, а також із сукупністю правил і норм, закріплених у законодавстві.

У західному суспільстві певна роль у регулю-

ванні конфліктів належить ще й громадянському суспільству. Саме від способів регулювання конфліктних ситуацій, залежить і вид її проявів. Наприклад, у державах із командно-адміністративною системою управління (якою була система радянського суспільства) переважає співробітництво (кооперація). У суспільствах ринкового типу переважає конкурентний тип взаємодії. А у трансформаційних суспільствах, або суспільствах перехідного періоду, до яких належить і сучасне українське суспільство, домінує всезагальний суспільно-політичний конфлікт.

Рівність-зверхність стартових умов та вихідних позицій учасників соціальних комунікацій взагалі та конфліктної взаємодії зокрема. Від ступеня керованості, врегульованості конфліктів залежить забезпечення рівних стартових умов та вихідних позицій учасників конфліктної взаємодії. Відомо, що включення в соціальний конфлікт його суб'єктів у різний часовий період створює нерівність стартових можливостей, але, наприклад, правовими нормами можна згладити певні соціальні суперечності.

Так наприклад, неоднакові вихідні позиції визначають обмежену кількість суб'єктів конкуренції в певному ринковому середовищі, що веде до нечесної і несправедливої конкуренції. В економічній галузі це може спричинити формування монополістичних тенденцій, тіньової економіки, елітної економіки, феномена олігархії та ін., що знову ж таки може приводити до соціальних конфліктів.

Випадковість-детермінованість конфліктів. Розвиток суспільства відбувається за певними законами, які, залежно від рівня розвитку цього суспільства, детермінують появу відповідних видів конфліктів. Деякі з них є випадковими і якщо знаходять необхідну базу, то приживаються та починають функціонувати й еволюціонувати разом з розвитком суспільства.

Конфлікти діють в усіх сферах життя суспільства: економічній, соціальній, політичній, духовній.

Так, в економічній сфері конфлікти відбуваються, перш за все, за обмежені суспільні ресурси і блага.

У політичній сфері конфлікт виявляється, перш за все, у фундаментальному її елементі – політичній організації суспільства, через суперечливу взаємодію політичних партій, суспільно-політичних організацій і рухів, трудових колективів з їх органами місцевого самоврядування, держави та її інститутів.

Конфлікт у системі державного врядування у крайньому разі для відкритих, виявлених суперечностей, завжди втілюється у відповідних формах поведінки суб'єктів, частіш за все виражених в асиметричних системах дій і контрдій сторін, об'єднаних протистоянням [14, 155]. При всій наочності структурної цілісності та впорядкованості системи державного регулювання, зазначав А.І. Соловйов, й властива серйозна

функціональна роздрібленість (наприклад, прагнення окремих міністерств, відомств, урядових комісій та ін. привласнити функції інших, у тому числі й органів врядування, що стоять вище). Отже, адміністративно-державна сфера є досить неврівноваженою біполярною системою. У державно-адміністративній сфері наявні всі три ідеальні типи конфліктної поведінки – боротьба, гра та спір [14, 156].

Конфлікт у політичній сфері виявляється також на рівні суперечливої взаємодії еліт. Можливості стратегій мобілізації «соціального капіталу» та характер політичного й економічного механізму, що виникає на базі цієї консолідації, знаходиться в абсолютній залежності від варіантів консолідації економічних еліт – лідерів олігархій та регіональних еліт [6, 17]: «консолідовані еліти» створюють передумови для авторитарного політичного режиму з метою становлення інтегрованого соціального механізму, пов'язаного із взаємодією соціальних сегментів, що зберігають свою відносно відокремленість, і який ґрунтується на «номенклатурно-аристократичній» моделі соціальної мотивації та мобільності, на суттєвому підвищенні стабільності й стійкості господарського механізму. Скоротяться трансакційні витрати при відносно низькому рівні інноваційного потенціалу, необхідного для ефективної ринкової економіки. «Конкуруючі еліти» блокуватимуть формування будь-якого, навіть незначного, інтегрованого соціального механізму, проте будуть опорою для збереження конкуренції в політичній сфері, підтримкою для номінально демократичних політичних інститутів. Збережеться соціальний простір для індивідуальної активності та мобільності.

На думку В.Я. Гельмана, «джерелом формування політичної конкуренції (без якої про демократизацію не доводиться говорити) у пострадянському суспільстві слугують не «пакти», а розколи еліт» [4, 61]. Сучасні внутрієлітні конфлікти відкрито проявлялися лише в пострадянський період, але формувалися значно раніше та стали продуктом радянської модернізації. Поряд із наявністю структурних обґрунтувань розколів не менш важливою умовою для виживання політичної конкуренції є її неусувний характер, що можливо при відносному балансі ресурсів, здатних мобілізувати на свою користь учасників конфлікту. Сучасні результати трансформації частини пострадянських політичних режимів, зокрема в Україні, і на національному рівні, і на рівні регіонів призвели до встановлення політичної конкуренції при перевазі неформальних інститутів, що можна розцінити як проміжні результати [4, 64].

У соціальній галузі конфлікти відбуваються в конкретно-історичних умовах і характеризуються певною системою видів і форм діяльності соціальних суб'єктів (особистості, соціальної групи, класу, суспільства) як способу свідомого або несвідомого перетворення дійсності.

Специфіка проявів конфліктних ситуацій у духовній сфері суспільства полягає в тому, що духовна сфера, взаємодіючи з іншими сферами, не тільки виражає особливості суспільного буття, але й створює його, формуючи відповідні культурні правила та норми поведінки в конфліктних ситуаціях.

У цілому, можна виокремити такі типи конфліктів:

1. З точки зору функцій та результативності :
  - конструктивні;
  - деструктивні.
2. За цілями, які мають суб'єкти конфліктної взаємодії:
  - особистісні;
  - групові;
  - суспільні.
3. За кількістю учасників у конфліктній ситуації:
  - міжсуб'єктні;
  - локальні;
  - загальні.
4. За видами динаміки в конфлікті: конфлікт як процес проходить три етапи свого існування: Виникнення-Розвиток-Згасання.

На етапі виникнення:

- стихійні;
- заплановані.

З урахуванням тимчасових показників на етапі розвитку конфлікту:

- короткочасні;
- середньочасові;
- тривалі, довгострокові.

На етапі згасання конфлікту:

- згасаючі самостійно, природним шляхом;
- згасаючі насильницьким шляхом (наприклад, за допомогою державного регулювання на макрорівні).

5. З етичної точки зору можна виокремити:

- соціально прийнятні типи конфлікту;
- соціально неприйнятні (заперечувані) типи конфлікту.

Аналіз феномена конфлікту як складової соціальної комунікації буде неповним, якщо не звернутися до цивілізаційного аспекту досліджуваного явища.

В основі культурних цінностей у східно-азійських країнах лежить прагнення до гармонії та уникнення конфліктів. Основою ж культурних цінностей західних країн є раціоналізм, індивідуалізм і конкуренція. Для Китаю та інших східноазійських країн характерний колективізм, при якому високо цінуються гармонійні взаємовідносини між індивідами. Сильне почуття взаємозалежності та потреба «зберігати обличчя» примушують людей напряму не стикатися і не конфліктувати. З іншого боку, північноамериканці, європейці та інші західні культури вважаються індивідуалістичними, частіше стикаються з конфліктними взаємовідносинами. Так, китайці не схвалюють агресивну поведінку своїх дітей у конфліктах, діти часто продовжують діяти загалом навіть у тих випадках, коли було б

вигідно почати боротьбу, уникають конфронтації обличчя в обличчя, діють методами, що вирівнюють або відводять від прямого конфлікту.

Існує також прямиий взаємозв'язок між значенням атмосферної температури в країні та рівнем внутрішньополітичних конфліктів у ній. Можна стверджувати, що представники так званих «колективістських» культур більше орієнтовані на співробітництво, тоді як представники «індивідуалістських» культур – на конфліктне поводження як складової конкурентної взаємодії.

За проведеними дослідженнями 51 нації, Д.С.Шварц, представник біхевіоризму, виявив, що з 1948 по 1964 рік частота путчів, убивств, тероризму, партизанських війн і революцій хвилеподібно змінюється із зміною температурних значень. Ці прояви конфліктів і навіть насилля трапляються частіше в країнах із помірно теплим кліматом (із середньою денною температурою 24 градуси за Цельсієм), ніж в країнах із холодним (17 градусів за Цельсієм) або жарким (30 градусів за Цельсієм) кліматом [3, 67-68]. Відповідно до еволюційної теорії можна припустити, що протягом багатьох поколінь холодніший клімат значною мірою сприяв позитивній взаємозалежності цілей і формуванню культури співробітництва, оскільки в цих умовах задоволення базових потреб у їжі, безпеці були загальнішими. У той же час виживання в жаркому кліматі вимагає більшого співробітництва, щоб захистити первісні групи від стихій природи та запобігти зменшенню кількості їжі і води. Можна очікувати вищий рівень конфліктів в країнах із «середнім» теплим кліматом, ніж в країнах із холодним або жарким. Переважно це виявляється у випадку політичних конкурентно-конфліктних відносин на місцевому рівні.

Отже, проаналізувавши феномен конфлікту, який є проявом соціальної комунікації зробимо такі висновки:

Через такі базові властивості, як ворожість-гуманність, стихійність-керованість, рівність-зверхність, випадковість-детермінованість конфлікти діють у всіх сферах життя суспільства. В економічній сфері конфлікти відбуваються, перш за все, за обмежені суспільні ресурси і блага. У політичній сфері конфлікт виявляється через суперечливу взаємодію політичних партій, суспільно-політичних організацій і рухів, трудових колективів з їх органами місцевого самоврядування, держави та її інститутів. У соціальній галузі конфлікти характеризуються певною системою видів і форм діяльності соціальних суб'єктів (особистості, соціальної групи, класу, суспільства) як способу перетворення дійсності. Відносно духовної сфери зазначимо, що в ній виражаються і створюються особливості суспільного буття, формуються відповідні правила і норми поведінки в конфліктних ситуаціях.

Існують цивілізаційні відмінності у поведінці в конфліктній взаємодії, представники так званих «колективістських» культур більше орієнтовані на

співробітництво, тоді як представники «індивідуалістських» культур – на конфліктне поводження. Перспективи подальших наукових досліджень:

аналіз міжособистісних, групових, міжкультурних конфліктів за допомогою еволюційної та інституційної теорій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александрова О.С. Конкуренция: благо чи зло. Специфіка та тенденції розвитку: Наукове видання / О.С.Александрова, О.А.Зубчик. – К.: Обрії, 2006. – 144 с.
2. Анцупов А.Я. Конфликтология / А.Я. Анцупов, А.И. Шипилов. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 520 с.
3. Ван ден Флирт Э. Сотрудничество и конкуренция как партнеры / Э. ван ден Флирт // Социальный конфликт. – 2000. – № 3. – С. 42-73.
4. Гельман В.Я. Постсоветские политические трансформации: наброски к теории / В.Я. Гельман // Общественные науки и современность. – 2001. – № 1. – С. 55-69.
5. Гришина Н.В. Психология конфликта / Н.В. Гришина. – СПб: Питер, 2000. – 464 с.
6. Дискин И.Е. Хозяйственная система России: проблемы индустриального генезиса / И.Е. Дискин // Общественные науки и современность. – 1998. – № 4. – С. 5-19.
7. Ишмуратов А.Т. Конфликт і згода. Основи когнітивної теорії конфліктів / А.Т. Ишмуратов. – К.: Наукова думка, 1996. – 190 с.
8. Казаков В. Социальный конфликт: проблема визначення / В. Казаков // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 156-167.
9. Козер Л. Функции социального конфликта / Л. Козер. – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуал. книги, 2000. – 205 с.
10. Морозов В.А. Конкуренция как форма конфликта на примере туристического бизнеса / В.А. Морозов // Социальный конфликт. – 2000. – № 4. – С. 71-78.
11. Никитина А.Г. Глобальный социально-политический конфликт (психолого-политологический подход) / А.Г. Никитина // Вопросы философии. – 2002. – № 6. – С. 38-48.
12. Пірен М.І. Основи конфліктології / М.І. Пірен. – 2-ге вид. – К.: Наукова думка, 1997. – 212 с.
13. Смелзер Н. Социология: Пер. с англ. / Н. Смелзер. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.
14. Соловьев А.И. Конфликты в государственно-административной сфере / А.И. Соловьев // Политические исследования. – 1997. – № 4. – С. 154-165.
15. Фролов С.Ф. Социология: сотрудничество и конфликты. – Учеб. пособие / С.Ф. Фролов. – М.: Юристъ, 1997. – 240 с.
16. Шило Н.Н. Конфликт как предмет социологии организации / Н.Н. Шило // Социологические исследования. – 2000. – № 10. – С. 7-30.

УДК 316.1

А.В. КОШЕЛЕВ

УКРАИНСКАЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ СОЦИОЛОГИЯ: ОБЩЕЕ ПОЛОЖЕНИЕ И СОСТОЯНИЕ

Кошелев Андрей Владимирович – аспирант кафедры социологии
Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара

Розподіл соціологічної праці у науковому полі соціології висвітлює ряд проблем, які пов'язані із розвитком кожного типу наукової діяльності. Становлення, розвиток та взаємодія професійної, публічної, прикладної та критичної соціологій є запорукою успіху науки в цілому. Результати якісно-кількісних досліджень демонструють прогалину у розвитку української професійної соціології. Відсутній метааналіз та теоретизування, що не дозволяє узагальнити досягнення соціологів та включити їх у теоретичні розробки.

Ключові слова: метааналіз, теоретизування, середній та прикладний рівні розвитку знання, криза, рівні можливості.

Разделение социологического труда в научном поле социологии высвечивает ряд проблем связанных с развитием каждого типа научной деятельности. Становление, развитие и взаимодействие профессиональной, публичной, прикладной и критической социологий есть залогом успешности науки в целом. Результаты качественно-количественных исследований демонстрирует пробел в развитии украинской профессиональной социологии. Отсутствует метаанализ и теоретизирование, что не позволяет обобщать достижения социологов и включать их в теоретические разработки.

Ключевые слова: метаанализ, теоретизирование, средний и прикладной уровни развития знания, кризис, равные возможности.

The division of sociological labor in the scientific field of sociology highlights several problems associated with the development of each type of scientific activity. The formation, development and interaction of professional, public, applied, and critical sociology is the guarantee of the success of science in general. The results of the qualitative and quantitative research shows the gap in the development of the Ukrainian professional sociology. No meta-analysis and theorizing that does not allow to generalize the achievement of sociologists and include them in the theoretical development.

Keywords: meta-analysis, theorizing, the average levels of development and application of knowledge, a crisis of equal opportunities.

© А.В. Кошелев, 2010

В условиях продолжающегося процесса дифференциации социологического труда в украинской социологии актуальной является задача исследований взаимосвязей между профессиональной, публичной, прикладной и критическими социологиями [2, 8-9]. За двадцатилетний период становления социологии в Украине наука достигла такого уровня развития, когда уже нужно говорить о становлении социологий и проблемах связанных с ними. Выделенная тема есть широкое поле для дальнейших исследований. В рамках данной темы, на основе проведенных качественно-количественных исследований (используются качественно-количественные результаты исследований, проведенные автором: диссертационных тем кандидатских и докторских диссертаций за период 1990-1999 гг. [1]; тем докладов VI Всеукраинской научно-практической конференции «Проблемы развития социологической теории: украинское общество и глобальные социальные изменения» [4]; тем тезисов и докладов I Конгресса САУ [7, 4]) целью статьи является определение положения, состояния и развития теоретической социологии в украинской социологии.

Критериями анализа выступают принятые виды метаанализа социологического знания [6, 562-567]. Выявление наличия и развития метаанализа

за с целью теоретизирования Мр (prelude) [6, 563] будет характеризовать развитие и становление украинской теоретической социологии. Теоретический уровень социологии, в любых условиях и проблемах, всегда остается научно-практическим цехом по производству теоретического знания. Здесь имеется в виду профессиональная функция академической социологии – метаанализу, обобщению и легитимации получаемых на других уровнях знаний, право которой априори закреплено за ней.

В ходе исследований была выдвинута следующая гипотеза, что «в ходе своей научно-практической деятельности социолог-исследователь самостоятельно не выбирает проблемы исследования, она навязывается ему извне – сформированными социально-историческими условиями». Важным моментом в научной деятельности ученого является его способность воспринимать происходящее в отличных от принятых научных взглядах. Это и есть начало теоретизирования. Как обстоят дела в украинской науке с выбором предмета исследования? Какие на сегодня остаются перспективные и доминирующие вектора в исследованиях? Ответы на эти и подобного рода вопросы высветят сложившееся положение с теоретизированием в украинской социологии. Другой стороной или,

выражаясь по Мертону, латентной функцией данной статьи есть привлечение внимания к научной деятельности в области теоретизирования. Безусловно, это сложный и нелегкий труд, но необходимый.

Результаты проведенного количественно-качественного исследования тем кандидатских и докторских диссертаций, написанных в Украине за период с 1990 года по 2009 год включительно [1], подтверждают выдвинутую гипотезу. За указанный период были проанализированы 422 диссертационных тем, по основным специальностям (табл. 1), из которых лишь 90 тем (21,3%) представлены по специальности 22.00.01.

Таблица 1

Распределение общего количества тем диссертаций за период с 1990 по 2009 года по специальностям (в единицах и процентах, n=422)

	Частота	Процент	Валидный процент	Кумулятивный процент
22.00.01	90	21,3	21,3	21,3
22.00.02	11	2,6	2,6	23,9
22.00.03	80	19,0	19,0	42,9
22.00.04	241	57,1	57,1	100,0
Итого	422	100,0	100,0	

Примечание. С 2002 года было сокращено количество специальностей с 7 до 4. Специальности 22.00.04; 22.00.05; 22.00.06; 22.00.07, существовавшие до 2002 года, отнесены к специальности 22.00.04.

Следует отметить, что эти 90 тем работ по специальности 22.00.01 отражают лишь область научной специализации. Таблица 2 и 3 раскрывают данный показатель по сфере исследования и постановке проблем в диссертационных работах. Так, лишь 12 тем представляют сферу общей теории, включают постановку проблемы или концептуализацию, т.е. затрагивают общетеоретический уровень социологии. Это те данные работы, которые имеют своей целью углубленное изучение социологического знания. Другие работы хоть и представлены в специализации 22.00.01, но касаются различных проблем среднего уровня социологического знания.

Следовательно, 409 тем диссертаций в период с 1990г. по 2009г. отражают специфику социального уровня проблем в обществе (табл. 2 и 3). Отметим, что при анализе тем диссертационных работ, тематически отсутствует сфера анализа (метаанализа) общетеоретической социологии, с целью (постановкой проблемы) конструирования новой социологической теории. Отсутствие метаанализа с целью *Mr (prelude)*[6, 563] не позволяет сформировать независимую украинскую школу теоретизирования и не приводит к генерированию новых научных идей, концепций и теорий.

Таблица 2

Показатели значений соотношения: Сфера (Общая теория) – Специальность – Область проблем (Постановка проблемы, концептуализация общетеоретического уровня) (в единицах, n=22)

Область проблем:			Специальность:				
			22.00.01	22.00.02	22.00.03	22.00.04	Итого
Постановка проблемы, концептуализация общетеоретического уровня	Сфера:	Общая теория	11			1	12
		Социальных процессов модернизации (трансформации)	2			0	2
		Средний (отраслевой) уровень социологии	2			4	6
		Коммуникация	0			1	1
		Информационное, медиапространство, виртуальная среда	1			0	1
Итого			16			6	22

Таблица 3

Сфера научно-практических исследований украинских диссертационных тем за период с 1990 по 2009 гг. по социологии (в процентах, n=422)

	Частота	Процент	Валидный процент	Кумулятивный процент
Сфера научно-практических исследований				
Общая теория	46	10,9	10,9	10,9
Политика	24	5,7	5,7	16,6
Экономика	12	2,8	2,8	19,4
Культура	11	2,6	2,6	22,0
Социальная сфера	8	1,9	1,9	23,9
Политико-социальная	15	3,6	3,6	27,5
Политико-экономическая	2	0,5	0,5	28,0
Социально-экономическая	3	0,7	0,7	28,7
Армия, ОВД, СБУ	18	4,3	4,3	32,9
Социально-культурная	15	3,6	3,6	36,5
Социальных процессов модернизации (трансформации)	59	14,0	14,0	50,5
Комплексная сфера жизнедеятельности (современность)	44	10,4	10,4	60,9

Образования, высшей школы	48	11,4	11,4	72,3
Семья	8	1,9	1,9	74,2
Межнациональная, межэтническая, этнокультурная	11	2,6	2,6	76,8
Профессиональная, трудовая, социально-групповая	40	9,5	9,5	86,3
Сознание, личность, идентичность, гендерность	5	1,2	1,2	87,4
Менеджмент, управление	1	0,2	0,2	87,7
Средний (отраслевой) уровень социологии	21	5,0	5,0	92,7
Национальный, государственный уровень	1	0,2	0,2	92,9
Молодежная среда	8	1,9	1,9	94,8
Коммуникация	8	1,9	1,9	96,7
Информационное, медиа-пространство, виртуальная среда,	10	2,4	2,4	99,1
Экология	2	0,5	0,5	99,5
Социальные системы	2	0,5	0,5	100,0
Итого	422	100,0	100,0	

Если результаты исследования тем диссертационных работ демонстрируют прошлый, почти двадцатилетний период в развитии украинской социологии, то изучение тематики конференций и социологических конгрессов дают нам прогностические показатели на ближайшие 3-5 лет. По результатам VI Всеукраинской научно-практической конференции «Проблемы развития социологической теории: украинское общество и глобальные социальные изменения» прошедшей 6.12.2009г. был осуществлен количественно качественный анализ [5]. Конференция включала 4 секции, представленные 93 докладами (табл. 4).

Таблица 4

Распределение научно-практических докладов участников VI Всеукраинской научно-практической конференции «Проблемы развития социологической теории: украинское общество и глобальные социальные изменения» по уровням знания (в единицах, в %, n=93)

	Частота	Процент	Валидный процент	Кумулятивный процент
Уровень знания				
Общетеоретический уровень	9	9,7	9,7	9,7
Средний уровень	55	59,1	59,1	68,8
Прикладной уровень	2	2,2	2,2	71,0
Общетеоретический и средний уровень	6	6,5	6,5	77,4
Средний и прикладной уровень	21	22,6	22,6	100,0
Итого	93	100,0	100,0	

Анализируя представленные 93 темы докладов по уровням знания, отметим, что 9 (9,7%) составили общетеоретический уровень, 6 (6,5%) общетеоретический и средний уровни (табл. 4), что суммарно составляет 15 (16,2%) работ. Соответственно 78 (83,8%) тем докладов относились к среднему и прикладному социологическим уровням.

Изучение тем по сферам исследования показало, что 14 (15,1%) тем касались вопросов общетеоретического характера, оставшиеся – 79 (84,9%) представляли разнообразные системы (политические, экономические, культурные, социальные и пр.) различных уровней, т.е. отражали внутриобщественные проблемы развития общества (табл. 5).

Таблица 5

Распределение научно-практических докладов участников VI Всеукраинской научно-практической конференции «Проблемы развития социологической теории: украинское общество и глобальные социальные изменения» по сферам исследований (в единицах, в %, n=93)

Сфера исследований	Частота	Процент	Валидный процент	Кумулятивный процент
Общетеоретическая социология	14	15,1	15,1	15,1
Метод, анализ	4	4,3	4,3	19,4
Социальные системы (политические, социальные, культурные)	75	80,6	80,6	100,0
Итого	93	100,0	100,0	

По характеру и цели исследований – 10 (10,8%) докладов отразили метаанализ, как углубленное изучение теорий, соответственно 83 (89,2%) темы имели другую цель (анализ, сравнение, прикладной и практический характер (табл. 6). Не было представлено тем докладов по метаанализу, как способу построения теории, т.е. теоретизированию.

Таблиця 6

Распределение научно-практических докладов участников VI Всеукраинской научно-практической конференции «Проблемы развития социологической теории: украинское общество и глобальные социальные изменения» по характеру и цели исследования (в единицах, в %, n=93)

Характер, цель исследования	Частота	Процент	Валидный процент	Кумулятивный процент
Метаанализ как углубленное изучение	10	10,8	10,8	10,8
Другая цель исследования	83	89,2	89,2	100,0
Итого	93	100,0	100,0	

Научная новизна была представлена по следующим показателям работ: 2 (2,2%) – введение новых понятий и категорий; 6 (6,5%) – новых концептов; 16 (17,2%) тем актуализировали к исследованию проблемы и различного рода внутриобщественных вопросов; оставшиеся 68 (73,1%) – представленные в различных сферах и областях выявляли особенности и различия в исследуемых предметах (табл. 7).

Таблиця 7

Распределение научно-практических докладов участников VI Всеукраинской научно-практической конференции «Проблемы развития социологической теории: украинское общество и глобальные социальные изменения» по введению в оборот новых понятий, категорий, концепций (в единицах, в %, n=93)

Научная новизна	Частота	Процент	Валидный процент	Кумулятивный процент
Понятие, категория	2	2,2	2,2	2,2
Концепт	6	6,5	6,5	8,6
Разработка концепции	1	1,1	1,1	9,7
Актуализация и постановка проблемы	16	17,2	17,2	26,9
Особенности, выявление различий	68	73,1	73,1	100,0
Итого	93	100,0	100,0	

В целом результаты, полученные в ходе анализа, свидетельствуют о том, что в конференции, посвященной проблемам развития социологической теории, преобладает средний и прикладной уровни социологического знания. Не представлены аналитические работы по обобщению достижений (в рамках историографии социологического знания), новизны прошлых периодов в развитии

украинской социологии и отсутствует теоретизирование.

Состоявшийся 15-17 октября 2009г. I Конгресс САУ, посвященный теме «Социология в ситуации социальных неопределенностей», был представлен 392 докладами, отраженных в 21 секции по различным сферам и направлениям. Были проанализированы темы докладов, относящиеся к истории, теории, методологии и методам социологии, связанные с теоретическими разработками. Данные работы представлены в сборнике статей в Разделе 1 [4, 13-340], в сборнике тезисов в секциях 1,2,3,4 [7, 4-99] составившие 144 темы. По результатам анализа были получены следующие результаты.

Общетеоретический уровень представлен 20 (13,9%) темами, сочетание общетеоретического и среднего уровней осуществлялось в 19 (13,2%) работах, что составляет 39 (27,1%), остальные 105 (72,9%) тем сочетают в себе средний и прикладной уровни социологического знания (табл. 8).

Таблиця 8

Распределение тем докладов по уровням знания участников I Конгресса САУ в 4-х секциях (сборник тезисов) и 1-го раздела (сборник статей) по теории, истории, методологии и методам социологии (в единицах, процентах, n=144)

	Частота	Процент	Валидный процент	Кумулятивный процент
Уровень знания				
Общетеоретический уровень	20	13,9	13,9	13,9
Средний уровень	57	39,6	39,6	53,8
Прикладной уровень	14	9,7	9,7	63,4
Общетеоретический и средний уровень	19	13,2	13,2	76,6
Общетеоретический, средний и прикладной уровень	5	3,5	3,5	80,0
Средний и прикладной уровень	25	17,4	17,4	97,2
Институт (институционализация, легитимация)	4	2,8	2,8	100,0
Итого	144	100,0	100,0	

В 126 (87,5%) докладах отсутствует метаанализ в целом. Лишь в 14 (9,7%) темах присутствует метаанализ, с целью углубленного изучения социологического знания и в 2 (1,4%) докладах используется метаанализ с целью построения новой концепции (табл. 9).

Таблиця 9

Распределение тем докладов по уровням исследования участников I Конгресса САУ в 4-х секциях (сборник тезисов) и 1-го раздела (сборник статей) по теории, истории, методологии и методам социологии (в единицах, процентах, n=144)

Уровень исследования	Частота	Процент	Валидный процент	Кумулятивный процент
Метаанализ как углубленное изучение	14	9,7	9,7	9,7
Метаанализ как структурирование знания	2	1,4	1,4	11,0
Метаанализ как способ построения новой концепции	2	1,4	1,4	12,5
Отсутствует	126	87,5	87,5	100,0
Итого	144	100,0	100,0	

Из общего количества представленных докладов в 5 (3,5%) темах предлагается введение новых понятий и категорий; в 3 (2,1%) темах обосновывается концепт; в 14 (9,7%) – разрабатывается модель (концепция анализа) исследования, актуализируются и ставят задачи для последующего изучения в 55 (38,2%) докладах (табл. 10). Доклады по разработке теории и теоретизированию отсутствуют (табл. 10 и 11).

Таблиця 10

Распределение тем докладов по введению новых понятий, категорий, концепций участников I Конгресса САУ в 4-х секциях (сборник тезисов) и 1-го раздела (сборник статей) по теории, истории, методологии и методам социологии (в единицах, процентах, n=144)

Научная новизна	Частота	Процент	Валидный процент	Кумулятивный процент
Понятие, категория	5	3,5	3,5	3,5
Концепт	3	2,1	2,1	5,6
Разработка модели (концепции) для исследования	14	9,7	9,7	15,3
Разработка теории	0	0	0	15,3
Актуализация и постановка проблемы, дискурс	55	38,2	38,2	53,5
Особенности, выявление различий	67	46,5	46,5	100,0
Итого	144	100,0	100,0	

Таблиця 11

Распределение тем докладов по значению научно-практической работы участников I Конгресса САУ в 4-х секциях (сборник тезисов) и 1-го раздела (сборник статей) по теории, истории, методологии и методам социологии (в единицах, процентах, n=144)

Характер исследования	Частота	Процент	Валидный процент	Кумулятивный процент
Прикладной, практический характер	19	13,2	13,2	13,2
Теоретизирование	0	0	0	13,2
Расширение исследуемого предмета	125	86,8	86,8	100,0
Итого	144	100,0	100,0	

Полученные результаты формируют перспективу науки на ближайшие 3-5 лет. В современном украинском социологическом поле отсутствует «чистое», формальное теоретизирование. Данное положение сохранится в ближайшие 3-5 лет без существенных изменений. Отсутствие интереса к данному виду деятельности определено обращает на себя внимание. В докладах конференции по проблемам развития социологической теории и проведенного I-го Конгресса САУ преобладает тематика проблем материального характера среднего и прикладного уровней социологии. Общетеоретический уровень социологии незначительно представлен метаанализом с целью углубленного изучения социологического знания.

Таким образом, на сегодня можно сделать вывод о существовании продолжающегося сложного процесса от-дифференциации [3, 60-61] становления социологий (профессиональной, публичной, критической и прикладной) в общем поле украинской науки. Количество исследований среднего уровня в социологии доминирует, в то время как не представлен метаанализ достигнутых результатов. Не сформирован еще механизм обратной связи, когда новизна – научные достижения, выработанные на среднем уровне «возвращаются» на общетеоретический. Метаанализ и теоретизирование, относительно достигнутого, – отсутствуют. Такое положение дел в науке приводит к безвозвратной потери полученных знаний за двадцатилетний период.

Невостребованная научная работа в области теоретизирования ставит украинскую науку в затруднительное положение, когда придется и в дальнейшем довольствоваться импортируемыми теоретическими разработками из других стран. В подобных условиях сложно говорить

о независимой украинской социологии, способной отвечать на вызовы со стороны изменяющегося социального мира. Один лишь факт вселяет надежду. Украинская социология, как и другие национальные социологии мира в современных кризисных условиях находятся на равных, можно сказать на старте – в процессе поиска и выхода из кризиса. Кризис уравнивает

и дает возможность, вне зависимости от географического и статусного положения науки, каждому включиться в его разрешение. Будем надеяться, что все же сумеет активизироваться украинская социология по стимулированию и развитию данного вида научной деятельности в ближайшее время, что приведет к формированию украинской теоретической школы.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Авторефераты кандидатской и докторской диссертаций // Библиотечка им. Вернадского [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // [http://www.nbuv.gov.ua/_scripts/wwwi32.exe/\[in=_scripts/dis.in](http://www.nbuv.gov.ua/_scripts/wwwi32.exe/[in=_scripts/dis.in)
2. Буравой М. За публичную социологию // Общественная роль социологии / Под редакцией Павла Романова и Елены Ярской-Смирновой. М.: ООО «Вариант», 2008. – С.8-52.
3. Луман Н. Социальные системы. – СПб.: Издательство «Наука», 2007. – 644 с.
4. Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства / Збірник наукових праць. – Випуск 15. – Х.: імені В.Н.Каразіна, 2009, - 670 с.
5. Проблеми розвитку соціологічної теорії: українське суспільство та глобальні соціальні зміни / Програма VI Всеукраїнської науково-практичної конференції.
6. Ритцер Дж. Современные социологические теории. - М.: Питер, 2002. - 688 с.
7. Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей / Тези доповідей учасників I Конгресу Соціологічної асоціації України. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2009. – 476 с.

УДК 613.84:303.4

Т.І. АНДРЕЄВА

ЧИ ВИМІРЮЮТЬ СІМЕЙНІ ОПИТУВАННЯ ПОШИРЕНІСТЬ ТЮТЮНОКУРІННЯ В ПОПУЛЯЦІЇ? РЕЗУЛЬТАТИ ГЛОБАЛЬНОГО ОПИТУВАННЯ ДОРΟΣЛИХ ЩОДО ВЖИВАННЯ ТЮТЮНУ В УКРАЇНІ

Андрєєва Тетяна Іллівна - доцент Школи охорони здоров'я Національного університету «Києво-Могилянська академія», кандидат медичних наук

Оцінено можливість вимірювання поширеності куріння в популяції через опитування однієї людини про всю родину. Показано, що результати більшою мірою відображають рівень теперішнього куріння серед чоловіків та щоденного куріння серед жінок. Рекомендовано використовувати цей метод як рентабельніший і збирати дані про статус щодо куріння за допомогою детальніших запитань, ніж «Чи курить ця людина?».

Ключові слова: поширеність куріння, сімейні опитування, теперішнє куріння, щоденне куріння, Україна.

Оценивалась возможность измерения распространенности курения в популяции посредством опроса одного человека о курении всей семьи. Показано, что результаты в большей мере отражают уровень нынешнего курения среди мужчин и ежедневного курения среди женщин. Рекомендуется использовать данный метод как более рентабельный и собирать данные о курительном статусе с помощью более подробных вопросов, чем «Курит ли этот человек?».

Ключевые слова: распространенность курения, опросы членов семьи, нынешнее курение, ежедневное курение, Украина.

Possibility to estimate population smoking prevalence through proxy reports was evaluated with the use of the Global Adult Tobacco Survey data collected in Ukraine. Estimates based on proxy data reflect rates of current smoking in men and daily smoking in women. This approach is efficient and can be recommended along with more detailed questions than just 'Does this person smoke?'.

Keywords: smoking prevalence, proxy survey, current smoking, daily smoking, Ukraine.

© Т.І. Андрєєва, 2010

Тютюнокуріння є в світі найзначнішою причиною смертей, яким можна запобігти. Згідно з оцінками, в Україні від наслідків куріння щорічно передчасно помирає близько 100 тисяч чоловік [1].

Ефективне впровадження заходів контролю над тютюном потребує надійного вимірювання рівня поширення куріння в популяції. Моніторинг вживання тютюну та заходів контролю над тютюном розглядається як важливий компонент національних та місцевих програм контролю над тютюном [5]. Створення національної системи моніторингу вживання тютюну та ефективності заходів з контролю над тютюном рекомендовано звітом проведеного в Україні глобального опитування дорослих про вживання тютюну [2]. Однак отримання репрезентативних даних часто буває обмежене тим, наскільки можливо дістати доступ до певних груп населення, які рідко бувають вдома під час проведення опитувань. Через це багато опитувань у різних країнах, які мають на меті зібрати дані про поширеність куріння, мають своїм недоліком низький відсоток тих, хто відповів на запитання. Якщо у кожній родині, яка потрапила до випадкової вибірки, опитувати не лише одну людину, але й збирати інформацію про статус щодо куріння всіх дорослих членів сім'ї, це може

суттєво покращити репрезентативність вибірки, оскільки члени родини у більшості випадків належать до різних вікових та статевих груп. Вкладаючи лише мінімальні додаткові кошти, можна суттєво збільшити розмір вибірки й отримати цінну додаткову інформацію, і це розглядається як рентабельний підхід до збору даних про поширеність куріння [3].

Постають такі дослідницькі питання: (1) наскільки точно дані, повідомлені членами сім'ї, можуть відповідати фактичному статусу щодо куріння людини, котра не потрапила в опитування, (2) в яких вікових та статевих групах можливі розбіжності в оцінюванні статусу щодо куріння членами родини, (3) яким чином такі розбіжності можуть впливати на оцінку поширеності куріння в популяції.

Для вирішення перелічених питань були зіставлені дані, отримані під час проведення глобального опитування дорослих щодо вживання тютюну в Україні [2] на етапі сімейного опитування і на етапі індивідуального опитування. Збір даних було здійснено Київським Міжнародним Інститутом Соціології (КМІС).

На етапі сімейного опитування респонденту ставилися запитання про кількість членів родини

загалом і тих, кому вже виповнилося принаймні 15 років. Далі про всіх таких членів родини записували ім'я, вік, стать і запитували: «Чи ця людина у теперішній час курить тютюн, включаючи сигарети, сигари, трубку або кальян?» Варіантами відповідей були: так, ні, не знаю.

На етапі індивідуального інтерв'ю обраного згідно з процедурою респондента запитували: «Ви зараз курите тютюн щодня, не кожного дня чи зовсім не курите?» Якщо респондент відповідав «щодня», він був класифікований як щоденний курець. Якщо людина відповідала «не кожного дня», її запитували: «Чи курили Ви щодня в минулому?» Якщо людина відповідала «зовсім не курю», її запитували: «У минулому Ви курили тютюн щодня, не кожного дня чи зовсім не курили?»

На підставі індивідуальних відповідей стосовно куріння всіх респондентів класифікували на сім груп статусу щодо куріння: (1) щоденні курці; (2) ті, що скорочують куріння, тобто перейшли від щоденного до епізодичного куріння; (3) епізодичні курці, тобто ті, хто курить не щодня; (4) колишні щоденні курці; (5) колишні епізодичні курці; (6) експериментатори, тобто особи, які викурили за життя менше ніж 100 сигарет і зараз не курять; (7) ті, хто ніколи не курил. Перші три групи разом також називають теперішніми курцями.

Дані сімейного опитування і індивідуального опитування розглядалися як дві вибірки.

Зібрані під час сімейного опитування дані було застосовано для того, щоб побудувати розподіли статусів щодо куріння за віком та статтю всіх членів родини, про яких відповідали респонденти. Такі розподіли для перших, других ... останніх членів сім'ї складали до купи і будували розподіли за п'ятирічними віковими проміжками, а саме: 15-19 років, 20-24 років, ... 80 років і старші, окремо для чоловіків та жінок. Усього до цієї вибірки ввійшло 5220 чоловіків та 5362 жінки. Для кожної статевовікової групи були пораховані відсотки тих, кого родичі назвали курцями.

За такими самими віковими проміжками з індивідуальних опитувань отримали відсотки щоденних та теперішніх курців. У вибірку індивідуального опитування ввійшли 4081 чоловік та 4088 жінок.

Через те, що вагові коефіцієнти були відомі лише для учасників індивідуального опитування, дані для обох вибірок розглядалися у незваженому вигляді.

Відсотки курців, за даними сімейного опитування, та відсотки щоденних і теперішніх курців, отримані з індивідуальних опитувань, порівнювали через підрахунок відхилень для кожної вікової групи та суми їхніх квадратів.

Порівняння відсотків курців з сімейного опитування та відсотків щоденних та теперішніх курців з індивідуальних опитувань показано в таблиці 1 та на графіку 1.

Таблиця 1

Відсотки курців з сімейних та індивідуальних опитувань та їхні відмінності, за статтю та віком

	Чоловіки					Жінки				
	СО	ЩК	ТК	Відмінності		СО	ЩК	ТК	Відмінності	
				СО-ЩК	СО-ТК				СО-ЩК	СО-ТК
Усі	48,6	45,7	49,9	2,9	-1,3	8,2	7,1	8,9	1,2	-0,6
Вік										
15-19	25,6	23,2	33,0	2,4	-7,4	6,8	7,8	10,4	-1,0	-3,7
20-24	52,2	51,7	57,3	0,5	-5,0	12,1	12,6	16,7	-0,4	-4,6
25-29	62,5	62,5	67,6	0,0	-5,1	20,1	16,6	22,0	3,5	-1,9
30-34	61,8	56,9	60,3	5,0	1,5	16,5	17,1	20,7	-0,5	-4,2
35-39	61,2	56,8	61,3	4,4	-0,1	16,9	13,4	17,4	3,6	-0,5
40-44	54,7	53,1	57,0	1,6	-2,3	9,7	7,7	9,8	2,0	0,0
45-49	58,1	54,3	60,2	3,8	-2,1	10,7	10,4	12,1	0,4	-1,4
50-54	53,3	50,3	54,9	3,0	-1,6	9,7	6,8	8,7	2,9	1,0
55-59	46,7	44,4	46,2	2,3	0,5	4,0	3,9	3,9	0,1	0,1
60-64	41,2	39,0	41,0	2,3	0,2	2,1	1,2	1,5	0,9	0,6
65-69	38,7	32,8	37,1	6,0	1,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
70-74	25,0	24,3	25,4	0,7	-0,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
75-79	23,2	17,8	20,3	5,4	2,9	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
80+	8,9	5,4	7,5	3,6	1,4	0,4	0,0	0,0	0,4	0,4
СКР				165,1	135,1				40,1	59,1

СО - % курців з сімейного опитування;

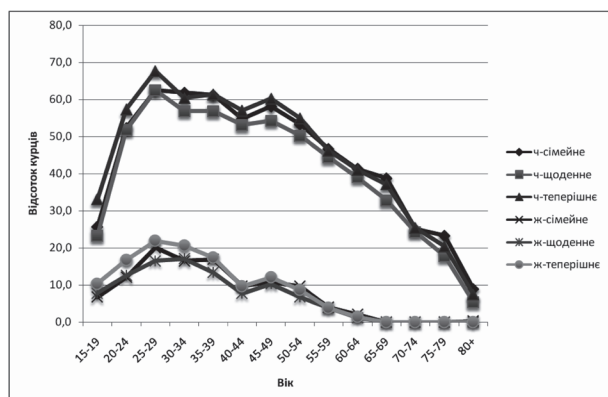
ЩК - % щоденних курців з індивідуального опитування;

ТК - % теперішніх курців (щоденні + епізодичні) з індивідуального опитування;

СКР - сума квадратів різниць

Серед чоловіків для всіх вікових груп відсоток курців з сімейного опитування був вищий, ніж відсоток щоденних курців. Різниця між оцінками сімейного опитування та теперішнім курінням була меншою, і вона була від'ємною у більшості молодших вікових груп та позитивною у більшості старших груп. Це означає, що члени родини повідомляють про теперішнє куріння чоловіків і обізнані в тому числі і про епізодичне куріння, за винятком молодших груп. Можна очікувати, що епізодичне куріння, про яке повідомляють члени родини, це радше епізодичне куріння колишніх щоденних курців, які скорочують споживання. Втім, про епізодичне куріння молодих чоловіків, які починають курити, члени сім'ї з більшою ймовірністю не повідомляють. В цілому, оцінки, отримані з сімейного опитування, були на 2,9% вищі, ніж оцінки щоденного куріння, і на 1,3% нижчі, ніж оцінки теперішнього куріння. На графіку результати для чоловіків показані у верхній частині, оскільки поширеність куріння серед чоловіків значно вища, ніж серед жінок. У вікових групах, починаючи від 30 років, криві оцінок з сімейного опитування та теперішнього

куріння на графіку наближаються одна до одної. У молодших вікових групах оцінки сімейного опитування для чоловіків ближчі до щоденного куріння.

Графік 1. Поширеність куріння (%) серед чоловіків та жінок різних вікових груп в Україні, за даними сімейного та індивідуального опитувань респондентів

Серед жінок для більшості вікових груп сімейне опитування дало оцінки, що були нижчі, ніж поширеність теперішнього куріння. Оцінки сімейного опитування були ближчими до щоденного куріння для жінок молодше 35 років і ближчими до теперішнього куріння для жінок старше 35 років. Для жінок 50-64 років члени родини повідомляли про куріння з більшою ймовірністю, ніж вони самі. В цілому, сімейне опитування давало для жінок оцінки, що більшою мірою наближались до оцінок щоденного куріння.

Отримані результати показують, що опитування членів родини дають достатньо точну інформацію про поширеність куріння серед тих, кого обрано для глибинних індивідуальних інтерв'ю.

Фактично, такі ж самі завдання вирішували і до таких же висновків дійшли дослідники з країн, які раніше створювали системи моніторингу вживання тютюну. В США можливість використання даних, отриманих від інших членів родини, вперше була оцінена в Каліфорнії [3], а потім в інших штатах [4]. Аргументація використання таких даних полягає в тому, що опитування респондентів про інших членів родини дозволяє за незначні додаткові кошти суттєво збільшити вибірку й отримати оцінки поширеності куріння за умовою використання певних статистичних поправок.

Отримані результати про те, що члени родини з меншою ймовірністю повідомляють про жіноче куріння, ніж самі жінки, ще раз показує, що жіноче куріння в Україні залишається менш соціально прийнятним, ніж чоловіче куріння. Це може пояснювати, чому в опитуваннях, в яких збирається інформація від одного представника про всю родину, дані про жіноче куріння будуть заниженими. Саме цим характеризуються панельні опитування домогосподарств, які з 2000 року щорічно проводить Держкомстат. Дані цих опитувань відрізняються від опитувань репрезентативних вибірок тим, що повідомляють нижчі відсотки поширеності куріння серед жінок [1].

Дане дослідження вимірює, наскільки точно оцінки членів родини збігаються з оцінками людини, яка відповідає про свій статус щодо куріння в індивідуальному інтерв'ю. Чи будуть репрезентувати результати сімейного опитування популяцію в цілому залежить від того, яким чином відбиралися родини для опитування і чи була ця вибірка репрезентативною.

Обмеження цього дослідження полягає в тому, що частину відповідей у сімейному опитуванні давали люди, які пізніше розповідали про себе в індивідуальному опитуванні. Це могло зменшити розбіжності між результатами сімейного та індивідуального опитування.

Інформація щодо поширеності куріння, зібрана від представників родини, достатньо точно вимірює поширеність куріння в популяції. Серед чоловіків сімейне опитування дає оцінку, яка ближче до теперішнього куріння, для жінок – щоденного. Члени родини з більшою ймовірністю повідомляють про щоденне куріння та куріння тих, хто перейшов від щоденного до епізодичного куріння, але з меншою ймовірністю – про епізодичних курців, які ніколи не курили щоденно.

При створенні національної системи моніторингу вживання тютюну можна рекомендувати збирати дані про статус щодо куріння від дорослого, який є готовим відповісти на запитання інтерв'юера і є представником родини, що відповідає дизайну вибірки. Однак запитання про статус щодо куріння членів домогосподарства мають бути детальнішими, ніж це було зроблено у межах Глобального опитування дорослих щодо вживання тютюну. Недостатньо збирати інформацію за допомогою запитань, які передбачають бінарні відповіді: «курить/не курить». Рекомендується збирати інформацію, як, наприклад, це робилося в дослідженнях, проведених у США [3, 4]. Перше питання було: «Наскільки Вам відомо, чи була ця особа колись курцем сигарет, тобто викурила за своє життя 100 сигарет або більше?» Якщо відповідь «ні», людина класифікується як та, що ніколи не курила. У випадку позитивної відповіді наступне запитання: «Чи ця людина курить сигарети зараз?» За позитивної відповіді людина класифікується як теперішній курець. У разі негативної відповіді ставиться питання про те, коли людина припинила куріння. Межі, кого вважати нещодавнім колишнім курцем, а кого – давнім, різнилися в дослідженнях і залежали від того, коли на певних територіях були розпочаті інтервенції, вплив яких на припинення куріння передбачалося відстежити у відповідних дослідженнях.

Також якщо представник родини відповідає, що людина курить зараз, доцільно запитати, чи людина курить щодня, через те, що щоденні курці складають найважливішу групу з точки зору контролю над тютюном.

Напрями подальших досліджень

Методологія вимірювання поширеності куріння

може переглядатися на підставі матеріалів великих опитувань. В Україні немає опитувань такого масштабу, як у процитованих вище роботах. Найбільшим поки що опитуванням було опитування дорослих 2010 року, на матеріалах якого можна з'ясувати ще деякі методологічні питання, наприклад, порівняти відповіді про статус щодо куріння в парах «член родини – індивідуальний респондент», а також дослідити, як будуть відріз-

нятися результати оцінки поширеності куріння, якщо збирати інформацію з використанням стаціонарних телефонів, мобільних телефонів тощо.

Це дослідження стало можливим завдяки зусиллям команди Глобального опитування дорослих щодо вживання тютюну, а саме – представників Центрів з контролю захворювань США, Всесвітньої організації охорони здоров'я, Київського Міжнародного Інституту Соціології.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Контроль над тютюном в Україні. Національний звіт. – К. : Міністерство охорони здоров'я України, 2009. – 127 с.
2. GATS Ukraine Country Report. – Kiev: 2010.
3. Gilpin, E. A. Estimates of population smoking prevalence: self-vs proxy reports of smoking status / E A Gilpin, J P Pierce, S W Cavin, C C Berry, N J Evans, M Johnson, D G Bal // Am J Public Health. – 1994. – 84(10). – 1576-1579.
4. Hyland, A. Effect of proxy-reported smoking status on population estimates of smoking prevalence / Andrew Hyland, K. Michael Cummings, William R.Lynn, Donald Corle, Carol A.Giffen // Am. J. Epidemiol. – 1997. – 145(8). – 746-751.
5. MPOWER: A policy package to reverse the tobacco epidemic. – Geneva: World Health Organization, 2008.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 321:342.37(477/476)

І.Г. АЛЕКСЕЄНКО

ТЕНДЕНЦІЇ ДО ЗАМІНИ ПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ НА ПАРЛАМЕНТСЬКУ: ПРОЯВИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ ТА БІЛОРУСІ

Алексєєнко Ігор Григорович - завідувач кафедри цивільного, трудового та господарського права Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, доцент, кандидат юридичних наук

Стаття розглядає конституційно-правові характеристики форм правління в країнах СНД у контексті політичного розвитку пострадянських держав (за винятком країн Балтії). Аналізуються параметри повноважень президентської та парламентської гілок влади в Україні та Білорусі на тлі процесів конституційних змін в цілому на теренах колишнього СРСР. Робиться висновок про мотивації та причини проявів тенденції трансформації президентської форми правління на парламентську.

Ключові слова: політичний розвиток, президентська республіка, парламентська республіка, конституційна реформа, перерозподіл повноважень.

Статья рассматривает конституционно-правовые характеристики форм правления в странах СНГ в контексте политического развития постсоветских государств (за исключением стран Балтии). Анализируются параметры полномочий президентской и парламентской ветвей власти в Украине и Беларуси на фоне процессов конституционных изменений в целом на территории бывшего СССР. Делается вывод о мотивациях и причинах проявлений тенденции трансформации президентской формы правления на парламентскую.

Ключевые слова: политическое развитие, президентская республика, парламентская республика, конституционная реформа, перераспределение полномочий.

The article examines constitutionally-legal descriptions of forms of rule in the countries of the CIS in the context of political development of the postsoviet states (except for the countries of Baltii). The parameters of plenary powers of presidential and parliamentary branches of power are analysed in Ukraine and Byelorussia on a background the processes of constitutional changes on the whole on territory of former USSR. Conclusion is drawn about motivations and reasons of displays of tendency of transformation of presidential form of rule on parliamentary.

Keywords: political development, presidential republic, parliamentary republic, constitutional reform, redistribution of plenary powers.

© І.Г. Алексєєнко, 2010

Як свідчить досвід, розвиток політичних систем сучасності впливає на суміжні сфери, викликаючи ланцюгову реакцію. Форми правління пострадянських країн зазнають найбільш драматичних та динамічних змін, спричинених взаємодією політичних суб'єктів. Баланс повноважень між компонентами державної структури нових незалежних держав стає полем боротьби політичних сил, метою яких є здобуття переваг у політичній конкуренції. В таких умовах форма правління перетворюється з чинника стабіль-

ності держави та суспільства в цілому на об'єкт діяльності політичних партій та груп інтересів. Причиною підвищеного інтересу сучасних політологів до проблем трансформації форми правління в державах пострадянського простору є низка специфічних рис, які не є притаманними країнам усталеної демократії. По-перше, політичні системи пострадянських республік (за винятком балтійських) несуть на собі відбиток радянської правової та конституційної практики, яка не передбачала наявності політичного плюралізму та

боротьби інтересів. Істотний вплив справляють також радянські традиції політичної боротьби, які майже у повній мірі виключали можливість консенсусної взаємодії з метою забезпечення спільних інтересів. Третьою рисою радянської конституційно-правової традиції, яка має політичні наслідки, є домінування держави над іншими акторами всередині суспільства. Зазначені особливості посилюються наслідками політичної практики перших років існування нових незалежних держав. В цей період (переважно 1991 – 1995 роки) відбувалося формування президентських форм правління як механізмів збереження владних прерогатив компартійної еліти. В цих процесах надзвичайно велику роль відіграли перші президенти як гаранті стабільності нових незалежних держав.

Разом з творенням нових груп інтересів та із появою нових громадських акторів на політичній арені виникла потреба у реформатуванні системи владних повноважень в напрямку збільшення ролі представницьких інститутів. Сутність та перебіг процесу посилення тенденції до формування парламентарних модифікацій республіканської форми правління в країнах колишнього СРСР є проблемою даної статті.

Треба відзначити, що проблеми зміни форми правління на пострадянському просторі в політологічному аспекті привертала увагу багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених. Зокрема, порівняльний політологічно-історичний аналіз інститутів президентства в Росії, Центральній та Східній Європі зробив російський політолог А.В.Кинєв [7]. Становлення і розвиток напівпрезидентської форма правління вивчала українська дослідниця О.В.Харченко [13]. Недоліки і переваги парламентської республіки в системі сучасних форм державного правління вивчає С. Тихонова [12]. Попри значні зусилля сучасних вчених, предметною сферою, яка потребує ретельної розробки, є трансформація сучасних форм правління пострадянських республік. Цей процес є динамічним та таким, що відбувається, фактично, на очах політологічної наукової спільноти. Тому його дослідження має визначну актуальність для політичної практики та прогнозування перспектив розвитку демократії в Україні.

Метою статті є опис специфіки та механізмів розгортання тенденції до перетворення президентських форм правління на парламентарні на теренах СНД з акцентом на змісті конституцій України та Білорусі.

Етапи конституційного будівництва в країнах, які є членами Співдружності Незалежних Держав стали, на нашу думку, відображенням специфічного політичного розвитку цих країн. Саме прийняття та зміна конституційних актів відображає розвиток тенденції реформування форми державного правління. Умовно цей процес можна розділити на кілька етапів, які підготували процес формального переходу частини повноважень від голів держав представницьким органам.

Першим став етап ухвалення актів та декла-

рацій про незалежність (суверенітет) республік СРСР, який тривав у період з 1990 до 1992 року [15].

Другим є етап реформування старих радянських конституцій 1978 року. Узбекистан першим з країн СНД прийняв нову конституцію, яка набула чинності 1 січня 1992 року. Грузія пішла шляхом визнання чинності конституції 1921 року. У Грузії в цей період були прийняті деякі конституційні закони, які доповнювали стару конституцію, яка мала виразну парламентарну спрямованість. У своїх деклараціях щодо незалежності (суверенітету) всі держави проголошували необхідність подальших конституційних реформ, крім Туркменістану [3].

Третім етапом став етап ухвалення нових конституцій країн СНД, який хронологічно обмежений другою половиною 1992 року та 1996 роком.

Четвертий етап розвитку пострадянських форм правління, який належить 1997 – 2007 рокам, був наповнений внесенням поправок і ухваленням нових редакцій конституцій.

Саме в цей період до конституції Республіки Білорусь [5] були внесені поправки: «Про державний статус російської мови», «Про зміну порядку формування верхньої палати парламенту (Ради Республіки)».

У Україні 1 листопада 2006 року відбувся перерозподіл повноважень між Президентом і Верховною Радою України. Основними напрямками цієї діяльності стало змагання за формування уряду і порядку організації його діяльності.

Республіка Молдова в 2001 році стала парламентською республікою і президент в цій державі обирається не народом, а парламентом [3].

Грузинський парламент в 2004 році затвердив конституційні зміни щодо статусу Аджарії в межах грузинської держави.

Результатом розвитку політичного процесу у Вірменії 2004 року стали зміни у порядку формування уряду, які фактично перетворили цю країну на єдину серед держав Закавказзя парламентську республіку.

Іншим був зміст конституційних реформ в Азербайджані, які мали місце 2003 року. В цій державі був змінений порядок виборів президента, який гарантував обрання Ільхама Алієва як спадкоємця Гейдара Алієва.

Специфічним прикладом конституційних змін на теренах СНД стала ситуація в Казахстані [1]. В цій державі 1997 року було здійснене скорочення термінів президентських повноважень, іншою поправкою стало обмеження кількості каденцій президента. У 1998 році відбулося надання офіційного статусу російській мові та зміна адміністративно-територіального поділу. Зміна у взаємодії казахстанських політичних сил та укріплення влади президента Н. Назарбаєва привели до впровадження верхньої палати парламенту в 2006 році.

Республіка Киргизія запровадила зміни у своїй конституції 2001 року, надавши статус державної

російській мові [4, 123]. У 2006 році в цій країні було затверджено скасування верхньої палати парламенту.

Значні зміни, які свідчать про еволюцію форми правління від президентської до парламентської, були здійснені у Республіці Таджикистан [3]. Термін повноважень президента був зменшений з 7 до 5 років, зменшені повноваження президента із формування уряду та керівництва спільною діяльністю, про зміну порядку обрання президента і про порядок виконання обов'язків президента.

Загальними рисами конституційних реформ всіх зазначених держав стали мотивації, пов'язані із станом соціально-політичної стабільності та специфікою розбудови нових держав. Зокрема, відмова від соціалістичної економічної системи та впровадження принципів ліберальної ринкової моделі економіки та визнання різноманіття форм власності. Також важливою мотивацією трансформації конституційних актів стали набуття державами СНД міжнародної правосуб'єктності, зміна ідеології державних символів, введення політичного і ідеологічного плюралізму (виняток становить Туркменістан, в якому була закріплена державна ідеологія – Рух Нама). Важливим принципом стало визнання принципу розподілу влад та набуття самостійності судовою гілкою. У всіх країнах СНД з'явилися нові конституційно-правові інститути – посада президента, конституційний суд (за винятком Туркменістану та Казахстану), посада уповноважених з прав людини, пропорційна виборча система.

Істотним принципом, який потребував конституційного оформлення та сприяв становленню політичного процесу в країнах, які виникли після розпаду СРСР, стало визнання верховенства права і закону, природного характеру прав і свобод та їх правових гарантій. У більшості країн СНД зміни в конституціях розширили права місцевого самоврядування у порівнянні з радянським періодом (виняток стали Туркменістан і Білорусь).

Сучасна Україна, на думку багатьох вчених-правознавців (зокрема, В.П. Пастухова [9] та ін., О.Ф. Скакуна [10], Л.І. Спиридонова [11]), великою мірою вирішила питання закріплення прав та повноважень місцевого самоврядування в нинішньому вигляді на основі досвіду держав континентальної Європи.

Аналіз конституцій ([1], [5], [6]) показує, що Верховна Рада України, у порівнянні з іншими парламентами країн СНД, має найбільший обсяг повноважень.

У галузі законодавчого процесу риси парламентарної форми є найбільш наочними. Право законодавчої ініціативи мають депутати Верховної Ради, Президент, Кабінет Міністрів (в основному, з питань державного бюджету), Національний банк України (з питань власної компетенції). Закони приймаються протягом трьох читань (звичайні закони) і протягом двох читань (особливі) [6, 14].

Президент України обирається прямим голосу-

ванням терміном на 4 роки абсолютною більшістю голосів виборців. З 2006 року внесені зміни до статусу президента України. Президент України зберігає за собою довічний статус, довічну недоторканність. Загалом у компетенції Президента України на сучасному етапі переважають представницькі повноваження. З 2006 року Президент дещо обмежений в кадрових повноваженнях. Він може призначати лише прем'єр-міністра за умови схвалення Верховною Радою, міністра закордонних справ і міністрів силових відомств [13, 6]. Президент також має право призначати своїх представників у деяких контрольних і координаційних органах держави (зокрема, державному антимонопольному комітеті, державному комітеті з управління державним майном і комітеті з телебачення та радіомовлення).

Проявом боротьби провідних політичних сил, які базуються на підтримці фінансово-промислових груп, стало встановлення нормативного обґрунтування імпічменту президента. В сучасній Україні процес відсторонення глави держави від влади може бути ініційований не менше ніж 1/3 депутатів Верховної Ради. Рішення про висунення звинувачення і про звільнення президента від посади приймаються двома третинами від складу українського парламенту. У разі дострокового припинення повноважень виконуючим обов'язки президента стає голова Верховної Ради, що відображало у 2006 році прагнення антипрезидентських сил до зосередження максимального обсягу повноважень у руках парламенту.

Кабінет Міністрів України формується спільно президентом і парламентською більшістю, що дозволяє стверджувати про напівпрезидентську форму правління. Разом з тим президент зобов'язаний погоджувати кандидатури прем'єра і підлеглих йому міністрів з парламентською більшістю, а кандидатури на решту посад уряду вносять на основі домовленості лідера парламентських фракцій, які входять до більшості. Це свідчить про можливість класифікації українського різновиду республіки як напівпарламентської [13, 8].

Про вектор подальшої зміни форми державного правління свідчить той факт, що Кабінет Міністрів України має право починати свої засідання і ухвалювати рішення тільки після схвалення його програми Верховною Радою [3]. Крім того, свідченням наближення форми правління до парламентської свідчить стан відповідальності Кабінету Міністрів. Як відомо, Президент України може звільнити прем'єра або підлеглих йому міністрів тільки з відома Верховної Ради. Решта членів уряду може бути звільнена тільки парламентом.

Розуміння розгортання тенденції перетворення президентської форми правління на парламентську покращується завдяки порівнянню української моделі з перебігом трансформації форми правління Республіки Білорусь. Парламент цієї країни – Національні Збори – склада-

ється з двох палат: Рада Республіки (верхня) і Палата представників. Обидві палати обираються одночасно строком на 4 роки [5]. Рада республіки – 56 виборних членів і 8, які призначаються президентом. У палаті представників – 110 депутатів, обраних за мажоритарною виборчою системою. Нижня палата має більше повноважень в сфері законодавчої діяльності, у той час серед повноважень верхньої палати переважають кадрові призначення.

Перевага президента – в балансі повноважень, які зумовлюють ідентифікацію форми правління, – проявляється в організації законодавчого процесу. Право законодавчої ініціативи згідно з білоруською конституцією мають депутати парламенту, президент, уряд, вищі суди, генеральний прокурор, голова комітету державного контролю та група виборців не менша 50 тис. чоловік.

У верхній палаті всі законопроекти передаються на розсуд самої палати [16, 51]. Розбіжності між палатами долаються двома способами – за допомогою погоджувальної комісії або через повторне голосування в палаті представників, при цьому рішення приймаються за наявності двох третин від складу палати.

Президент Білорусії має можливість накладати як повне, так і вибіркове вето, яке не розповсюджується тільки на закони про внесення поправок до конституції. Президентські і урядові законопроекти є терміновими і підлягають розгляду в позачерговому порядку.

Посада президента Білорусії затверджена в 1994 році [5]. До цього главою держави був голова Верховної Ради республіки. Президент обирається терміном на 5 років і не може бути президентом більше двох термінів поспіль. У 2004 році завдяки референдуму, діючому президентові був наданий третій термін повноважень. Слід зауважити, що президент є одночасно головою виконавчої влади Білорусії. В його повноваженнях переважають кадрові та виконавчо-розпорядчі функції. За багатьма формальними характеристиками, відображеними у конституції, президент Білорусії є більш сильним, ніж президент Російської Федерації [7].

Президент Білорусії має право призначати вибори у всі органи влади (крім президентських), може розпускати обидві палати парламенту, формує органи фінансового контролю, затверджує державні свята, має право відкладати або скасовувати проведення страйку, має право скасовувати рішення місцевих рад, має право видавати декрети, які мають силу закону, призначає керівників виконавських органів усіх рівнів. У ситуаціях дострокового припинення повноважень обов'язки президента виконує прем'єр-міністр, голова Палати представників або голова Ради Республіки [5, 22].

Процедура імпічменту президента Республіки Білорусь викладена у спосіб, який істотно обмежує її довільне використання опонентами діючої президентської влади. З ініціативою імпічменту

може виступити група депутатів палати представників не менша третини від його загального складу. Рішення про висунення звинувачення повинне бути підтримане більшістю в 2/3 палати представників, рішення про звільнення від посади приймає Рада Республіки більшістю в 2/3 від конституційного складу. Процедура імпічменту не може ініціюватися двічі протягом року, не може бути ініційована в термін не більший 6 місяців до закінчення повноважень Палат Національних Зборів [5, 31]. Враховуючи, що обидві палати Національних Зборів контролюються політичними силами, які підтримують діючого Президента Білорусії, сценарій імпічменту виглядає малоімовірним.

Домінування президентської влади в білоруській формі правління показує статус та повноваження уряду Білорусії. Структуру і склад уряду визначає президент. Голову уряду призначає президент з відома палати представників, інших призначає президент за поданням прем'єр-міністра. До складу уряду входять не тільки міністри, але й голови кількох державних комітетів: голова комітету державного контролю, голова правління національного банку, президент національної академії наук і голова правління споживчих товариств Білорусії [5, 33]. З правом дорадчого голосу до складу уряду входить також голова адміністрації президента. З питань своєї компетенції уряд дає ухвали, прем'єр-міністр має право видавати розпорядження, які мають загальнообов'язковий характер.

Проведений аналіз розвитку пострадянських держав показує, що причинами виникнення тенденцій до встановлення парламентарних форм правління у республіках колишнього СРСР стали такі процеси.

По-перше, це поява альтернативних політичних гравців – конкурентів політичних сил, які виникли на основі старої партійно-владної еліти. Вказані сили не набули вирішальної переваги у жодній з держав СНД. Тому мали істотну перевагу в розподілі державної влади через механізм, який уможливорює отримання якнайбільшої кількості політичних дивідендів в умовах недостатнього політичного впливу та ресурсів. По-друге, активність фінансово-промислових груп, які виникли на основі перерозподілу державної власності, стала причиною внесення до порядку денного питань про зміну форми правління з президентської на парламентарну. Така форма правління стає запорукою балансу сил між провідними клановими угрупованнями, які спонсорують основні парламентські політичні сили. Третім чинником, який пов'язаний з ініціацією тенденції заміщення президентської форми правління парламентарною є вплив зовнішньополітичних акторів, які висувають вимоги щодо демократичних перетворень. Порівняння форм правління в Україні та Білорусії дозволяє стверджувати, що конституційне обґрунтування балансу повноважень між парламентом та президентом в обох країнах сформувалося

на основі специфічної взаємодії політичних сил та інституційного розвитку політичної сфери. Тенденція до зовнішнього, декораційного парламентарного обґрунтування квазіавторитарного політичного режиму в сучасній Білорусі особливо

наочно проявляється на тлі нестійкого балансу президентських та парламентських повноважень в Україні, який став результатом жорсткої конкурентної боротьби потужних економічних груп інтересів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Айтхожин К.К. Конституция Республики Казахстан. – Режим доступа // <http://kazgva.co.kz/zhirencn.shtml>
2. Бостан С. Президентська форма державного правління: юридична модель і політична практика // *Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.* – К., 2005. – Вип.:16. – С. 101-108.
3. Вишняков В.Г. Конституции стран - членов СНГ: система государственной власти и местного самоуправления. – Режим доступа // <http://www.juristy.ru/statii/govlaw/govlaw3.htm>
4. Георгіца А. З. Конституційне право зарубіжних країн. Підручник. – Тернопіль: «Астон», 2003. – 432 с.
5. Конституция Республики Беларусь 1994 года. Принята на республиканском референдуме 24 ноября 1996 года. – Минск: Прада, 1997. – 56 с.
6. Конституция Украины. Принята на пятой сессии Верховной Рады Украины 28 июня 1996 года – Киев: Либідь, 1996. – 36 с.
7. Кынев А.В. Институт президентства России, стран СНГ, Центральной и Восточной Европы: сравнительно-политологический анализ. – Режим доступа <http://intellectuals.ru/cgi-bin/proekt/kynev/kynev.cgi?action=articul&statya=viewstat&id=id41&versia=1>
8. Максимець Б. М. Політичні партії як чинник формування та реалізації стратегії державної політики : дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / Національна академія держ. управління при Президенті України. — К., 2005. — 205 с.
9. Пастухов В.П., Пеньківський В.Ф., Наум М.Ю. Основы правознавства: Навч. посібник.-К.: «Знання», КОО, 2000.-426с.
10. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Харків: Консум, 2001. – 256 с.
11. Спиридонов Л.И. Теория государства и права. Учебник – М.: «Проспект», 1999 – 304с.
12. Тихонова Е. Парламентська республіка в системі сучасних форм державного правління: недоліки і переваги // *Європа, Японія, Україна: шляхи демократизації державно-правових систем: Матеріали міжнар. наук. конф. (17-20 жовтня 2000 р.).* – 2000. – С. 89–93.
13. Харченко О. В. Напівпрезидентська форма правління: становлення і розвиток. : Дис. канд. наук: 23.00.02 – К.: 2009. – 18 с.
14. Хропанюк В. Н. Теория государства и права. М.: Наука, 2002 – 246 с.
15. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран.-М.:Прогресс 1999.- 348 с.
16. Шаповал В. Форма держави в конституційному праві // *Вісник Конституційного Суду України* – 2003. – № 2. – С. 47–58.

УДК 327 (477+460)

Т.В. ВІСЛЕНКОВА

ПОЛІТИЧНИЙ ДІАЛОГ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ІСПАНІЄЮ: СТАНОВЛЕННЯ, РОЗВИТОК ТА СУЧАСНИЙ СТАН

Вісленкова Тетяна Володимирівна – аспірантка кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили

У статті досліджується становлення та розвиток політичного діалогу між Україною та Іспанією з 1991 по 2010 рр. Подається авторська періодизація еволюції двосторонніх відносин, аналізуються основні проблеми та окреслюються перспективні напрямки міждержавної взаємодії.

Ключові слова: Україна, Іспанія, політичний діалог, міждержавна взаємодія.

В статье исследуется установление и развитие политического диалога между Украиной и Испанией с 1991 по 2010 гг. Представлена авторская периодизация эволюции двусторонних отношений, анализируются основные проблемы и очерчиваются перспективные направления межгосударственного взаимодействия.

Ключевые слова: Украина, Испания, политический диалог, межгосударственное взаимодействие.

The formation and development of political dialogue between Ukraine and Spain from 1991 to 2010 are examined in the article. The author offers the division into periods of the evolution of bilateral relations, analyzes problems and outlines perspective directions of interstate cooperation.

Keywords: Ukraine, Spain, political dialogue, interstate cooperation.

© Т.В. Вісленкова, 2010

Становлення України як суверенної держави та активного гравця на міжнародній арені відбувається в умовах глобалізації соціально-економічних процесів і вимагає від неї адекватного цивілізованого підходу до складного і неоднозначного процесу трансформації українського суспільства. У контексті здійснення її зовнішньої політики та реалізації національних інтересів важливим чинником розвитку є співпраця з країнами Західної Європи та Іспанією зокрема як розвинутою країною світу.

За останні роки вплив Іспанії на європейському та світовому просторі значно зріс. За роки свого членства в ЄС країні вдалося зайняти гідне місце у родині європейських держав, збільшити свою роль на міжнародній арені та закріпити свої позиції в якості «мосту», який пов'яже ЄС з Латинською Америкою та країнами Магрибу. Саме тому Іспанія може стати взірцем для подальшої трансформації України, а також її надійним партнером і союзником у різноманітних сферах.

Останнім часом з'явилося достатньо досліджень з питань зовнішньої політики України. Мова йде насамперед про роботи таких авторів, як В. Манжола, Б. Парахонський, Г. Перепелиця, Л. Чекаленко [6, 15, 16] та ін. Проте співпраця України з Іспанією, поряд з іншими країнами Західної Європи, заслуговує на окрему увагу. Що стосується безпосередньо вітчизняної іспаністики, окремі аспекти зовнішньої політики Іспанії, втім, без аналізу українського напрямку, розкриваються у роботах В. Копійки, І. Лікаренка, І. Покровської [4, 5, 11] та ін.

На окрему увагу заслуговують роботи російських іспаністів. Зокрема у монографії Н. Ані-

кеевої «Іспанія у сучасному світі: 1976-2004 рр.» в рамках комплексного дослідження основних напрямів зовнішньої політики Іспанії розглядається українсько-іспанська взаємодія (в контексті розвитку відносин Іспанії з державами колишнього СРСР) [1].

Аналіз іспанської та англійської літератури демонструє відсутність інтересу у зарубіжних науковців до обраної проблематики.

Таким чином, у вітчизняній та зарубіжній науці тема українсько-іспанських відносин залишається розробленою недостатньо. Хоча сьогодні накопичилося чимало наукових робіт з питань євроінтеграційних прагнень України, існують окремі наукові розвідки, присвячені іспанській проблематиці, комплексне дослідження взаємин України та Іспанії, яке б дозволило створити теоретичне підґрунтя для побудови моделі ефективних міждержавних відносин, сьогодні відсутнє. Це створює передумови для започаткування досліджень у цій сфері.

Метою даної статті є дослідження процесу становлення та еволюції політичного діалогу між Україною та Іспанією, аналіз сучасного стану політичної взаємодії, визначення проблем у цій сфері та окреслення перспектив подальшого співробітництва.

Іспанія підтримала трансформаційні процеси, які розпочалися на пострадянському просторі. Україна є країною, з якою в Іспанії склалися одні з найдинамічніших стосунків з державами регіону. Відносини України та Іспанії у політичній галузі виконують ряд важливих функцій у контексті просування українсько-іспанської співпраці в цілому. Серед головних напрямів політичного

співробітництва між двома країнами можна виділити такі: відносини на високому та найвищому рівні між політичними лідерами України та Іспанії; міжпарламентські зв'язки; контакти між міністерствами, відомствами та іншими органами виконавчої влади, відносини на локальному рівні (між адміністративними одиницями). Розглянемо докладніше процес становлення українсько-іспанських відносин.

Уряд Королівства Іспанія визнав Україну як незалежну державу 31 грудня 1991 р.

Розвиток двосторонніх політичних відносин пройшов через певні етапи: від початкового етапу формування до переходу на рівень конструктивної співпраці. Відповідно в українсько-іспанських відносинах можна виділити три етапи.

Перший етап умовно можна назвати початковим або ознайомчим. Його хронологічні рамки охоплюють період з 30 січня 1992 р. – часу встановлення дипломатичних відносин між Україною та Іспанією шляхом підписання спільного комюніке – до жовтня 1996 р., візиту Президента України Леоніда Кучми до Іспанії. В цей час відбувається закладення основ договірно-правової бази та налагодження співпраці. Так, у Спільному комюніке закріпилося прагнення обох держав встановити та розвивати дипломатичні відносини у дусі «дружби і співробітництва, що базуються на принципах взаємної поваги, суверенітету, рівності і невтручання у внутрішні справи один одного» [14].

Візит Міністра закордонних справ Іспанії Ф.Фернадеса Ордоньеса в Україну 23 квітня 1992 р. позитивно віддзеркалився на розвитку двосторонніх відносин. Під час цього візиту сторони підписали Меморандум про консультації між Урядами двох країн, який підтвердив бажання «зміцнювати і розвивати стосунки дружби і взаємної довіри між народами обох держав» [7]. В ньому, зокрема, говориться про регулярне проведення консультацій між урядами обох держав з метою обміну думками з основних міжнародних проблем, що становлять інтерес для обох сторін, особливо з питань двосторонніх відносин.

У серпні цього ж року в Києві зпочало функціонувати дипломатичне представництво Королівства Іспанії, а в червні 1995 р. – Посольство України в Мадриді.

В цей період спостерігається розвиток відносин на високому рівні. У відповідь на візит іспанського колеги, міністр закордонних справ України А.М. Зленко у лютому 1994 р. прибув до Мадрида з офіційним візитом. Українського Міністра прийняв Король Іспанії Хуан Карлос I, відбулися зустрічі з головою уряду Іспанії Ф. Гонсалесом та іншими міністрами. В ході візиту був парафований текст Договору про дружбу і співробітництво між двома державами.

У квітні, грудні 1994 р. та у листопаді 1995 р. проходили робочі зустрічі міністрів закордонних справ України та Іспанії в рамках міжнародних та європейських форумів, а також двосторонні

політичні консультації (вересень 1995 р.) між МЗС двох країн. У 1995 р. в українському парламенті була створена група дружби з Іспанією, на що схвально відреагувала іспанська сторона [10, 56].

Важливою подією двосторонніх відносин став державний візит до Іспанії Президента України Л.Д. Кучми 7 жовтня 1996 р. Упродовж цього візиту була підписана низка двосторонніх угод: Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Іспанією, Угода про економічне та промислове співробітництво, Угода про повітряне сполучення, Угода про співробітництво в галузі освіти, науки і культури, Угода про соціальне забезпечення громадян. Президента України Леоніда Даниловича Кучму прийняв Король Іспанії Хуан Карлос I, який підтвердив підтримку майбутньої інтеграції України в ЄС, а також схвально оцінив підписання 14 січня 1994 р. президентами трьох держав (України, США та Росії) тристоронньої заяви, відповідно до якої Україна, зокрема, підтвердила своє зобов'язання приєднатись до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [12]. Необхідно сказати і про домовленість щодо візиту Короля Іспанії до України навесні 1997 р., яка була досягнута під час зустрічі на вищому рівні [3, 4]. Проте до сьогодні запланований візит так і не був реалізований.

Іспанська сторона підкреслювала, що Україна займає окреме місце у зовнішньополітичних пріоритетах Іспанії. В іспанських урядових та політичних колах існувала думка, що Україна є одним з ключових факторів регіональної та європейської безпеки [3, 5].

Наступний етап (1997-2004 рр.) характеризувався подальшим розвитком політичного діалогу, проте з перемінним успіхом. Так, продовжувалися зустрічі на високому рівні (у вересні 1997 р., у вересні 1999 р., у листопаді 2000 р. та у травні 2001 р. пройшли робочі зустрічі міністрів закордонних справ України та Іспанії в рамках міжнародних та європейських форумів) та відбулися двосторонні політичні консультації (у лютому 1998 р. та у червні 2001 р.). На початку XXI ст. спостерігалось певне охолодження відносин, що пояснювалось відходом Іспанії від проєвропейського курсу та орієнтацією на більш глибоке партнерство з США, а також міжнародною ізоляцією України після «касетного» та «кольчужного» скандалів.

8 липня 1997 р. під час саміту НАТО в Мадриді Президент України Л.Д. Кучма зустрівся з Главою Уряду Іспанії Х.М. Аснаром. В ході бесіди були порушені питання інтеграції України до європейських структур, відзначена важливість укладення Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО, висловлені пропозиції щодо участі України в розбудові нової архітектури європейської безпеки, а також обговорено співпрацю України з міжнародними фінансовими організаціями [12].

6-7 листопада 2001 р. відбувся візит в Україну міністра закордонних справ Іспанії Х. Піке, який

провів зустрічі з міністром закордонних справ України А.М. Зленком, президентом Л.Д.Кучмою та прем'єр-міністром А.К. Кінахом. Очільник іспанської дипломатії запевнив українське керівництво, що Іспанія у ході свого головування в ЄС у першому півріччі 2002 р. докладе максимальних зусиль задля політичного й економічного зближення України з європейськими структурами [12]. У ході візиту Х. Піке до Києва була також підписана Угода про науково-технічне співробітництво між Україною та Іспанією.

Третій етап – з 2004 р. і до сьогодні – позначився тенденцією до посилення взаємодії між парламентами і відомствами України та Іспанії. Це пояснюється приходом до влади уряду соціалістів та зміною проатлантичного курсу зовнішньої політики, а також демократичними перетвореннями в Україні. Так, починаючи з 2004 р. глави зовнішньополітичних відомств обох країн регулярно зустрічалися в рамках міжнародних заходів, двічі на рік проводились двосторонні політичні консультації на рівні директорів департаментів та заступників міністра. Поступово активізувалось міжпарламентське співробітництво – у 2007 р., вперше за історію двосторонніх відносин, в іспанському парламенті була створена група міжпарламентської дружби. За словами І.Хіля Ласаро, голови групи дружби з Україною у Конгресі депутатів Іспанії, цей факт демонструє рівень інтересу Іспанії до співпраці з нашою країною, оскільки Україна є однією з небагатьох держав Східної Європи, з якими створена група з міжпарламентських зв'язків [9].

Обмін візитами міністрів закордонних справ України та Іспанії впродовж 2007 р. (міністр закордонних справ Іспанії відвідав Україну в червні, а його колега здійснив візит у відповідь в листопаді – це був перший візит міністра закордонних справ України до Іспанії з 1994 р.) створив передумови для виведення двосторонніх відносин на якісно новий рівень. Під час зустрічі у листопаді міністри А.П. Яценюк та М.А. Моратінос підписали Меморандум про співробітництво між Міністерством закордонних справ України та Міністерством закордонних справ і співробітництва Королівства Іспанія з метою наближення України до Європейського Союзу. За цим Меморандумом Україна та Іспанія продовжать співробітництво, враховуючи «бажання Міністерства закордонних справ Королівства Іспанії зробити свій внесок в успіх процесу трансформації та реформ в Україні, спрямованих на подальше зближення України з Європейським Союзом, шляхом надання досвіду у сфері євроінтеграції, а також посилення двосторонніх відносин загалом» [8]. Таким чином, були створені передумови для передачі Україні досвіду Іспанії в процесі євроінтеграції, а також запроваджені конкретні механізми допомоги Україні на цьому напрямку, зокрема на рівні експертних консультацій.

У 2008 та 2009 рр. продовжувалася активна співпраця. 12 травня 2009 р. була підписана вкрай

важлива для обох сторін Угода щодо врегулювання та впорядкування трудових міграційних потоків. Відбувалися робочі зустрічі представників МЗС обох країн, під час яких обговорювалися питання врегулювання міграційних потоків, євроатлантичні прагнення України та перспективи головування Іспанії в ЄС у першому півріччі 2010 р.

У листопаді 2009 р. в Україні з офіційним візитом перебував міністр закордонних справ і співробітництва Іспанії М.А. Моратінос. У ході візиту було досягнуто домовленості, що відносно у політичній та торговельно-економічній сферах необхідно активізувати і піднести на вищий щабель. М.А. Моратінос пообіцяв, що за період іспанського головування в ЄС буде укріплений механізм Східного партнерства як корисний інструмент двостороннього та багатостороннього співробітництва, який дасть новий поштовх відносинам ЄС зі своїми східними сусідами [12]. Також у ході візиту відбулися переговори з питань двостороннього співробітництва у сфері боротьби з піратством, а саме: участь України у військово-морській операції ЄС «Аталанта» для боротьби з актами піратства біля узбережжя Сомалі. Результатом зустрічі стала Спільна заява про зміцнення співробітництва між МЗС України та МЗС Королівства Іспанія. МЗС обох країн продовжуватимуть проводити консультації з питань відносин у двосторонній, багатосторонній та європейській сферах, відносин України та НАТО, а також енергетичної безпеки, розвитку енергетичних мереж, відновлювальної енергії та управління енергетичними ресурсами.

За два місяці, у січні 2010 р., його колега П.В.Порошенко відвідав Мадрид з робочим візитом, під час якого була підписана Угода про взаємне визнання та обмін посвідчень водія. Зазначена угода стала першою угодою подібного типу, яку Україна уклала з іноземною країною. Відтепер громадяни України, які легально мешкають на території Іспанії, зможуть отримати іспанське посвідчення водія за спрощеною процедурою.

Серед важливих дипломатичних кроків майбутнього – запланований на 2011 р. візит до України Короля Іспанії Хуана Карлоса I та візит в Іспанію Президента України В.Ф. Януковича.

Досить активно розвивається галузеве співробітництво. Зокрема, певні досягнення є у сфері військової взаємодії. Двосторонні відносини між Королівством Іспанія та Україною у військовій сфері були започатковані з жовтня 1996 р., коли міністри оборони обох країн, О.В. Кузьмук та Е.Серра Ресач, підписали Протокол про співробітництво між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Королівства Іспанія. З 1999 року були започатковані щорічні засідання спільної українсько-іспанської комісії з питань двостороннього військового співробітництва, які по черзі проводяться в Україні та Іспанії. Головними заходами двостороннього військового співробітництва, які проводяться в Україні та

Іспанії, є обмін делегаціями фахівців, участь у військових навчаннях тощо [12].

Протягом часу існування українсько-іспанського політичного діалогу було напрацьовано та укладено певну договірно-правову базу. Договірні-правова база українсько-іспанських відносин нараховує 26 чинних договорів, з яких 8 є міждержавними, 10 – міждержавними і 8 – міжвідомчими. Чинні договори охоплюють різні напрямки співробітництва, що надає українсько-іспанським відносинам різноплановості та багатосторонності. На даному етапі між українською та іспанською сторонами опрацьовуються близько 8 проектів двосторонніх міжнародних договорів щодо співробітництва в галузях оподаткування, сільського господарства та харчової промисловості, юстиції; щодо технічного співробітництва тощо.

Слід зазначити, що позитивна динаміка поступу українсько-іспанських відносин відбувається завдяки зусиллям як української, так і іспанської дипломатії. Це свідчить про визначення оптимістичної перспективи майбутніх двосторонніх відносин.

Що стосується відносин на локальному рівні, необхідно відмітити їх недостатній розвиток. Так, ще у 1981 р. між містами Валенсія та Одеса була підписана угода про дружні зв'язки, проте останнім часом контакти між містами не підтримувалися [2]. Перспективною виглядає Угода щодо торгово-економічної, науково-технічного та культурного співробітництва між АРК Крим та автономним співтовариством Фораль Наварра, підписана 2009 р. [13]. Започатковані контакти між іншими регіонами української та іспанської держав, проте офіційні угоди про співробітництво поки не підписані. Така ситуація потребує коригування, оскільки розвиток співпраці між регіонами є дуже корисним для розвитку стосунків на інших рівнях і може слугувати каталізатором розвитку міждержавних відносин в цілому.

Отже, в ході розбудови двосторонніх відносин Україна та Іспанія досягли певних успіхів у цій сфері. Проте українсько-іспанські відносини не позбавлені проблем. Одним з факторів, що гальмує розвиток діалогу, є обережність, з якою іспанське керівництво відноситься до України. Це демонструє відмінність задекларованого рівня підтримки нашої держави на міжнародній арені від фактичного рівня, який залишається досить низьким. Це пояснюється декількома причинами. По-перше, географічним фактором, який змушує обидві країни зосередитися на розбудові стосунків з географічними сусідами. І в питанні, наприклад, європейської інтеграції, Іспанія послідовно підтримує ідею розширення ЄС на південь, а не на схід. По-друге, присутністю в українсько-іспанському діалозі «російського» фактора. Встановлені ще за радянських часів російсько-іспанські контакти сьогодні знаходяться на досить високому рівні і певним чином детермінують відносини Королівства з країнами пострадянського простору. Показовим є те, що

за останні роки Глава Іспанської держави Хуан Карлос I тричі відвідав Російську Федерацію, в той час як запланований з 1997 р. візит до України досі залишається нереалізованим. І по-третє, фінансова криза 2008-2009 рр. змусила країни світу зосередитися на внутрішніх проблемах та звужити напрямки зовнішньополітичної співпраці, залишивши тільки життєво необхідні.

Проте, попри зазначені проблеми, сьогодні існує достатньо сфер для розвитку подальшого співробітництва і налагодження інтенсивної співпраці та обміну досвідом. Це обумовлюється схожістю комплексу проблем, які присутні в Україні та Іспанії, а саме: становлення і розвиток демократії, мовне розмаїття, проблеми у південних регіонах, боротьба зі злочинністю і піратством та ін. Обмін досвідом у вирішенні цих проблем допоможе знайти їх ефективне вирішення.

Перспективним виглядає співробітництво в рамках ініціативи ООН «Альянс цивілізацій», спрямованої на налагодження діалогу між християнським та ісламським світами; у сфері боротьби зі злочинністю, тероризмом і піратством, у правничих проектах ОБСЄ та Ради Європи, а також у миротворчих проектах під егідою різних світових структур.

Для України дуже корисним буде вивчення досвіду Іспанії у сфері адміністративного управління регіонами. Ознайомлення з іспанськими досягненнями допоможе не тільки полегшити впровадження адміністративної реформи в Україні, але й установити контакти на локальному рівні між адміністративними одиницями, що позитивно вплине на міждержавний діалог у цілому.

Ще однією сферою, яка може бути цікавою для взаємного аналізу як на експертному, так і на офіційному рівнях, є бачення та потенційна роль України в Чорноморському регіоні та Іспанії в Середземноморському. Україна та Іспанія – це мости, які з'єднують ці регіони з європейською територією, і тому вони можуть спільно розробляти концепції створення стабільного та відкритого для співпраці субрегіонального середовища.

Таким чином, сьогодні між Україною та Іспанією існує досить динамічний політичний діалог. Взаємовідносини між Україною та Іспанією пройшли різні етапи, проте в цілому можна говорити про позитивну динаміку розвитку. Певні проблеми, такі як відставання фактичного рівня підтримки на міжнародній арені Іспанією України від задекларованого, обережність іспанського керівництва та врахування ним «російського» фактора у відносинах з Україною, зосередженість на внутрішніх проблемах та ін., пригальмовують розвиток діалогу. Проте оскільки для України європейський вибір є пріоритетним, міждержавні відносини з країнами Західної Європи, в тому числі з Іспанією, повинні залишатися у полі зору вітчизняних політиків. Тим більше, що сьогодні існує достатньо сфер співпраці й обміну досвідом, які можуть зацікавити експертні та офіційні кола з обох сторін.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Аникеева Н. Испания в современном мире: 1976-2004 гг. / Н. Аникеева. – М.: Изд-во «Национальное обозрение», 2007. – 280 с.
2. Города-побратимы Одессы [Электронный ресурс] // Официальный сайт города Одесса. – Режим доступа: http://www.odessa.ua/cooperation/twin_cities.
3. Звіт про роботу Посольства України в Іспанії у 1996 р. // Архів МЗС України. – Ф. 8 – Оп. 126. – Спр. № 9. – Арк. 4-10.
4. Копійка В. Проблеми вступу Іспанії та Португалії до європейських співтовариств / В. Копійка // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2002. – Вип. 22 (Частина II). – С. 182–191.
5. Лікаренко І. Соціально-політичні передумови вступу Іспанії до міжнародних організацій / І. Лікаренко // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: матеріали другої всеукраїнської наукової конференції, 13-14 листопада 1997. – К.: 1997. – С. 256–259.
6. Манжоло В. Україна у двосторонніх відносинах з провідними країнами світу // Зовнішня політика України: Стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / За ред. Г. Перепелиці. / В. Манжоло. – К.: ВД «Стилос», 2009. – С. 265–285.
7. Меморандум про консультації між урядом України та урядом Королівства Іспанія від 23 квітня 1992 р. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=724_016
8. Меморандум про співробітництво між МЗС України та МЗС Королівства Іспанії з метою наближення України до Європейського Союзу від 16 листопада 2007 р. [Електронний ресурс] // Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article%3Fart_id=223285917&cat_id=223280190
9. Новини посольства України в Королівстві Іспанія від 20 березня 2007 р. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт посольства України в Королівстві Іспанія. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/spain/ua/news/print/4017.htm>
10. Повідомлення Посольства України в Іспанії Керівнику групи народних депутатів України з міжнародних зв'язків з Іспанією від 25.12.1995 // Архів МЗС України. – Ф. 8. – Оп. 126. – Спр. № 5. – Арк. 56.
11. Покровська І. Іспанський досвід наближення до НАТО / І. Покровська // Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка. Сер. Міжнародні відносини. – 1998. – Вип. 10. – С. 22–26.
12. Політичний діалог між Україною та Королівством Іспанія [Електронний ресурс] // Офіційний сайт посольства України в Королівстві Іспанія. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/spain/ua/2009.htm>.
13. Решение Президиума Верховной Рады АРК Крым «О заключении Соглашения между Автономной Республикой Крым (Украина) и автономным сообществом Фораль Наварра (Королевство Испания) о торговом-экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве» [Электронный ресурс] // Официальный сайт Верховной Рады АРК Крым. – Режим доступа: <http://www.rada.crimea.ua/act/8825>.
14. Спільне комюніке про встановлення дипломатичних відносин між Україною та Королівством Іспанія від 30 січня 1992 р. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=724_015.
15. Україна – ЄС: на шляху до нового формату відносин: матеріали міжнародного «круглого столу» 24 квітня 2008 р., Київ / від. ред. Б. Парахонський – К.: НППМВ, 2008. – 160 с.
16. Чекаленко Л. Зовнішня політика України / Л. Чекаленко. – К.: Либідь, 2006. – 712 с.

УДК 323.1

А.І. КЛЮЙ, Н.І. КЛЮЙ

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ У ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ УЧНІВ

Клюй Анатолій Іванович – доцент кафедри політології
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара,
кандидат історичних наук

Клюй Наталія Іванівна – вчитель-методист спеціалізованої школи №83

У статті автори аналізують еволюцію поняття та змісту національної ідеї в процесі історичного розвитку України, характеризують особливості патріотичного виховання в сучасній вітчизняній системі освіти, показують роль та значення гуманітарних дисциплін у виховному процесі учнів.

Ключові слова: національна ідея, цивілізація, патріотичне виховання, гуманітарні дисципліни.

В статье авторы анализируют эволюцию понятия и содержания национальной идеи в процессе исторического развития Украины, характеризуют особенности патриотического воспитания в современной отечественной системе образования, показывают роль и значение гуманитарных дисциплин в воспитательном процессе учащихся.

Ключевые слова: национальная идея, цивилизация, патриотическое воспитание, гуманитарные дисциплины.

The evolution of the notion of the national idea and its contents in the process of historical development of Ukraine is analysed in this article; the specific of the patriotic education in modern national system of education is studied; the role and the meaning of the humanitarian sciences in the educational process is researched.

Keywords: national idea, civilisation, patriotic education, humanitarian sciences.

© А.І. Клуй, Н.І. Клуй, 2010

Аналіз історії людської цивілізації красномовно засвідчує, що важливим фактором як економічного так і соціального поступу держави, консолідації громадян та становлення їх патріотизму є національна ідея, тобто уявлення громадян про їх оптимальну національно-консолідуючу поведінку на власну користь і благо нації.

Українська національна ідея була предметом творчих пошуків багатьох учених та суспільних діячів в усі часи існування України. Справжнім джерелом вивчення еволюції національної ідеї можна вважати Конституцію Пилипа Орлика 1710р., яка офіційно називалася «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького».

Основні положення цієї Конституції наступні:

- досягнення державного суверенітету України;
- забезпечення існування панівної релігії – православ'я;
- побудова своєрідної конституційної монархії – гетьманату;
- концентрація вищої законодавчої влади у діяльності козацької Ради;
- запровадження елементів розподілу влади на законодавчу (Рада), виконавчу (гетьман та Генеральна канцелярія) та судову (генеральні та полкові судді) [4].

У поглядах активних членів Кирило-Мефодіївського товариства М.Костомарова, Т.Шевченка, М.Гулака та ін. національна ідея

наповнюється загальнолюдським змістом. Ідея власної самоцінності народу не протиставляється повазі до інших національних культур і, разом з тим, специфіка українського національного характеру виводиться з глибин історії буття народу. Тобто, мова йде не про ідею панславізму, а про невіддільність та незалежну волю кожного народу, про його право створювати власну державність, а відносини з іншими народами будувати на засадах доброї волі, а не насильницькому об'єднанні [2, 23-30].

Українська ідея для М. Драгоманова знаходить себе в культурно-національній автономії України, переважанні прав і свободи особистості над правами нації, в його лібералізмі. Під впливом декабристів та представників англійського лібералізму М. Драгоманов створив концепцію суспільства, що ґрунтується на ідеї асоціації гармонійно розвинутих особистостей. Шлях до цього – «...в культурі – раціоналізм, у політиці – федералізм, у соціальних питаннях – демократизм» [5, 163].

У кінці XIX – на початку XX ст. в Україні з новою силою розгортається боротьба за національну незалежність та реалізацію національної ідеї. Найбільш характерною рисою цього процесу була поява українських політичних партій. Так, 29 січня (2 лютого) 1900 року в Харкові група студентської молоді на «Раді чотирьох» проголосила заснування Революційної української партії

(РУП), яка стала першою політичною партією в Східній Україні. Основним автором програми партії під назвою «Самостійна Україна» став М. Міхновський. Червоною ниткою через усю програму проводиться думка про те, що «державна самостійність є головна умова існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин» [3, 3-4].

З аналогічних позицій боротьби за повну державну незалежність України виступало також керівництво Української соціалістичної партії (Б. Ярошевський, М. Меленевський та ін.). Влітку 1900 р. УСР в одній з підпільних друкарень Наддніпрянщини випустила «Нариси української партії соціалістичної», передруковані у Галичині двотижневиком «Воля». Автори нарисів виходили з того, що, оскільки гніт в Україні «є трикратний – економічний, політичний та національний, так само і наше визволення мусить бути повне». Кінцевою метою партії проголошувалась демократична українська республіка із суспільною власністю на засоби виробництва і «повною рівноправністю національною з полишенням нації кожній свободи увійти в склад республіки» [5, 177].

Звісно ж, тільки вищезгаданими фактами не обмежується еволюція української національної ідеї. Особливо на початку ХХ ст. вся політична історія нашої держави – це суцільний процес пошуку оптимальної моделі національної державності. Він достатньо вивчений ученими-суспільствознавцями та представлений у їхніх творах [1]. Не був цей процес знищений і довгими роками радянського тоталітарного режиму.

Вінцем багатовікових національно-демократичних державницьких пошуків українського народу стало прийняття Верховною Радою Української РСР 24 серпня 1991 р. Акта проголошення незалежності України. У цьому історичному документі закріплювалися незалежність України і створення самостійної Української держави, проголошувалися неподільність і недоторканність її території, а також те, що віднині на цій території мають чинність виключно Конституція і закони України. Після цього значна кількість науковців, політиків, письменників прагнула розробити національну ідею незалежної України, віднайти оптимальну модель національної державності.

В 1996 році сподівання українського народу на кращу долю були закріплені в Конституції як стратегічна мета – курс на розбудову суверенної, незалежної, правової, демократичної, соціальної держави України як нації. Відтак метою української національної ідеї є лібералізація нації для здійснення цього стратегічного проекту. В умовах поліетнічної держави вона покликана сприяти цілісності, соборності України, що є серцевиною української національної ідеї. При цьому важливо, щоб різні регіони України об'єднувалися задля національного становлення саме на базі демократичних цінностей.

Аналіз значної кількості формулювань української національної ідеї дав можливість дійти висновку, що вона має:

- відповідати інтересам і людини, і суспільства, і держави як єдиної політичної нації;
- об'єднувати, а не протиставляти представників різних регіонів, увесь багатоетнічний український народ;
- враховувати менталітет, світогляд та особливості національного характеру народу;
- мобілізувати як її прихильників, так і противників на здобутки сучасні та майбутні;
- бути зрозумілою кожному члену суспільства;
- сприйматися владою, адже саме вона популяризуватиме ідею;
- не відлякувати сусідів, бути конструктивним інструментом у міжнародних відносинах;
- бути реальною і перспективною.

В Україні за роки незалежності створено важливі передумови для оновлення змісту і технологій патріотичного виховання, формування гуманістичних цінностей та громадянської позиції підростаючого покоління. У центрі патріотичного виховного процесу постала особистість дитини як найвища цінність.

В основу системи патріотичного виховання покладено національну ідею як консолідуючий чинник розвитку суспільства і нації в цілому. Завдяки змістовим характеристикам предметів соціально-гуманітарного циклу, насамперед громадянської освіти, зросла патріотична компетентність учнівської молоді. Поглибився громадянський характер патріотичного виховання, освітні заклади стали відкритими для батьків, громадських організацій. Збільшилася кількість суб'єктів виховного впливу, посилилась узгодженість їхніх дій. Успішно здійснюються загальноукраїнські заходи, акції, спрямовані на активізацію патріотичної, моральної позиції дітей та учнівської молоді. Форми і методи виховання спираються на народні традиції, кращі надбання національної та світової педагогіки і психології.

Разом з тим, поряд з ознаками позитивних змін у патріотичному вихованні загострилися й певні протиріччя, виникли нові істотні проблеми. Одна з них полягає в тому, що нинішнє підростаюче покоління вливається в життя суспільства з незначними цінностями. Стара суспільна система зруйнована, нова лише задекларована Конституцією. Перехід від державно-планової до ринкової економіки здійснюється на фоні корупції, правового нігілізму, зухвалого обкрадання населення. Це породжує у молодих громадян непевність у завтрашньому дні, психологічний дискомфорт, комплекс національної меншовартості й особистої неповноцінності, зневіру в цивілізоване життя в Україні.

Не сприяє розвитку патріотизму підростаючого покоління і така об'єктивна реальність, як відсутність етно-національної ідеологічної єдності й відповідної суспільної консолідації українського народу.

Таким чином, виховання патріотизму підростаючого покоління залежить від природних, соціально-економічних, культурно-освітніх, історичних та інших факторів. Їх об'єктивне врахування і науково обґрунтоване використання дає можливість сформулювати головну мету патріотичного виховання учнів. Це становлення громадянина-патріота, готового самовіддано розбудувати Україну як суверенну, незалежну, демократичну, правову, соціальну державу і гарантувати їй національну безпеку, знати свої права й обов'язки, цивілізовано відстоювати їх, сприяти єднанню українського народу, громадянського миру і злагоди в суспільстві.

Мета патріотичного виховання конкретизується через систему виховних завдань:

1) утвердження в свідомості учня патріотичних цінностей, переконання і поваги до культурного та історичного минулого України;

2) виховання поваги до Конституції та законів України, державної символіки;

3) підвищення престижу військової служби як виду державної служби;

4) забезпечення в реальному житті прав дитини як найвищої цінності держави і суспільства;

5) формування етнічної та національної самосвідомості, любові до рідної землі, держави, родини, народу;

6) формування толерантного ставлення до інших народів, культур і традицій;

7) утвердження гуманістичної моральності як базової основи громадянського суспільства; культивування кращих рис української ментальності – працелюбності, свободи, справедливості, доброти, чесності, бережного ставлення до природи;

8) формування мовної культури, оволодіння і вживання української мови як духовного коду нації.

У молодшому шкільному віці важливо формувати здатність дитини пізнавати себе як члена сім'ї, родини, дитячого об'єднання; як учня, мешканця міста чи села; виховувати у неї любов до рідного дому, школи, вулиці, своєї країни, її природи; до рідного слова, побуту, традицій.

У підлітковому віці необхідно виховувати духовно осмислений, рефлексивний патріотизм, який поєднує любов до свого народу, нації, Батьківщини з почуттям поваги до інших народів, своїх і чужих прав та свобод.

Центральною особистісною якістю старшокласників вважається соціальна відповідальність, тому у старшому шкільному віці пріоритетними рисами ціннісного ставлення до Батьківщини є відповідальність та дієвість.

Процес патріотичного виховання здійснюється в навчальній, позакласній та позашкільній діяльності, сім'ї, дитячих та юнацьких об'єднаннях. У навчанні патріотичне виховання зумовлюється змістовими характеристиками освітніх предметів, які сприяють оволодінню системою знань про людину і суспільство, формують здатність

усвідомлювати місце своєї спільноти серед інших спільнот світу.

Особлива роль у патріотичному вихованні належить предметам суспільно-гуманітарного циклу, зокрема історії. Переконаливо це можна простежити на прикладі роботи вчителів історії середньої школи №83 м. Дніпропетровська. Серед методів і форм патріотичного виховання найбільш поширеними у них є ситуаційно-рольові ігри, методи відкритої трибуни, соціально-психологічні тренінги, інтелектуальні аукціони, «мозкові штурми», ігри-драматизації та інші. Серед традиційних методів дуже популярними є бесіди, диспути, лекції, семінари, різні форми роботи з книжкою, періодичною пресою, самостійне рецензування тощо.

Найбільш поширена тематика така:

1) бесіди – «Моя рідна Україна», «Наша Вітчизна – Україна», «Моя земля – земля моїх батьків», «Ще два слова про любов, Україну, патріотизм», «Ми живемо в Україні», «Знай і поважай герб своєї Вітчизни, її прапор і гімн», «Україно, моя Україно! Я для тебе на світі живу!»

2) Огляди періодичної преси – «Що, де, коли?», «Україна в цікавих фактах», «Пульс планети», «Цікаві хвилини».

3) Огляд телепередач – «Територія вибору», «Актуальний репортаж», «День», «Час країни», «Дніпровська панорама».

4) Заходи, які виховують любов до української мови (спільно з учителями української мови та літератури) – засідання патріотичного клубу «Спадщина» на тему «Усе минає, а слово залишається», «Сватання на Україні», «Шевченко – це Україна, Україна – це Шевченко»; конкурси: на кращий мовний плакат, декламаторів, на кращу розповідь української народної казки, вечір українських загадок, прислів'їв та приказок; зустрічі з письменниками та поетами; стенди «Як ми говоримо».

5) Форми роботи, пов'язані з вивченням історії рідного краю і народу – свято до Дня міста – «3 Днем народження, мій рідний Дніпропетровськ», вікторина «Чи знаєш ти історію міста», конкурс знавців історії рідного краю «Вивчаємо, досліджуємо, відкриваємо нове!», козацьке свято «Тієї слави повік не забудемо»; уроки мужності «До дня визволення Дніпропетровська від фашистських завоювників», день відкритих дверей музею Бойової Слави, засідання історичного лекторію на тему: «До Дня соборності України», «Крути. Подвиг і трагедія» чи «День пам'яті. Чорнобильська трагедія», відвідування історичних місць, зустрічі з цікавими людьми (наприклад з письменницею Дніпропетровщини Кравченко О.П. (О. Девіль), син якої закінчив СШ №83, а зараз навчається онук).

6) Форми і методи військово-патріотичного виховання – регулярні засідання клубу «Патріот» на базі шкільного музею Бойової Слави, масові змагання з військово-прикладних видів спорту, участь у військово-спортивних іграх, проведення

інтелектуальної вікторини «Пишаємося подвигами предків».

7) **Форми і методи виховання правосвідомості** – проведення дискусії «Чи варто завжди дотримуватися букви закону?» (зустріч з працівниками правоохоронних органів, які навчалися в СШ №83), теоретична конференція на тему: «Національна ідея як чинник консолідації нації» (з залученням викладачів національного університету), захист рефератів «Найважливіші функції Української держави» і «Свобода та особиста недоторканість громадян», зустріч з депутатами.

8) **Уроки пам'яті, уроки мужності** – «Зростаємо громадянами-патріотами землі, що Україною зветься», «Діти, молодь в роки минулої війни» (в

честь піонера-героя Васи Нарчука, який навчався в школі №83), «Наша вулиця носить ім'я маршала Неделіна», «Імена фронтовиків, засновників шкільного музею Бойової Слави: В.П. Тюліна та С.П. Руденка».

Результативність патріотичного виховання великою мірою залежить від того, наскільки ті чи інші форми й методи виховної діяльності стимулюють розвиток самоорганізації, самоуправління дітей, підлітків, юнацтва, молоді. Що доросліші вихованці, то більші їхні можливості до критично-творчого мислення, активності, творчості, самостійності, до усвідомлення власних світоглядних орієнтацій, які є основою життєвого вибору, громадянського самовизначення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995; Копиленко О.Л. «Сто днів» Центральної Ради. – К., 1992; Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.І. З історії української державності. – Львів, 1992; Потульніцький В.А. Історія української політології. – К., 1993; Слісаренко А., Томенко М. Історія української Конституції та ін.
2. Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу). – К., 1991
3. Міхновський М. Самостійна Україна. – Київ; Львів, 1991
4. Угода та Конституція Пилипа Орлика // Літературна Україна. – 1990. – 12 липня
5. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К., 1991

УДК 321+005

В.В. ОСИН

ПРОГРЕСС ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ: ОТ ЭФФЕКТИВНОСТИ К РАЦИОНАЛЬНОСТИ

Осин Вадим Владимирович - доцент кафедры философии и социально-политических дисциплин Академии таможенной службы Украины, кандидат политических наук

У даній статті розглядається еволюція поняття «прогрес (політичної науки)». Показано, що будь-яка новація у галузі політології набуває форми (практичної) ефективності. Однак згодом дослідники схильні розмірковувати про раціональність дисципліни, внаслідок чого соціальні зобов'язання політичної науки стають менш значущими. Однією з причин цього названо самодостатній характер відповідного соціального інституту.

Ключові слова: прогрес, політична наука, ефективність, раціональність, інститут.

В данной статье рассматривается эволюция понятия «прогресс (политической науки)». Показано, что любая новация в политологии принимает форму (практической) эффективности. Впоследствии исследователи предпочитают говорить о рациональности дисциплины, в силу чего социальные обязательства политологии отходят на задний план. Одной из причин этого сдвига в понимании «прогресса» назван самодовлеющий характер социальных институтов.

Ключевые слова: прогресс, политическая наука, эффективность, рациональность, институт.

The evolution of concept «progress (of political science)» is examined in this article. It is shown that any innovation in political science takes the form of (practical) efficiency. Later the researchers prefer to speak about the rationality of discipline, that is why social obligations of political science are pushed into the background. Self-sufficing character of the relevant social institution is called as one of the reason of the above mentioned shifting of «progress» concept.

Keywords: progress, political science, efficiency, rationality, social institution.

© В.В. Осин, 2010

В 1966 году, в момент расцвета бихевиоральной революции, тогдашний президент Американской ассоциации политической науки, в своем обращении к членам последней констатировал факт: «Наш вашингтонский офис уверяет нас, что мы являемся наиболее быстро растущей дисциплиной среди социальных наук» [7, 869]. Выразилось это, в соответствии с новейшими подсчетами Д. Фримена, в удвоении количества профессиональных американских политологов каждые десять лет в период 1938–1968 гг. [11, 25]. И даже если сегодня темпы роста американской политической науки снизились, то это, скорее всего, компенсируется подъемом европейской политической науки – за тем лишь исключением, что период удвоения ее кадров составляет, судя по данным Х.-Д. Клингеманна, двадцать лет [4, 22]. Подобный экспоненциальный рост, в свою очередь, имплицитно подразумевает необходимость исследовательского внимания к любым аспектам современной политической науки – просто в силу автоматически возрастающего объема обязательств соответствующего института перед тем, что весьма неточно и всегда безадресно именуют то «обществом», то «властью», то «самими основами демократии».

В этом контексте одной из наиболее актуальных проблем является уровень рефлексии исследователей, в немалой степени ответственной за получение данных, считающихся «объективными»

и/или «надежными». Обычно мера отстраненности политологов от различных «привходящих» обстоятельств, влияющих на функционирование политической науки, связывается с прогрессом, достигаемым последней. Отсюда – цель данной статьи заключается в прослеживании эволюции понятия «прогресс (политической науки)», используемого для легитимации политологического знания как в рамках соответствующего института, так и вне последнего.

В значительной своей части обзор литературы определяется поставленной целью, точнее, одной ее импликацией: я отталкиваюсь от положительного ответа на вопрос о действительности прогресса в политологии. Кроме того, свое внимание я сосредоточу, прежде всего, на работах современных авторов, специально высказавшихся по указанному поводу, что не только сократит объем выборки релевантных текстов, но также позволит получить достаточно полное представление о «последних тенденциях и достижениях» в этой области.

Неудивительно, что поставленные перед необходимостью качественного обоснования оправданности своего успешного количественного развития, политологи не могли не задаться вопросом о наличии или отсутствии прогресса собственной дисциплины. Однако сама естественность подобного вопрошания отсылает к наиболее важной черте соответствующего корпуса литературы. Когда сталкиваешься с чем-то само собой разу-

меющимся, да еще в ситуации вынужденной, которой нельзя избежать, всегда есть риск некритического принятия многих условий, что служат рамками для тех или иных действий. В данном случае, речь идет об особенностях употребления понятия «прогресса» применительно к развитию политической науки.

Многие термины социальных наук «печально известны своей многозначностью», и «прогресс», конечно же, не представляет собой исключения. Его узус характеризуется как высокой частотой, так и склонностью исследователей избегать точных формулировок. В силу этого, пытаюсь реконструировать (единый) смысл понятия, сообщаемый ему множеством ученых, приходится быть чрезвычайно осторожным. Достижению строгости в этом вопросе не способствует и разнообразие контекстов; истории политической науки, сами основы которых предполагают квалификацию прошлого в его сравнении с настоящим и будущим, отнюдь не единственный жанр, провоцирующий многочисленные появления понятия «прогресса».

Как бы то ни было, но все же большинство политологов проявили себя стойкими сторонниками молчаливо заключаемых соглашений, когда, рассуждая о прогрессе, они, подобно Т. Боллу [8], Дж. Муну [16] или Д. Риччи [17], старательно воздерживаются от необходимых уточнений. Редко когда встретишь более-менее внятное определение того, что понимает тот или иной автор под «прогрессом (политической науки)». Г. Алмонд был одним из немногих исключений, показательным в плане расплывчатости: «Прогрессизм» такой позиции определяется исходной предпосылкой о последовательном совершенствовании политических исследований, выражающемся в увеличении знания и улучшении его качественных характеристик относительно глубины и точности получаемых новых данных» [1, 70].

В целом же, я полагаю, что именно у современных политологов, пытающихся вынести суждение и/или оценить результаты развития политической науки после бихевиоральной революции, в полной мере проявляется аналитическое разделение нескольких уровней понимания понятия «прогресса». Даже несмотря на имплицитность многих их определений. И наиболее четко суть нового доминирующего понимания «прогресса (политической) науки» выразил Дж. Дрижек: «[Отличительным] критерием любой науки является прогресс: возрастающая способность объяснять и связывать сложные явления» [9, 301].

При своей незамысловатости и кажущейся простоте, подобная интерпретация достаточно очевидно контрастирует с той, что была дана – столь же, естественно, молчаливо – предыдущей генерацией политологов. И если обратиться к Ч. Мерриаму, получившему в благодарность от потомков титул «основателя современной бихевиоральной политической науки» [18, 232], то

легко заметить, что при обосновании прогресса, настоящего и будущего, он исходит из того, что «от нас ожидают практичности» [15, 5]. Вследствие этого «нашу работу необходимо будет существенно перестроить», и в первую очередь – в плане расширения круга проблем, охваченных исследовательским вниманием с тем, «чтобы быть ближе к фактам политической жизни» [15, 6].

Такая установка требует от политологов целого комплекса новых действий. Следует менять угол зрения с тем, чтобы изучать реальное поведение, а не формальные правила [15, 7]; стремиться к множественности подходов [15, 9]; добиваться интенсификации исследований для продвижения «микроскопического» видения проблем в противовес их восприятию с высоты птичьего полета [15, 8]; пытаться осуществить интеграцию с другими социальными и даже естественными науками [15, 9]. Только тогда политическая наука может рассчитывать на приближение к потребностям и реалиям своего «объекта».

Тем самым, предчувствие Ч. Мерриама – «мне кажется, что мы находимся на пороге существенных изменений в возможностях и методе политики» [15, 7] – следует понимать, как ожидание будущего возрастания роли политологии в решении сугубо политических проблем. И эту трактовку прогресса невозможно спутать с таким же по духу контекстуальным определением любого из последующих политологов. Т. Болл – только один из этой когорты, не связывающей прогресс и политику и отталкивающейся от того, что первый заключается, прежде всего, в формулировании успешных теорий, репрезентирующих все более близкое приближение к истине [8, 13].

Если кратко, то суть расхождений двух генераций политологов – различие двух трактовок прогресса: «прогресс (политической науки)» может пониматься как эффективность, проявляющаяся, прежде всего, в формулировании рекомендаций, способствующих успешному решению соответствующих проблем. Кроме того, «прогресс (политической науки)» может пониматься и как рациональность, то есть практика создания (все более адекватных) теорий, то ли приближающих нас к истине, то ли приемлемым образом увязывающих все большее количество аспектов самых разнообразных феноменов. Как сказал бы, наверное, Дж. Дрижек, эти два значения одного понятия «концептуально различны, но логически связаны» [9, 304].

Обычно как бы сама собой предполагается взаимосвязь между рациональностью науки и ее эффективностью: первая есть необходимое условие второй, и наоборот. Но на самом деле политическая наука может быть, по меньшей мере, эффективной, но не (слишком) рациональной – в смысле развитой и принявшей форму института практики, главная цель которой заключена «в выборе между соперничающими объяснениями, теориями или теоретическими каркасами, базирующемся на убедительных когнитивных доводах» [9, 301].

Другими словами, политология вполне может оказаться ориентированной преимущественно на сохранение, воспроизводство и укрепление Статус-кво, а не на создание теорий, приближающих к Истине. А это весьма сильно разнящиеся сферы, Практики и Разума, и уравнивать их можно лишь при соблюдении нескольких условий. Одно из важнейших требует забыть о значительной степени сконструированности политических проблем, в то время, как второе предполагает наличие высокого уровня консенсуса между членами научного сообщества, власть предрешающими и гражданами. Политология может успешно решать проблемы постольку, поскольку предыдущими решениями она же их ранее в значительной мере и создала; осуществить это тем более легко в случае, когда само решение и, как следствие, конечный результат одинаково воспринимаются всеми факторами.

И в сказанном еще более, нежели набившие оскомину примеры того, как наука служит делу тоталитарного государства, убеждают данные, приводимые Р. Х. Чилкотом [6, 37–85]. Последние демонстрируют, что «идеологические исходные положения об индустриализации и модернизации, прогрессе, стабильности и порядке определяют политический курс и деятельность университетского, правительственного и корпоративного мира» [6, 75]. Еще даже более показателен не сам вывод, согласно которому политологи, «маскируя свои предпочтения, склонности и пристрастия профессионализмом и научной объективностью... становятся аполитичными и консервативными» [6, 75]. А то обстоятельство, что подавляющее большинство подобных «разоблачительных» исследований были проведены после того, как в западном мире завершился период политической и идеологической стабильности, в то время, как рассматриваемые события в массе своей относились именно к последнему.

Таким образом, избирая слишком узкое понимание истины и видя в роли ее единственного критерия практику, можно с легкостью дать неправильную интерпретацию количественным показателям роста политической науки, до сих пор вызывающих неподдельную гордость у всех к этому причастных. Можно ошибочно увидеть в этом «только и исключительно» свидетельства прогресса, хотя следовало бы всерьез рассмотреть версию о значительной мере укорененности и, следовательно, социальной и политической эффективности. Что можно прочесть и так: политология консервативна.

Вместе с тем, акцент на рациональности означает признание автономности политической науки и понимание того, что «интеллектуальное и политическое – это не одна и та же игра» [5, 59]. Такого рода автономность предполагает особую рациональность, не сводимую к «экономическим и политическим макро-структурам», поскольку ее концентрированное выражение, «абстрактные» идеи, «существуют

только там, где имеется сеть интеллектуалов, сосредоточенных на своих собственных аргументах и накапливающих свой собственный понятийный багаж» [5, 47].

И тогда, в частности, «убедительные когнитивные доводы могут принимать множество форм», а не только одну, практическую эффективность: от способности решать проблемы и предсказательного успеха до логичности, простоты и т. п. [9, 301]. Вследствие этого прогресс, понимаемый как рациональность, не только несводим к политическому климату, но и в определенной мере ему враждебен. Особенно в том случае, если результаты политологических исследований будут вступать в противоречие с существующими представлениями, даже если последние легитимируют текущее состояние демократического режима.

Конечно же, выделение как минимум двух интерпретаций одного и того же понятия, к тому же во многом диаметрально противоположных, недвусмысленно намекает на чрезвычайную меру условности, присущую подобному действию. Тем более, когда на помощь приходит (научный) здравый смысл, согласно которому оправданность существования любого социального института, в том числе и политологии, определяется, так или иначе, способностью удовлетворять потребности, обусловившие появление соответствующего института. И работы, демонстрирующие детерминированность появления института политической науки от сугубо инструментальных ожиданий по продвижению гражданского воспитания, необходимого для изначального становления демократии [14] или препятствованию реванша со стороны фашизма и нацизма [10], делают условность указанного выше различия неприемлемой с аналитической точки зрения.

Вместе с тем, уже давно не является секретом в какой-то мере самодовлеющий характер социальных институтов, их способность в значительной части своей деятельности функционировать вне непосредственных потребностей, обусловивших их появление. Это свойство, описываемое как «эволюция», обычно рассматривается в качестве ресурса, позволяющего приспосабливаться к изменениям с наименьшими затратами. Однако в нашем случае это также означает и отход от первоначальной трактовки понятия «прогресс (политической науки)», понимаемого, как эффективность.

Количественный рост, переживаемый политической наукой после президентского обращения Ч. Мерриам, превратил ее в организацию, во многом развивающуюся по своим собственным законам. Политология теперь уже не есть прямое продолжение государства, непосредственно подотчетная чиновникам, отвечающим за успешность порученного им дела. И сколь бы ни было связано развитие политической науки с ее эффективностью, но подобное экспоненциальное возрастание само

по себе делает науку о политике все более автономной. Автономность означает ориентацию также и на свои нужды и потребности, причем, ориентирование во все большей степени. Политологи, чьи взаимоотношения и составляют суть соответствующего института, не могут не принимать во внимание самих себя.

Теперь меняется само понимание прогресса, которое начинает учитывать многочисленные опосредующие звенья, существующие между институтом и его окружающей средой. Говорить в этих условиях о прогрессе как эффективности становится невозможно – ни фактически, ни теоретически. Требуется иной, контекстуально чувствительный стиль рассуждений, поскольку прогресс политической науки уже немыслим, в первую очередь, вне повышения общего уровня рациональности всех политологов, того, что М. Холден [13, 1] назвал «интеллектуальным царством» политической науки. В конце концов, не справившись со своими внутренними проблемами, будь они организационные или интеллектуальные, как можно надеяться на успех в социальных масштабах?

Я полагаю, что именно в этих условиях неизбежны попытки исследователей отказаться от формулировок «прогресса», что так очевидно связаны с однозначными критериями оценивания чего-либо сделанного. Ведь отличительной чертой «прогресса» выступает отнюдь не его неопределенность и даже не то, что оно по сути есть часть научного мышления, немыслимого без сопоставления и оценивания. Главной его характеристикой является (узкая) нормативность, предполагающая сравнение настоящего с прошлым и вынесение соответствующего суждения о наличии или же об отсутствии улучшения.

Но в условиях, когда завершен период стабильности и консенсуса, а политическая наука, очутившись перед лицом новых вызовов, не всегда в состоянии с ними справиться [2, 402–411], – как в таком случае говорить об эффективности, ассоциируемым с ней усовершенствованием и прочих схожих материях?! Остается успокаивать себя тем, что даже если мы, как ученые, несовершенны и есть лучшие образцы научности, но «о политике мы знаем больше, чем любая другая дисциплина» [13, 2–3]...

Подобный сдвиг от эффективности к рациональности нигде так отчетливо не проявляет себя, как в попытке современных политологов разработать более адекватные, нежели «прогресс», понятия. В конечном итоге, исследователи все равно склоняются к точке зрения, принимающей во внимание исключительно их корпоративные интересы и опыт.

Скажем, М. Холден полагает, что хорошим заменителем будет понятие «компетентности политической науки», что «означает способность

что-то делать» [13, 2]. Это предусматривает и некое качество, которым владеет политолог, и некое право действовать [13, 2], но в целом речь идет об интеллектуальных способностях [13, 3]. Другими словами, «притязать на компетентность – это не утверждать отсутствие необходимости самосовершенствования. Это, конечно, требует самосовершенствования» [13, 2].

Еще один релевантный пример дают Р. Гудин и Х.-Д. Клингеманн тогда, когда заковычивают понятие прогресса, одновременно квалифицируя Г. Алмонда, сторонника его существования в политической науке, как оптимиста [3, 37]. Однако в этом же абзаце появляется и позитивно оценивается другой термин – «зрелость научной дисциплины», которая определяется «в традиционном смысле психологии развития как сформировавшаяся способность видеть вещи с позиции других людей» [3, 37].

Легко заметить, сколь близки между собой и содержание, и объем этих двух понятий. Прогресс как рациональность, как уже отмечалось ранее, означает «выбор между соперничающими объяснениями, теориями или теоретическими каркасами, базирующийся на убедительных когнитивных доводах» [9, 301]. Прогресс как (психологическая) зрелость предполагает то же самое, только осознанное в иных терминах: учет точки зрения Иного и развитие определенных процедур, позволяющих (вос)принимать изначально не свои точки зрения.

Таким образом, выявление двух различных интерпретаций «прогресса (политической науки)» позволяет выдвинуть гипотезу, согласно которой любое принципиальное улучшение в политологии – будь то революция или появление новой парадигмы, принимает форму призыва быть ближе к политическому. Речь идет о практической эффективности политологии. Однако впоследствии на первый план выходят внутренние, зачастую сугубо организационные проблемы, препятствующие исследователям в достижении ранее заявленных (социальных и политических) целей. Тогда политологи начинают говорить о рациональности политической науки, настаивая на том, что успешность ее развития напрямую зависит от «дисциплины дисциплины» [12, 32].

Тем самым предусматривается, прежде всего, когнитивная неспособность политической науки соответствовать ею же провозглашенным ожиданиям и стандартам. Ссылка на самодовлеющий характер социальных институтов, учитывая социальные обязательства политической науки, при этом оказывается излишне грубым объяснением. Поиску более изощренных и/или адекватных интерпретаций сдвига от эффективности к рациональности я собираюсь посвятить свои следующие публикации.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины / Г. Алмонд // Политическая наука : новые направления : пер. с англ. – М. : Вече, 1999. – С. 69–112.
2. Болл Т. Куда идет политическая теория? / Т. Болл // Политическая теория в XX веке: Сб. ст. – М. : Территория будущего, 2008. – С. 387–411.
3. Гудин Р. И. Политическая наука как дисциплина / Р. И. Гудин, Х.-Д. Клингеманн // Политическая наука: новые направления: пер. с англ. – М. : Вече, 1999. – С. 29–69.
4. Клингеманн Х.-Д. Сравнительный анализ развития политической науки в Западной Европе на 2005 г. / Х.-Д. Клингеманн // Политическая наука в Западной Европе : пер. с англ. – М. : Аспект пресс, 2009. – С. 15–47.
5. Коллинз Р. Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения / Р. Коллинз : пер. с англ. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 2002. – 1284 с.
6. Чилкот Р. Х. Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы / Р. Х. Чилкот : пер. с англ. – М. : ИНФРА-М, Весь Мир, 2001. – 560 с.
7. Almond G. A. Political Theory and Political Science / G. A. Almond // American Political Science Review. – 1966 (December). – Vol. LX, No. 4. – Pp. 869–879.
8. Ball T. Is There Progress in Political Science? / T. Ball // Ball T. (Ed.) Idioms of Inquiry. Critique and Renewal in Political Science. – Albany: State University of New York Press, 1987. – P. 13–44.
9. Dryzek J. S. The Progress of Political Science / J. S. Dryzek // The Journal of Politics. – 1986 (May). – Vol. 48, No. 2. – Pp. 301–320.
10. Easton D. (Eds) The Development of Political Science. A Comparative Survey / J. G. Gunnell, L. Graziano. – London, New York: Routledge, 1996. – 296 p.
11. Freeman D. M. The Making of a Discipline / D. M. Freeman // Crotty W. (Ed.) Political Science: Looking to the Future. Vol. 1. The Theory and Practice of Political Science. – Evanston: Northwestern University Press, 2001. – P. 15–44.
12. Goodin R. The State of the Discipline, the Discipline of the State / R. E. Goodin // Goodin R. (Ed.) The Oxford Handbook of Political Science / R. E. Goodin. – Oxford University Press, 2009. – Pp. 1–57.
13. Holden-Jr. M. The Competence of Political Science: «Progress in Political Research» Revisited. Presidential Address, American Political Science Association, 1999 / M. Holden, Jr. // American Political Science Review. – 2000 (March). – Vol. 94, No. 1. – Pp. 1–19.
14. Leonard S. The Pedagogical Purposes of a Political Science / S. Leonard // Farr J. (Eds.) Political Science in History. Research Programs and Political Traditions // J. Dryzek, S. Leonard. – Cambridge University Press, 1995. – Pp. 66–98.
15. Merriam Ch. Progress in Political Research / Ch. E. Merriam // American Political Science Review. – 1926. – Vol. XX, № 1 (February). – P. 1–13.
16. Moon D. M. Pluralism and Progress in the Study of Politics / D. M. Moon // Crotty W. (Ed.) Political Science: Looking to the Future. Vol. 1. The Theory and Practice of Political Science. – Evanston: Northwestern University Press, 2001. – P. 45–56.
17. Ricci D. Reading Thomas Kuhn in the Post-Behavioral Era / D. Ricci // Western Political Quarterly. – 1977. – N 1 (March). – Pp. 7–34.
18. Utter G. H. (Ed.) American political scientists. A Dictionary / (Eds.) G. H. Utter, Ch. Lockhart; foreword by R. Jervis. – 2nd ed. – Greenwood Press, 2002. – 517 p.

УДК 372.2

Ю.В. ДЕРГУНОВ

НЕОЛІБЕРАЛІЗМ ТА ІНТЕРНАЛІЗАЦІЯ ЗАЛЕЖНОСТІ ЗА УМОВ ПЕРИФЕРІЙНОГО КАПІТАЛІЗМУ: ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

Дергунов Юрій Валерійович - аспірант кафедри політології Донецького національного університету, магістр політології

Предметом статті є процес інтерналізації відносин залежності між центрами та периферіями світової капіталістичної системи на рівні суспільств периферійного капіталізму. Продемонстровано загальну логіку даного процесу в політичній сфері, пов'язану з функціональними трансформаціями периферійно-капіталістичних держав, та розглянуто процес інтерналізації форм залежності, що відповідають неоліберальній фазі капіталізму.

Ключові слова: периферійний капіталізм, неолібералізм.

Предметом статьи является процесс интернализации отношений зависимости между центрами и перифериями мировой капиталистической системы на уровне обществ периферийного капитализма. Продемонстрирована общая логика данного процесса в политической сфере, связанная с функциональными трансформациями периферийно-капиталистических государств, и рассмотрен процесс интернализации форм зависимости, соответствующих неоллиберальной фазе капитализма.

Ключевые слова: периферийный капитализм, неоллиберализм.

The subject of the article is the process of internalization of dependency relations between centres and peripheries of world capitalist system at the level of peripheral capitalist societies. A general logics of this process in the political sphere linked to functional transformations of peripheral capitalist states is demonstrated and the process of internalization of forms of dependency corresponding to the neoliberal phase of capitalism is examined.

Keywords: peripheral capitalism, neoliberalism.

© Ю.В. Дергунов, 2010

Процес капіталістичної трансформації в Україні, який полягає у зміні відносин власності, соціальної структури суспільства, соціальної природи правлячого класу та політичної системи країни, приводить до того, що соціальна структура, політична система та міжнародне становище України стають близькими до порівняно розвинених індустріальних країн Третього світу, зокрема Латинської Америки. Зважаючи на домінування телеологічних еволюціоністських концепцій і понять («модернізація», «транзит», «глобалізація» та ін.), що використовуються для теоретичного усвідомлення процесу змін в Україні та решті постсоціалістичних суспільств, наочною необхідністю політичної науки є дослідження стану і проміжних підсумків переходу до капіталізму у пострадянських країнах, передусім Україні, з точки зору становлення в них периферійного капіталізму як результату системної трансформації, що є одним із провідних альтернативних способів концептуалізації незахідних суспільств. Це вимагає розуміння базових засад політичних процесів у периферійних суспільствах, їх специфіки у порівнянні з політичними процесами у центрах світового капіталізму та ролі у контексті загальної динаміки суспільних трансформацій.

Однією з проблем, з якою стикається дослідження периферійного капіталізму з точки зору політичної науки, є економізм провідних теорій, з позицій яких зазвичай відбувається теоретизування периферійності, таких, як світ-системний підхід та

марксистська теорія залежності. З ним пов'язана і притаманна їм тенденція до уречевлення відносин центрів та периферій, за якої вони нерідко розглядаються як незмінні сутності, відносини яких не зазнавали принципових модифікацій протягом століть (у цьому плані показовою є амбівалентна позиція І.Валлерстайна щодо реальності соціальних змін як таких у контексті капіталістичної світ-економіки [1, 162-187]). Провідні представники марксистської теорії залежності правильно, на наш погляд, концептуалізували природу залежності периферійних суспільств з точки зору надексплуатації їх робочої сили у контексті відповідної соціально-класової структури [31] в межах відповідних режимів відтворення капіталу, орієнтованих на світовий ринок [36, 41], та розглядаючи еволюцію форм залежності від центрів капіталізму. Тим не менше, вони тяжіють до одностороннього розгляду даної проблеми, зазвичай, відводячи периферійним суспільствам пасивну роль у контексті їх взаємодії з центрами. Це призводить до обмеженого розуміння природи політичної агентності у контексті трансформацій периферійного капіталізму, оскільки втрачається усвідомлення політичної боротьби, пов'язаної з формами інтеграції суспільств периферії до імперіалістичної системи, та функціональних трансформацій, яких зазнають політичні інститути периферійних країн у цьому контексті.

Відтак, можна говорити про те, що розуміння політичної динаміки периферійних суспільств

вимагає усвідомлення динамічного характеру самого світового капіталізму, що, еволюціонує, проходячи різні фази свого розвитку. З цієї точки зору, можна відзначити роботи Г. Ліодакіса [30], Т. Мак-Донау [32], Р. Вента [43] та ін. Для даних авторів перехід капіталізму, як світової системи, до нових фаз пов'язаний із провідними суспільствами центру, що є справедливим, ураховуючи їх глобальну роль. Відповідним чином можна говорити і про те, що кожна з фаз капіталізму, що народжується у суспільствах центру, приводить до появи нових форм імперіалізму як структурної експлуатації периферії [5]. Проте даний процес, за якого периферійні країни переходять до нових форм залежності, не можна розглядати як автоматичну адаптацію, оскільки на периферії він провокує політичну боротьбу та утверджується за рахунок контролю над політичними інститутами.

Даний процес інтерналізації відносин залежності, що притаманні конкретним фазам капіталізму, можна охарактеризувати як «пасивну революцію». Дане поняття грамшпінської інтерпретації марксизму зазвичай розглядається як реакція на органічну кризу суспільної формації, що змушує правлячі класи до «революції згори», що знімала б певні протиріччя її конкретних форм, запобігаючи таким чином небажаним для себе наслідкам [29]. Представники транснаціонального історичного матеріалізму звернули увагу на інший аспект цього поняття — реакцію на нерівномірність капіталістичного розвитку, яка змушує правлячі класи країн, що відстають, реагувати на нові форми, яких набуває капіталістична система [34]. Проте, оскільки автори даного напрямку не розглядали систематично проблему периферійності, аналіз пасивної революції в їх роботах залишається зосередженим на окремих країнах. На думку автора, є можливим поєднання проблематики відносин центрів та периферій у контексті світового капіталістичного розвитку із чутливим до питань політичної агентності евристичним потенціалом транснаціонального історичного матеріалізму.

Відтак, мета даної статті - сформулювати загальну концепцію інтерналізації залежності у контексті периферійного капіталізму, що дозволяла б розглядати цей процес як у контексті світових трансформацій відносин залежності між капіталістичними центрами та периферіями, так і інтерпретувати політичну динаміку цього процесу в межах конкретних периферійних країн і продемонструвати практичне застосування цієї концепції на прикладі інтерналізації неолібералізму.

Оскільки за своєю соціальною природою периферійні країни є залежними від загальносистемного контексту, дослідження політичних трансформацій, що відбуваються внаслідок змін характеру залежності, вимагає не тільки з'ясування чинників, пов'язаних із соціальними та політичними відносинами в межах периферійних країн, але й урахування логіки соціально-економічних і політичних трансформацій, що їх зазнають центри. Зміна засад,

на яких відбувається процес накопичення капіталу у центральних суспільствах, веде до реструктуризації світового капіталізму та модифікації відносин між центрами та периферіями.

Проте, для того, щоб даний процес набув завершеної форми, він вимагає політичного піднесення суспільних сил, зацікавлених у нових формах інтеграції до світової капіталістичної системи, та політико-інституціонального забезпечення цієї інтеграції. Історично держава завжди була чинником, що забезпечував процес накопичення капіталу [2], і в межах периферійного капіталізму ця роль є ще більш визначною. Як пише Х. Коо, розглядаючи роль держави, соціально-класових відносин та впливу світової системи: «Можна стверджувати, що серед трьох структурних чинників, які впливають на модель розвитку, державу необхідно помістити у центр аналізу розвитку в Третньому світі. Це не означає, що держава є більш важливою, ніж два інших; скоріше, це означає, що держава знаходиться на перехресті класових сил і сил світової системи у процесу розвитку країн Третнього світу. Іншими словами, держава розглядається як ключова сполучна ланка соціальних і економічних відносин як на внутрішньому, так і на міжнародному рівнях, і моделі розвитку цих країн. Держава Третнього світу повинна мати спеціальний аналітичний статус і може слугувати стратегічним фокусом аналізу» [27, 48].

Через це доречно припустити, що інтерналізація панівних форм залежності передбачає структурну модифікацію основних функцій периферійної держави. У цьому плані є важливими розробки Т.Еверса, що у своїй дериваціоністській теоретичній концепції «держави у Третньому світі» продемонстрував як необхідні функції, що їх має виконувати будь-яка капіталістична держава, так і специфіку, якої зазнають ці функції за умов периферійного капіталізму [14]. Виходячи з того, що завданням капіталістичної держави є підтримання умов накопичення капіталу, зовнішніх до безпосереднього процесу капіталістичного виробництва, він виділяє низку функцій капіталістичної держави: гарантування включеності у світовий ринок; гарантування забезпечення загальних законів ринку; гарантування наявності робочої сили; гарантування матеріальних зовнішніх умов накопичення. Перша з даних функцій у випадку держав у центрах означає, перш за все, необхідність захисту національного капіталу та його підтримки у міжнародній конкуренції, проте у випадку залежного периферійного капіталізму держава зазнає подвійного тиску з боку як внутрішнього, так і іноземного капіталу, балансує між їх інтересами та сприяючи інтеграції до світового капіталізму за умов залежності в інтересах відповідних панівних фракцій капіталу. Друга функція гарантування забезпечення загальних законів ринку, полягає у загальній комодифікації на засадах еквівалентного обміну вартостей та має важливий політичний вимір, оскільки за умов продажу робочої сили вона передбачає політичну і правову рівність громадян (без забезпечення їх реальної соціальної

рівності). У контексті периферійного капіталізму дана функція ускладнюється гетерогенною природою периферійно-капіталістичних суспільств, що призводить до того, що можуть зберігатись форми політичної нерівності (апартеїд, кастова система, релігійне право та ін.) та є більшою ймовірністю систематичного порушення політичних прав громадян через менші можливості застосування інших компенсаторних чинників. Третя з зазначених функцій, гарантування наявності робочої сили, означає забезпечення капіталу робочою силою через створення умов для її відтворення та політичної інтеграції через соціальні видатки. Більш адекватно, ніж у Т. Еверса, ця проблема та її політичний характер у зв'язку зі структурами світового порядку розкриті у роботі Р. Кокса [12]. Четверта функція, що стосується підтримання матеріальної інфраструктури, необхідної задля забезпечення загальних умов капіталістичного виробництва, є такою, що відноситься до суто економічної політики, тому не братиметься до уваги в даній роботі. Проблемою концепції Т.Еверса був її позаісторичний характер, ігнорування можливості еволюції як світового капіталізму, так і відповідної реакції на цей процес на рівні периферійних держав, проте ніщо не заважає поєднати її із зазначеною вище концепцією пасивної революції на рівні відносин центрів та периферії.

Отже, є можливим припустити, що пристосування режиму відтворення, що базується на конкретних формах капіталу, праці та держави в їх артикуляції зі світовою системою до змін, яких зазнає остання, передбачає модифікацію відповідних функцій капіталістичної держави за умов периферійного капіталізму. Зазнаючи тиску з боку глобальних чинників накопичення капіталу, держава, у той самий час, створює політико-інституціональне забезпечення їх інтерналізації у контексті конкретного периферійно-капіталістичного суспільства. При цьому, подібне розуміння цього процесу дає можливість говорити як про глобальну логіку цієї інтерналізації у загальних відносинах центру та периферії, так і про національну специфіку, пов'язану із конкретними формами функціональної модифікації, що може якимось чином відрізнятись від глобальної логіки, притаманною даному етапу.

Говорячи про трансформації периферійного капіталізму, перш за все, необхідно з'ясувати природу сучасної фази капіталізму, започаткованої у центральних країнах. Зазвичай її пов'язують із неолібералізмом, як чинником структурної трансформації капіталізму, що розпочалась у 1970-х рр. Тоді відповіддю капіталу на кризові тенденції, що полягали у зниженні норми прибутків, стагнації економічного зростання та інфляції, стала т.зв. «реставрація класової влади» [4], що полягала у припиненні зростання вартості робочої сили чи навіть її зниженні. Результатом цього процесу стали зростання концентрації багатства і влади, зростання соціально-класової нерівності, фінансіалізація процесу накопичення капіталу, що відбувались за активної участі капіталістичних держав. Дана

модель капіталізму, хоча й призвела до призупинення темпів економічного зростання у порівнянні із «золотим віком» капіталізму, дала змогу підняти норму прибутків, цілком відповідаючи інтересам панівних фракцій капіталу.

Хоча «експериментальним полігоном» неолібералізму можна вважати Чилі після військового перевороту А. Піночета, у цілому, процес неолібералізації у центрах та, як наслідок, на периферіях почав відбуватись наприкінці 1970-х - початку 1980-х рр. При цьому неолібералізм позначив кінець періоду «національного розвитку» для більшості периферійних країн, що дає змогу деяким дослідникам говорити про «глобалізацію» як імператив політики для країн Третього світу [33], чи про неоліберальний імперіалізм [22]. Безперечно, у цьому контексті відбувалось нав'язування неолібералізму периферійним країнам шляхом тиску на них через міжнародні інститути [9] та боргової кризи початку 1980-х рр. як де-факто експорту кризи з центрів на периферію [3], проте впровадження неоліберальної політики не зводилось до самого лише тиску.

Можна відзначити декілька тенденцій, притаманних відносинам залежності у неоліберальній фазі: посилення фінансової залежності периферійних країн (втрати від виплати зовнішнього боргу перевищили втрати від нееквівалентного обміну [16]), залежність від іноземних інвестицій; індустріалізація значної частки периферійних країн внаслідок перенесення промислового виробництва з імперіалістичних центрів; зростання нерівності доходів між країнами центру та периферії [42]. У цілому можна виділити три «ідеальні типи» інтеграції периферії до світової капіталістичної системи, пов'язані з експортним промисловим виробництвом (що, втім, не означає подолання залежності та конвергенції Півночі і Півдня, оскільки базується на низькій вартості робочої сили [6], навіть у випадку високотехнологічного виробництва [40]), експортом сировини та робочої сили [23]. Стратифікація країн при цьому залишалась стабільною, майже не зазнаючи переходів країн з одного рівня на інший [7], а деякі автори навіть говорять про зникнення напівпериферії [28].

Проте, незважаючи на негативні наслідки неоліберальної політики для більшості населення периферійних країн, вона мала потужне соціальне підґрунтя. К. Мерфі вважає за можливе говорити про «північно-південний історичний блок» правлячих класів центру та периферії, що, незважаючи на наявність певних протиріч, були зацікавлені у політичній перемозі над працею та формулюванні сприятливої для себе моделі економічного розвитку [35, 118 - 132]. Більше того, на периферії неолібералізм став потужною силою класоутворення, сприяючи концентрації капіталу внаслідок приватизації державних підприємств, що відбувалась за ціною, нижчою за ринкову завдяки політичному впливу на державу [37] та призводила до формування потужних фінансово-промислових груп, що нерідко здобували транснаціонального впливу [15].

Вочевидь даний процес був би неможливий без

функціональної модифікації периферійних капіталістичних держав. Можна відзначити певні загальні тенденції, яким вони більшою чи меншою мірою слідували.

Функція включеності у світовий ринок за часів неолібералізму реалізовувалась за рахунок інтернаціоналізації держави [8; 18, 11-32]. Це поняття необхідно пояснити задля того, щоб уникнути досить типових помилок, пов'язаних із точкою зору, що неолібералізм та поєднана із ним політика «глобалізації» призводять до усунення держави від справ, занепаду національної держави, втрати її спроможності впливати на важливі економічні і політичні процеси. Більш доречною є точка зору, що неоліберальна політика втілювалась за безпосереднього втручання держав, питання скоріше полягало в імперативах, що зумовлювали державну політику. Оскільки на периферії держава обслуговує не автоцентричне, а залежне накопичення капіталу, вона сама є провідником інтересів вузьких фракцій капіталу, зацікавлених у залежній інтеграції. Можна відзначити декілька напрямків інтернаціоналізації держави - взаємодію із міжнародними інститутами та організаціями (які в будь-якому разі неспроможні реалізувати свої вимоги без її участі, навіть, здійснюючи на неї певний тиск), у тому числі й регіональними, адаптацію національного законодавства, автономізацію певних державних інститутів, зокрема центральних банків та міністерств фінансів. Певною мірою цей процес є характерним не тільки для периферійних суспільств, проте саме у випадку периферії інтернаціоналізація держави набуває найбільш асиметричного характеру та найбільш яскраво проявляє себе як стратегія класового панування.

Функція забезпечення гарантування загальних законів ринку проявлялась не тільки у комодифікації шляхом «накопичення через позбавлення» [26, 137 - 182], але й у політичній сфері, у відході від відкрито терористичних диктатур [10, 106 - 122] та режимів, що спирались на дискримінацію за расовими чи етнічними ознаками. Утім, формально ліберальна-демократизація [21] призвела до утвердження «демократій низької інтенсивності» [17] або «поліархій» [38], що базуються на формальних процедурах, конкуренції між олігархічними групами та партіями, нерідко пов'язаними з попередніми режимами та не припускають реального впливу суспільства на державну політику. Дану ситуацію погіршує абсолютний пріоритет прав власності над соціальними та економічними правами громадян [20].

Можна говорити про те, що дві дані функції знаходяться у ситуації взаємопідсилення, оскільки формальна демократизація нерідко виступає передумовою інтернаціоналізації держави, а підпо-

рядкованість держави імперативам глобального накопичення звужує можливість політичного впливу з боку народу.

Функція забезпечення наявності робочої сили також зазнала модифікацій. На думку М. Райнера, що досліджував цю проблему з позицій транснаціонального історичного матеріалізму та притаманної йому методології способів суспільних виробничих відносин, відбувся фактичний занепад державно-корпоратистського способу та посилення таких способів, як підприємницько-корпоратистський, нерегулярний та самозайнятість [39]. У цілому відбулось серйозне абсолютне скорочення державних соціальних випадків у периферійних країнах, на відміну від центральних, де до економічної кризи 2007 р. вони не скорочувались у неоліберальний період в абсолютному масштабі, хоча змінювали свою структуру [19].

Необхідно зазначити, що, будучи фактичним змістом державної політики, неоліберальна трансформація нерідко набувала ідеологічно прихованого характеру або відбувалась у контексті певних компенсаторних механізмів. Як зазначає Г. Харісон: «Якщо ідея неолібералізму є ідеальною — чистою і самостійною у баченні суспільства та особи — практика неолібералізму із необхідністю є «бруднішою»... Дослідження неоліберального втручання виявляють «забрудненість» реформ, тобто їх змішаність із не-неоліберальною політичною практикою» [24, 63]. Деякі автори навіть говорять про своєрідний «соціальний неолібералізм» [11, 21]. У випадку периферійних країн можна говорити про культурний націоналізм, що прийшов на зміну «націоналізму розвитку» [13] та неоліберальний популізм [44] як стратегії політичної інтеграції, що, будучи риторичним відходом від неолібералізму, на практиці уможливають його інтерналізацію.

Таким чином, незважаючи на те, що природа залежності периферії є соціально-економічною, політичні чинники відіграють в її закріпленні вирішальну роль. Сьогодні, за умов, коли неолібералізм у глобальному масштабі знаходиться у ситуації органічної кризи, спровокованої його структурними протиріччями, проблематика інтерналізації залежності на периферії набуває особливої ваги, оскільки, з одного боку, правлячі класи не мають намірів відмовлятися від неоліберальної політики [25], а з іншого - незважаючи на структурну кризу капіталізму в принципі є можливою консолідація нової фази капіталізму, що може призвести до нових форм залежності та їх інтерналізації периферійними державами. Також необхідним є вихід на дослідження даної проблематики на прикладі окремих країн, що дало б можливість більш ґрунтовної демонстрації практичної релевантності даної концепції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И. Валлерстайн; Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Логос, 2003. - 368 с.
2. Кагарлицкий Б. От империй – к империализму. Государство и возникновение буржуазной цивилизации / Б. Кагарлицкий. - М.:Изд. дом. Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 680 с.
3. Майданик К.Л. Современный системный кризис мирового капитализма и его воздействие на общества Периферии

- (Латинская Америка) / К.Л. Майданик // Постиндустриальный мир и Россия = [Сб. науч. ст.] / Институт мировой экономики и международных отношений РАН; Под ред. В.Г. Хороса, В.А. Красильщикова. – М.: Едиториал УРСС, 2001. – С. 284 – 305.
4. Харви Д. Краткая история неолитализма. Актуальное прочтение / Д. Харви; Пер. с англ. Н.С. Брагиной. – М.: Поколение, 2007. – 288 с.
5. Addo H. Imperialism: The Permanent Stage of Capitalism / H. Addo. – Tokyo: The United Nations University, 1986. – VII, 182 p.
6. Arrighi G. Industrial Convergence and the Persistence of the North-South Divide / G. Arrighi, B. J. Silver, B. D. Brewer // *Studies in Comparative International Development*. – 2003. – Vol. 38. – № 1. – P. 3 – 31.
7. Babones S. J. The Country-Level Income Structure of the World-Economy / S. J. Babones // *Journal of World-Systems Research*. – 2005. – Vol. 11. – № 1. – P. 29 – 55.
8. Barrow C. The Return of the State: Globalization, State Theory and the New Imperialism / C. Barrow // *New Political Science*. – 2005. – Vol. 27, № 2. – P. 123 – 145.
9. Bello W. Deglobalization: Ideas for a New World Economy / W. Bello. – London: Zed Books, 2002. – xv, 140 p.
10. Blakeley R. State Terrorism and Neoliberalism: The North in the South / R. Blakeley. – London: Routledge, 2009. – XI, 206 p.
11. Cerny P. G. Different Roads to Globalization: Neoliberalism, the Competition State, and Politics in a More Open World / P. G. Cerny, G. Menz, S. Soederberg // *Internalizing Globalization: The Rise of Neoliberalism and the Decline of National Varieties of Capitalism*. / Ed. by S. Soederberg, G. Menz, P. G. Cerny. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005. – P. 1 – 30.
12. Cow R. W. Production, Power and World Order: Social Forces in the Making of History / R. W. Cox. – New York: Columbia University Press, 1987. – xii, 500 p.
13. Desai R. From Developmental to Cultural Nationalisms / R. Desai // *Third World Quarterly*. – 2008. – Vol. 29. – № 3. – P. 647 – 670.
14. Evers T. El Estado en la periferia capitalista / T. Evers. – Mexico: Siglo XXI Editores, 1979. – 230 p.
15. Fernandez Jilberto A. E. The New Expansion of Conglomerates and Economic Groups: An Introduction to Global Neoliberalization and Local Power Shifts / A. E. Fernandez Jilberto, B. Hogenboom // *Big Business and Economic Development: Conglomerates and Economic Groups in Developing Countries and Transition Economies under Globalization*. / Ed. by A. E. Fernandez Jilberto and B. Hogenboom. – London: Routledge, 2007. – P. 1 – 28.
16. Gandarilla Salgado J. G. Am rica Latina en la conformaci n de la econom a-mundo capitalista / J.G. Gandarilla Salgado // *Cr tica y teor a en el pensamiento social latinoamericano* / Comp. B. Levy. – Buenos Aires: CLACSO, 2006. – P. 77 – 152.
17. Gills B. K. Low Intensity Democracy / B. K. Gills, J. Rocamora // *Third World Quarterly*. – 1992. – Vol. 13. – № 3. – P. 501 – 523.
18. Glassman J. Thailand at the Margins: Internationalization of the State and the Transformation of Labor / J. Glassman. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – XVIII, 241 p.
19. Glenn J. Welfare Spending in the Era of Globalization: The North – South Divide / J. Glenn // *International Relations*. – 2009. – Vol. 23. – № 1. – P. 27 – 50.
20. Glinavos I. Neoliberal Law: Unintended Consequences of Market-Friendly Law Reforms / I. Glinavos // *Third World Quarterly*. – 2008. – Vol. 29. – № 6. – P. 1087 – 1099.
21. Graf W. The State in the Third World / W. Graf // *Socialist Register 1995*. / Ed. by L. Panitch. – New York: Monthly Review Press, 1995. – P. 140 – 162.
22. Hahn N. S. C. Neoliberal Imperialism and Pan-African Resistance / N. S. C. Hahn // *Journal of World-Systems Research*. – 2008. – Vol. XIII. – № 2. – P. 142 – 178.
23. Hanieh A. Hierarchies of a Global Market: The South and the Economic Crisis / A. Hanieh // *Studies in Political Economy*. – 2009. – Vol. 83. – P. 61 – 84.
24. Harrison G. Neoliberal Africa: The Impact of Global Social Engineering / G. Harrison. – London: Zed Books, 2010. – v, 178 p.
25. Harvey D. The Enigma of Capital: And the Crises of Capitalism / D. Harvey. – London: Profile Books, 2010. – VIII, 296 p.
26. Harvey D. The New Imperialism / D. Harvey. – 2 ed. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – XII, 275 p.
27. Koo H. World System, Class, and State in Third World Development: Toward an Integrative Framework of Political Economy / H. Koo // *Sociological Perspectives*. – 1984. – Vol. 27. – № 1. – P. 33 – 52.
28. Lee Kwangkun. Towards a Reformulation of Core/Periphery Relationship: A Critical Reappraisal of the Trimodality of the Capitalist World-Economy in the Early 21 Century / Lee Kwangkun // *The Nation in the Global Era: Conflict and Transformation*. / Ed. by J. Harris. – Leiden: Brill, 2009. – P. 153 – 184.
29. Li Xing. Understanding Global Capitalism: Passive Revolution and Double Movement in the Era of Globalization / Li Xing, J. Hersh // *American Review of Political Economy*. – 2006. – Vol. 4. – № 1 – 2. – P. 36 – 55.
30. Lioudakis G. Totalitarian Capitalism and Beyond / G. Lioudakis. – Farnham: Ashgate, 2010. – XI, 236 p.
31. Marini R. Am rica Latina, dependencia y globalizaci n / R. Marini. – Bogot : Siglo del Hombre – CLACSO, 2008. – 292 p.
32. McDonough T. The Marxian Theory of Capitalist Stages / T. McDonough // *Research in Political Economy: Vol. 24: Transitions in Latin America and in Poland and Syria*. / Ed. by P. Zarembka. – Amsterdam: Elsevier, 2007. – P. 241 – 280.
33. McMichael P. Development and Social Change: A Global Perspective / P. McMichael. – 3 ed. – London: Thousand Oaks, 2004. – XXXIX, 357 p.
34. Morton A. D. Unravelling Gramsci: Hegemony and Passive Revolution in the Global economy / A. D. Moron. – London: Pluto Press, 2007. – XV, 252 p.
35. Murphy C. N. Global Institutions, Marginalization, and Development / C. N. Murphy. – London: Routledge, 2005. – XIV, 222 p.
36. Osorio J. Cr tica de la econom a vulgar. Reproducci n del capital y dependencia / J. Osorio, - Mexico: Miguel ngel Porrua, UAZ, 2004. – 192 p.
37. Petras J. Global Ruling Class: Billionaires and how they «make it» / J. Petras // *Journal of Contemporary Asia*. – 2008. – Vol. 38. – № 2. – P. 319 – 329.
38. Robinson W. I. Promoting Polyarchy: Globalization, US Intervention, and Hegemony / W. I. Robinson. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – xv, 469 p.
39. Ryner M. Workers of the World...: The ‘Economic Corporate Moment’ of Contemporary World Politics / M. Ryner // *Poverty and the Production of World Politics: Unprotected Workers in the Global Political Economy*. / Ed. by M. Davies and M. Ryner. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006. – P. 62 – 88.
40. Shie V. The Rise of Knowledge in Dependency Theory: The Experience of India and Taiwan / V. Shie, C. D. Meer // *Review of Radical Political Economics*. – 2010. – Vol. 42. – № 1. – P. 81 – 99.
41. Sotelo Valencia A. Am rica Latina: de crisis y paradigmas / A. Sotelo Valencia. – Mexico: Plaza y Valdez, 2005. – 247 p.
42. Thompson W. R. Limits to Globalization: North – South Divergence / R.W. Thompson, R. Reuveny. – London: Routledge, 2009. – XIV, 196 p.
43. Went R. The Enigma of Globalization: A Journey to a New Stage of Capitalism / R. Went. – London: Routledge, 2002. – XI, 149 p.
44. Weyland K. Neopopulism and Neoliberalism in Latin America: how much affinity? / K. Weyland // *Third World Quarterly*. – 2003. – Vol. 24. – № 6. – P. 1095 – 1115.

УДК 321.6.8:323.232

П.М. ОЛЕЦУК

СИМВОЛІЧНА СТРАТЕГІЯ ПОЗИЦІОНУВАННЯ ВЛАДИ ЯК ОСНОВА ЛЕГІТИМАЦІЇ ТРАДИЦІЙНОГО АВТОРИТАРНОГО РЕЖИМУ

Олецук Петро Миколайович - асистент кафедри політичних наук
Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат
політичних наук

Розглядається символічний аспект позиціонування традиційної авторитарної влади. Дослідження зосереджується на політичному позиціонуванні у традиційному суспільстві. Особлива увага приділена релігійно-символічним аспектам політичного позиціонування як фундаментальній основі легітимації традиційного авторитарного режиму.

Ключові слова: політичний режим, символ, позиціонування, легітимація влади.

Рассматривается символический аспект позиционирования традиционной авторитарной власти. Исследование сосредоточивается на политическом позиционировании в традиционном обществе. Особое внимание уделено религиозно-символическим аспектам политического позиционирования как фундаментальной основе легитимации традиционного авторитарного режима.

Ключевые слова: политический режим, символ, позиционирование, легитимация власти.

The publication considers the symbolical aspect of positioning of tradition authoritarian power. In this case author brings to a focus the political positing in tradition society. The special attention in article is spared religion-symbolical aspects of political positioning as fundamental basis of traditional authoritarian regime legitimating.

Keywords: political regime, positioning, symbol, power legitimating.

© П.М. Олецук, 2010

Будь-яка політична влада може повноцінно функціонувати та виконувати поставлені перед нею завдання за умови, що вона визнається суспільством легітимною, тобто такою, що здійснює свої повноваження законно та справедливо. Звичайно, влада може реалізовуватись шляхом примусу та терору, проте тоді вона не може бути стійкою. Тому будь-який політичний режим (який є формою реалізації влади) прагне, насамперед, до закріплення у суспільній свідомості образу власної легітимності.

Проблема легітимації влади виникає ще на перших етапах становлення держави та політичної системи суспільства, в архаїчних державних утвореннях. Дослідження легітимації влади у первинних державних утвореннях дозволяє виокремити певні загальні закономірності даного політичного процесу. Відповідно актуальним стає застосування антропологічного підходу до вивчення легітимності політичної влади з метою визначення основ легітимації влади у традиційному авторитарному режимі (який є основною формою політичної організації до-модерних суспільств). На основі проведення подібного дослідження можна одержати матеріал для подальшого співставлення з наявними у сучасному світі політичними режимами. На основі цього можна зробити деякі припущення щодо загальних основ легітимності влади.

Вивчення особливостей легітимації влади у

традиційних суспільствах вказує на особливе значення символів для забезпечення легітимності державної влади. Символічний характер відіграє вирішальне значення як у репрезентації влади, так і в офіційній державній комунікації (остання здійснюється, здебільшого, саме у символічних формах: офіційних ритуалізованих діях, зображеннях монархів та правителів). Відповідно це зумовлює необхідність дослідження особливостей символічної стратегії позиціонування влади як основи для легітимації традиційного авторитаризму.

Дана проблема у вітчизняній та російській науковій традиції вирішується, здебільшого, у межах історичних досліджень періоду Давнього світу [7], Середньовіччя [3, 5, 6, 9], та Нового Часу [4, 8]. Водночас для визначення основ легітимності традиційної влади необхідно перейти від конкретних форм її символічної репрезентації до цілісної концепції символічного позиціонування влади.

Для реалізації даного завдання необхідно спочатку визначити особливості традиційного авторитарного типу режиму, далі проаналізувати конкретні форми символічної легітимації влади і на основі цього зробити загальні висновки щодо умов реалізації стратегії символічного позиціонування влади у традиційних суспільствах.

Загалом, авторитарний політичний режим найчастіше визначають як «недемократичний політичний режим із елементами особистої дик-

татури» [1, 5]. При цьому авторитаризм – один з найпоширеніших типів політичних режимів, що вирізняється, насамперед, концентрацією влади в одному центрі прийняття рішень. За таких умов вплив громадянського суспільства на державний механізм або відсутній загалом, або зведений до мінімуму. Серед класифікацій авторитарного режиму можна виокремити підхід російського політолога Г. В. Голосова, що типологізує авторитарні режими згідно з критеріями: характеру боротьби за лідерство, внутрішньої диференціації та участі мас у політиці.

Відповідно виокремлюються наступні типи авторитаризму: традиційний (закритий, із монолітною правлячою групою, що виключає участь суспільства у політичному процесі), бюрократичний (закритий, із диференційованою правлячою групою, що також виключає участь мас у політиці), змагальна олігархія (ведеться постійна боротьба за владу між представниками різних «кланів») та егалітарно-авторитарний («відносно відкрита» еліта, але відсутність альтернатив у політичному процесі для вільного вибору суспільством) [2, 57-60].

У випадку традиційного авторитаризму мова йде про різноманітні монархічні та автократичні форми правління, що були пануючими в Європі до періоду Великої Французької революції, а у деяких азійських країнах сучасності продовжують залишатися реальністю і на початку XXI ст. Цей тип авторитарного режиму в історичному плані спірався, насамперед, на релігійне обґрунтування влади.

Від первісних форм держави Стародавнього Єгипту та Месопотамії влада оголошувалася проявом волі богів, а підкорення їй – священним обов'язком мешканців держави. Звичайно, це пояснювалося домінуючою релігійною картиною світу, в якій будь-які явища пояснювалися через їх трансцендентне походження. Відповідно, політична влада включалася у пануючу систему світорозуміння та світопояснення в якості незбагненого прояву волі трансцендентних сутностей.

Відповідно, розвиток влади відбувався паралельно із кодифікацією релігійних форм осягнення світу. Спираючись на міцну політичну владу, релігійні уявлення оформлювалися у струнку систему. Відбувається виокремлення особливої соціальної верстви – жерців, які відповідали за реалізацію культових практик. У відповідь на це, політична система набувала релігійного обґрунтування, яке виступало основою для легітимацийної стратегії.

Трансцендентною сутністю, до якої апелювала влада, виступав «Бог» (або «боги» чи інші потойбічні сутності – відповідно до типу релігійної традиції). Неосяжна для сприйняття широких суспільних верств потойбічна сутність робилася загальнодоступною через своєрідних посередників, в якості яких виступали, з одного боку, служителі релігійного культу, а з іншого – правитель, як своєрідний представник трансцен-

дентного світу богів на землі. Це, зокрема, виражалось і в титулах правителів («Син Неба» для китайського імператора, поняття «помазаник божий» у християнській традиції), і в офіційному церемоніалі взаємодії правителя та підлеглих. Будь-яке традиційне суспільство відзначалося жорстким етикетом, що регламентував будь-які контакти монарха та підданих. На основі цього утверджувались уявлення про напівбожественну природу влади та осіб, наділених нею.

Носій влади (монарх) виступав намісником Бога на землі та здійснював владу від його імені. Політичний дискурс за таких умов був монологічним. Передбачалося, що устами влади у полі дискурсу говорить Бог, що виключало можливість для обговорення владних тез.

Проте сама по собі декларація про божественне походження влади не могла означати у традиційному суспільстві автоматичної легітимності. Будь-яка взаємодія зі світом трансцендентного відбувалася не хаотично, а впорядковано, через визначений традицією ритуал. До трансцендентного світу не можна було звертатися прямо, оскільки подібне звернення десакралізувало священний світ. Відповідно жорстка регламентація та обмеження подібної взаємодії виражалися у відповідних ритуалах (практиках «спілкування з богами») та символах (останні розглядалися як своєрідне поєднання світу мирського, буденного та сакрального: ікони, амулети, статуї).

Відповідно конкретним вираженням положення про святенність влади виступали саме символи та ритуали. Символи – традиційна форма матеріалізації сакрального. У релігійній свідомості сакралізація символів відбувалася через уявлення про них як про форму вираження трансцендентного світу в світі профанному (матеріальні предмети, які, водночас, містично поєднуються зі світом потойбічних сутностей). Відповідно трансцендентне обґрунтування політичної влади передбачало залучення релігійних символів, перетворення політичного церемоніалу на релігійний.

Безперечно, що різні історичні типи релігійності по-різному виражалися у зв'язку влади та сакрального. Якщо для світу ісламу релігійна влада була традиційно поєднана зі світською, то для домінуючого в Європі християнства світська і церковна влада хоча й були поєднані, але не тотожні, що зумовило розгортання політичного дискурсу європейського Середньовіччя довкола проблеми співвіднесення світської та церковної влади. Це виразилось у т.зв. концепції «двох мечів», згідно з якою «у державі є «два мечі» - дві влади, духовна та світська, що знаходяться в руках Папи Римського, але один меч «Меч крові» Бог наказує вкласти в ножни, оскільки зайнятий у богослужінні священик не може використовувати його самостійно. Цей меч передається імператору...» [8, 32]. Так у символічній формі відображалася ідея поділу сферу впливу, компетенції держави

та церкви. Друга освячувала владу першої, яка, у свою чергу, виступала захисником релігії.

Однак сам характер дуалізму зумовлював неоднозначність тлумачення співвідношення світської та духовної влади. Зокрема, ряд видатних теологів та церковних філософів Середньовіччя обстоювали пріоритет церкви. Так, Фома Аквінський визнавав, що всі види влади на землі - від Бога. У Аквіната політична влада виступає авторитетною інституцією, що встановлює та регулює правила, які сприяють загальному благу. Більше того, держава мислиться ним не тільки як інститут, що обмежує необхідне зло та виконує поліцейські функції, але й як свого роду виховна установа. У такий спосіб держава підкорюється церкві як засіб меті [5, 85].

Насправді обидва варіанти влади були взаємодоповнюючими. Церква перетворювала державу на елемент релігійної картини світу. Бунт проти заведених порядків ставав повстанням проти релігійних норм, а отже, був гріховним, руйнівним для душі, що було найкращим запобіжником і найкращим легітимізуючим чинником. Без залучення церковного дискурсу божественного походження влади остання перетворювалась у свідомості рядових членів суспільства на звичайну узурпацію.

Саме релігійна символіка прилучала правителя (монарха) до світу сакрального, потойбічного та вищого по відношенню до повсякденної реальності. Оточений релігійними символами, правитель був уже не просто людиною, а чимось принципово вищим за своїм статусом. Він виражав у собі єдність буденного та трансцендентного, що наділяло його в очах суспільства своєрідною аурую «святості». Саме на цьому, наприклад, ґрунтується традиційний для європейського Середньовіччя ритуал «зцілення хворих» рукою монарха.

Головна орієнтація традиційно-монархічного дискурсу була спрямована на ствердження образу «Намісника Бога на землі», що виражає незбагненну та неосяжну для звичайної людини божественну волю. Тому традиційно-автократичний дискурс являв собою демонстрацію перед громадськістю помпезного церемоніалу, що має відображати особливість, надзвичайність, виокремленість Богом Правителя через специфічні символи, що встановлювали бар'єр між королем (імператором, князем, шахіншахом тощо) та оточуючими. «Знаки політичного верховенства у середні віки набували особливого, трансцендентно-символічного значення, оскільки у цю епоху «держава» ... більш глибоко, ніж сучасна, була вкорінена у сфері релігійного, і на правителя падало істинне світло...» [10, 189].

Загалом ключова для європейського Середньовіччя церемонія коронації найбільш повно відображала у собі положення про релігійний характер влади. Здебільшого, для реалізації церемоніалу мали бути дотримані цілий ряд передумов містично-символічного характеру. Коронація мала здійснюватися із використанням давніх регалій (корони та

інших владних атрибутів), у певному сакральному місці (наприклад, Реймс, як традиційне місце для коронації французьких монархів), із залученням церковних ієрархів високого рівня та жорстким дотриманням церемоніалу. Повторення одних і тих же дій під час кожної коронації виступало наочним свідченням спадковості влади та її освяченням божественною силою.

Незважаючи на домінування релігійного дискурсу із залученням символів священства, традиційний авторитаризм, безперечно, ними не обмежувався. Як і будь-який режим у прагненні до власної легітимації він, насамперед, спирався на принцип, який, згідно з термінологією П.Бурдьє можна назвати «принципом додавання символічних капіталів». Мається на увазі, що певний ірраціональний компонент легітимності влади (наприклад, походження влади від Бога) може співіснувати із іншими символічними елементами (наприклад, «велич династії», історичні традиції тощо).

Політичний світ традиційного суспільства був переповнений символами. Відповідно політична боротьба часто набувала характеру змагання за інсигнії (символи влади). За умови, коли легітимність влади видавалася сумнівною, правителі прагнули до максимальної концентрації символічного капіталу.

Зокрема, для французького дофіна Карла (XIV ст.) можливість стати королем Карлом VIII була відкрита через коронацію у сакральному місці (Реймсі) та через релігійний рух на чолі з Жанною д'Арк, завдяки якому у французькому суспільстві поширилися уявлення про божественну підтримку французького війська. Усе це в комплексі сприяло легітимації та ствердженню королівської влади.

Цікавим у цьому контексті є приклад середньовічної Московської централізованої держави, де влада, насамперед, прагнула поєднати у собі три ключові легітимаційні традиції: візантійську імперську, київську князівську та православну релігійну. Варто звернути увагу на розпис середини XVI ст. у Благовіщенському соборі Московського Кремля, де «...на південно-західному стовпі храму представлені свята цариця Феодора та – син Михайло, що відновили у 843 році іконошанування... Ярусом нижче...знаходиться зображення Святого Костянтина та Святої Єлени з хрестом у руках... У нижньому ярусі на стовпах - Володимир Мономах, Ярослав Всеволодович, Олександр Невський, Іван Калита, Дмитро Донський і Василь Дмитрович... Руські князі, котрі також зображені із німбами, стоять у одному ряді із візантійськими імператорами...» [6, 434-435]. Тим самим, з одного боку, стверджується збереження православної традиції, спадковості княжої влади по відношенню до влади імператора, а також образ князів як оборонців віри. Крім того, князівська влада Московської держави одночасно виголошувалася похідною від влади київських князів та візантійських імператорів.

Це виражалося і в титулі правителів «цар і великий князь», що об'єднував традиційні руські та візантійські титули. Таким чином, офіційна ідеологія виражалася через символічну іконографію, яка займала важливе місце у суспільному дискурсі Середньовіччя (ікони кожен міг бачити регулярно, на відміну від царів).

При цьому правитель був не просто людиною, в оточенні символічного антуражу. Навпаки, він сам був символом, втіленням певної сили божественного походження. Своєрідний ореол «природженого царства» був невід'ємним атрибутом успішного правління та стабільності влади і поширювався далеко за межі лише європейської цивілізації. Цікавою у даному випадку є концепція «сили де» в офіційній історіографії традиційного Китаю. Ця «сила» була вираженням певних якостей, що дозволяли претендувати на владу у Піднебесній імперії. Зокрема, згідно з державною традицією відображення історії, одержання влади було безпосереднім вираженням волі Неба, а не наслідком традиції або формальних норм. Класичні випадки обрання Небом зразкових імператорів давнини можна знайти у «Шу цзині» («Книга документів»), де знаходиться і формулювання загального принципу обрання... «Священне Небо не має родства, воно допомагає лише тим, хто наділений силою де». Таким чином, у Китаї ще у сиву давнину володіння політичною владою було відокремлено від статусу людини у системі кровнородинних відносин і зумовлене володінням певних якостей [7, 277].

Це цікаве формулювання про «обрання Небом сили де» дозволяло забезпечувати легітимацію зміни у Китаї однієї імператорської династії на іншу, що виступала, таким чином, не як узурпація влади, а як схвалена Небом перемога таємничої сили «де».

Відповідно, символічна легітимація могла демонструвати зміну, відповідно до трансформації соціальних та політичних умов. Характер церемоніалу міг змінюватися, так само як трансформувалася характер легітимації влади, зберігаючи загальні принципи та ідеї.

Зокрема, Реформація та перегляд ролі церкви в Європі XVI-XVII ст. відзначилися у трансформації офіційної пропаганди ряду європейських монархій та перегляду її символічно-асоціативних рядів.

В країнах Європи, де перемогла Реформація, відбулось зміщення вектора легітимації влади в напрямку від освячення церквою до освячення благочестю самого монарха, як намісника Бога на землі. Звідси - характерне для репрезентативної стратегії англійських королів-протестантів (Генріха VIII, Едуарда VI, Єлизавети I) порівняння їх із старозавітними суддями або царями, «що ходили вірно перед очима Господа», із тими, хто відмовлявся від шанування ідолів і споруджував храм єдиному Богу - Єзекію, Осією, Іософатом, Есфіррю, Деборою, Давидом, Соломоном [4, 381].

У даному випадку ми бачимо позиціонування

влади через ототожнення із релігійними діячами. Конфлікт між владою та церквою поставив у ряді протестантських країн релігію під контроль влади. Відповідно, остання не могла обґрунтовуватися так само як і раніше, оскільки правитель уже не санкціонувався церквою, а очолював її. Це виразилося у символах та церемоніалі влади, які мали демонструвати не залежність правителів від релігії, а їх безпосередній, трансцендентний зв'язок з Богом. Тим самим створювався новий асоціативний ряд короля не просто у межах церкви, а Короля, як керівника церкви.

Зародження та розвиток ренесансної культури з її гуманістичними цінностями також не могли не відбитися на символічних формах легітимації влади. Зокрема, це виразилося у феномені т.зв. «рудольфінської культури» (на ім'я імператора Священної Римської імперії Рудольфа Габсбурга), для якої були притаманні не звичні для минулих часів зображення правителя.

Розвиток мистецтва породжує запити на офіційні зображення правителів, що мали символічно показувати їх втіленням усіх можливих індивідуальних та суспільних чеснот. Так, на рельєфі А. де Вріса «Рудольф II - покровитель мистецтв» (на честь імператора Рудольфа), правитель зображений сидячи на коні в образі римського імператора Августа, що оточений алегоріями різних мистецтв. «Він обертається, щоб їх привітати... Імператор представлений і могутнім полководцем, і миротворцем, що піклується про процвітання мистецтва і науки» [3, 462-463].

У даному випадку монарх постає не тільки виразником «божественної волі», але й «мудрості», «розуму» як певної ренесансної чесноти. Він не просто несе на собі відзнаку потойбічних сил, він перший серед наймудріших, найосвіченіших, що надає йому право здійснювати владу над іншими - невігласами та обмеженими людьми, наближаючи їх до власної гармонічної величі.

Це яскраво показує зв'язок соціокультурних трансформацій у суспільстві із легітимацією режиму. Зокрема, правитель часів ренесансу, коли головною чеснотою стає розум, мав бути у суспільній свідомості втіленням останнього, а не просто таємничим та ірраціональним «помазанником Божим». Так зміна вектора культурного розвитку трансформувала і вектор легітимації, наповнюючи її новими формами, та зберігаючи її корінний зміст.

Для політичної науки у даному випадку важливим є встановлення принципового взаємозв'язку рівня розвитку матеріальної та духовної культури із формами, в яких здійснюється легітимація влади. Для традиційного суспільства із його низьким рівнем розвитку продуктивних сил, домінуванням релігійного світогляду, відносно низьким рівнем поширення освіти іншої форми легітимації влади, окрім насадження чуттєво-наочних образів, просто не могло бути.

Характерним прикладом цього є форми обґрун-

тування колоніальної влади британською адміністрацією в Африці ХІХ ст., де Великобританія, найрозвиненіша на той момент в економічному та політичному плані конституційна монархія, базувала власну легітимність на ідеології «божественного монархізму» та надприродного походження королівської особи, коли «про британського короля/імператора говорили радше в містичному, ніж у практичному тоні...» [9, 264-265].

Тим самим традиційне африканське суспільство було готове сприймати лише споріднені йому легітиміційні форми, тобто базовані на сакральних символах, персоналізовані образи влади, втілені у «напівбожественних» монархах.

Підсумовуючи усе вищесказане, необхідно відзначити, що традиційне суспільство, незважаючи на низький рівень розвитку економіки та відносно просту соціальну структуру мало досить розгалужену, глибоку та обґрунтовану систему легітиміції політичної влади, що свідчить про значимість легітимності для функціонування будь-якого типу режиму.

Легітиміція влади у традиційно-авторитарній державі базувалася на тісному поєднанні політичного та релігійного, що, зокрема, виражалось у проголошенні правителя посередником між реальним та трансцендентним світами («намісником Бога на землі»).

Безпосереднім вираженням трансцендентної стратегії легітиміції виступало активне використання різного роду сакральних символів та ритуалів, через які відбувалося містичне поєднання політичного та сакрального в особі правителя. Оскільки трансцендентний світ сприймався не прямо або у формі теоретичних концепцій, а через відповідні символи (які уявлялися втіленням сакрального у матеріальному), то, відповідно, оволодіння символами сакралізувало владу.

Символічні аргументи легітиміції влади могли додаватися, утворюючи цілісний символічно-ритуальний образ влади, в якому кожна інсигнія (знак влади) мав вагоме легітимізуюче значення, оскільки відсилав до релігійно-політичної традиції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бутенко А. П., Миронов А. В. Сравнительная политология в терминах и понятиях / А.П. Бутенко, А.В.Миронов. – М.: Независимый открытый университет, 1998. - 411 с.
2. Голосов Г.В. Сравнительная политология / Григорий Васильевич Голосов. - Новосибирск: Изд-во Новосибирского университета, 1995. – 206 С. – (2-е изд.).
3. Деньщикова А. В. Сакрализация императора в рудольфинской культуре / А.В. Деньщикова. // Священное тело короля: Ритуалы и мифология власти / [отв. ред. Н.А. Хачатурян]. - М.: Наука, 2006. - С. 456-467. – (Ин-т всеобщ. истории РАН; МГУ им. М.В. Ломоносова).
4. Дмитриева О. В. «Древняя и достойнейшая процессия». Репрезентация королевской власти в парламентских церемониях второй половины XVI - начала XVII в. / О.В. Дмитриева // Королевский двор в политической культуре средневековой Европы / [отв. ред. Н.А. Хачатурян]. – М.: «Наука», 2004. - С. 360-382.
5. Зотова Л.В. Политические ценности Средневековья: о соотношении небесного и земного отечества у Августина и Аквината / Л.В. Зотова // Вестник Российского университета дружбы народов. Сер.: Политология. – 2004. – № 1 (5). – С. 79–88.
6. Квиллидзе Н. В. Священный образ царя в московской живописи / Н.В. Квиллидзе // Священное тело короля: Ритуалы и мифология власти [отв. ред. Н. А. Хачатурян]. - М.: Наука, 2006. - С. 430-439. – (Ин-т всеобщ. истории РАН; МГУ им. М. В. Ломоносова).
7. Мартынов А. С. Государственное и этическое в Императорском Китае / А.С. Мартынов // Этика и ритуал в традиционном Китае. Сборник статей. / [отв. ред. Л.С. Васильев] - М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1988. - С. 274-298.
8. Посконин В. В., Балобанов Я. В. Категория «государственная власть» в современной социал-демократии / В.В. Посконин, Я. В. Балобанов // Вестник Удмуртского университета. Правоведение. – 2007. - № 6. – С. 31-40.
9. Рейнджер Т. Винайдення традиції у колоніальній Африці / [пер. з англ. М. Климчука] / Теренс Рейнджер // Винайдення традиції. / [за ред. Е. Гобсбаума] – К.: Ніка-Центр, 2005. - С. 243-302.
10. Словарь средневековой культуры / [под ред. А.Я. Гуревича]. - М.: РОССПЭН, 2003. - 632 С.
11. Цыганков А.П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика: Учеб. пособие / Андрей Павлович Цыганков - М.: Интерпракс, 1995. - 295 С. – (Ин-т «Открытое общество»).

ОСВІТА XXI СТОЛІТТЯ

УДК 378.4 + 378.1

М.В. ПОЛЯКОВ, В.С. САВЧУК

УНІВЕРСИТЕТ В УКРАЇНІ: КЛАСИЧНИЙ, НАЦІОНАЛЬНИЙ, ДОСЛІДНИЦЬКИЙ

Поляков Микола Вікторович - ректор Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, професор, доктор фізико-математичних наук, заслужений діяч науки і техніки України

Савчук Варфоломей Степанович – професор кафедри квантової макрофізики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, доктор історичних наук

Визначено основні якісні і кількісні характеристики університетської системи освіти в Україні. Розглянуті особливості парадигмальних змін у системі вищої освіти України. Вивчена динаміка перетворень системи університетської освіти України та початковий етап її переходу до використання моделі дослідницького університету. Проведено порівняльний аналіз структури систем вищих навчальних закладів в Україні і провідних європейських країн та США.

Ключові слова: Україна, система вищої освіти, класичний, національний, дослідницький університети, особливості системи вищої освіти США та Європи.

Определены основные качественные и количественные характеристики университетской системы образования Украины. Рассмотрены особенности парадигмальных изменений в системе высшего образования Украины. Изучена динамика преобразований системы университетского образования Украины и начальный этап ее перехода к использованию модели исследовательского университета. Проведен сравнительный анализ структуры систем высших учебных заведений в Украине, США и Европы.

Ключевые слова: Украина, система высшего образования, классический, национальный, исследовательский университет, особенности системы высшего образования США и Европы.

Been identified qualitative and quantitative characteristics of the university education system of Ukraine. Were considered the features of paradigmatic change in higher education in Ukraine. We studied the dynamics of transformation of the university system in Ukraine and the initial phase of its transition to the model research university. A comparative analysis of structures of higher education institutions in Ukraine and the United States and Europe.

Keywords: Ukraine, higher education, classical, national, research university, features, the higher education system the U.S. and Europe.

© М.В. Поляков, В.С. Савчук, 2010

Полеміка, яка розгорнулася в Україні, щодо необхідності змін у системі вищої освіти, не є прерогативою лише українського суспільства. Дискусії точаться в значній кількості європейських, та й не тільки європейських країн. Нагадаємо, зокрема, новий виток спроб реформування системи вищої освіти у Франції, ініційованого новим президентом Франції Н. Саркозі, проект якого

викликав бурхливу реакцію громадянського суспільства Франції. Значні спроби щодо реформування вищої освіти робляться в Росії. Причому, це вже не контекст Болонського процесу, хоча ці реформи переслідують також і освітні цілі.

Відбувається зміна парадигми вищої освіти і науки, причому часові межі парадигмальних змін звужуються, зменшуються, для їх здійснен-

ня відводяться короткі терміни, що, враховуючи консерватизм будь-якої більш-менш усталеної системи, веде до більшої вірогідності прорахунків реформування.

Нові університетські моделі змінюють одна одну калейдоскопічно швидко, так що інколи важко зрозуміти, які практичні наслідки дасть їх застосування. Але в будь-якому разі відправною точкою для побудови європейського університету довгий час слугувала модель гумбольдтівського університету, основні засади якої були створені ще на початку XIX століття. Поступово ця модель стала панівною в сфері вищої освіти, а сам університет набув рис традиційного, класичного університету, різні варіації якого були характерними для світової вищої освіти.

У дослідженні автори ставили на меті, не вдаючись у дискусії щодо необхідності змін в університетській системі освіти і науки, відштовхуючись від тези, що зміни необхідні і що вони необхідні саме в тому напрямі, який зараз відбувається в Україні, проаналізувати той шлях, який пройшов університет в Україні за часів її незалежності та виявити особливості й больові точки цього процесу в Україні, у тому числі й порівняно з іншими країнами.

Певне нівелювання терміну «університет» почало відбуватися в Україні (як і на просторі країн колишнього СРСР) після розпаду останнього [8, 20].

Термін «університет», який усталився в свідомості суспільства як щось класичне, традиційне, пов'язане з високими гуманістичними та науковими ідеалами, суб'єктивно був притягальним, працював на саморекламу вищого навчального закладу, допомагав краще подати себе на ринку освітніх послуг. Тим більше, в умовах, коли державна підтримка була різко знижена. За назвою «університет» вузівське керівництво бачило можливості залучити більше майбутніх студентів, певний статус для налагоджування міжнародних зв'язків, фундамент для мотивації регіональної влади відносно підтримки ВНЗ, підґрунтя для відкриття і створення нових напрямів, спеціалізацій тощо. Тож за таких умов почалася стрімка «університетизація» усіх вищих навчальних закладів на просторах колишнього СРСР [8, 20].

Зокрема, динаміка змін назв російських державних вузів була такою. У 1991 р. в Росії 91% вищих навчальних закладів іменувались інститутами, 8% – університетами і близько 1% – академіями [9]. З 1992 р. по 1997 р. чисельність університетів в Росії зросла у 6 разів, академій – більш ніж у 30 разів. За даними, наведеними в праці [5] на кінець 2000 р. в Росії, в структурі вищої школи, було університетів – 310 (48%), академій – 180 (29%) і тільки 157 інститутів (21%).

Якщо говорити про Україну, то в ній до 1991 р. (Таблиця 1) було близько 150 ВНЗ, з яких лише 9 були класичними, традиційними університетами, а інші вищі школи іменувались інститутами.

Кількість вузів стрімко зросла у 1994 р., коли з'явилося сорок приватних ВНЗ та зросла більш ніж на 50 одиниць кількість державних вищих навчальних закладів. Причому з них уже 62 іменували себе університетами й 39 – академіями. Відповідні типи ВНЗ були закріплені в Законі про вищу освіту.

А далі відбулася дуже цікава і знакова подія, результати якої зараз інколи навіть міфологізуються. Різноманітні коледжі і технікуми, училища були переведені в категорію вищих навчальних закладів першого – другого рівнів акредитації. І ми стали країною з великою кількістю вищих навчальних закладів.

Попередній президент та й інші посадові особи неодноразово піднімали питання про невідповідність кількісних характеристик системи вищої освіти в Україні, весь час вказуючи на те, що в Україні близько 900 ВНЗ, а в інших країнах ВІІІ'ів значно менше. Ця точка зору поступово увійшла в «кров і мозок» багатьох чиновників і піднімається постійно на всіх рівнях суспільства.

Проблема дійсно є, але вона не настільки жахлива як її подають. А подають її не зовсім коректно, чомусь забуваючи про неуніверситетський сектор вищої освіти. В Україні ота «університетизація», про яку йшла мова вище, призвела до того, що більшість наших ВНЗ стали за назвою «університетами». Між іншим, процес «університетизації» є характерним і для європейських країн, але не в таких масштабах, як в Україні, Росії або Грузії. Тому там досить значним є й сектор неуніверситетської вищої освіти.

Таблиця 1

Динаміка мережі вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації в Україні (населення – близько 46 млн.)

Рік	Кількість вищих навчальних закладів України III-IV рівнів акредитації						Усього	
	Унів-ти (держ.)	Унів-ти (прив.)	Академії (держ.)	Академії (прив.)	Інст-ти (держ.)	Інст-ти (прив.)	держ.	прив.
1983	9				137		146	0
1993							157	2
1994	62		39		89		190	42
2000	100	6	54	5	69	81	223	92
2001	106	8	57	5	62	80	225	93
2002	116		58		58		232	98
2003	121		56		58		235	104
2004	132	34	55	7	46	78	233	114
2005	137	35	53	9	46	82	236	113
2006	146	38	50	9	45	80	236	114
2007							351	
2008							353	
2009							353	

Примітка: Невелика розбіжність для деяких років загальної кількості ВНЗ з такою ж, отриманою складанням окремих складових мережі ВНЗ, пов'язана з розбіжністю у відповідних джерелах МОН України.

Розглянемо інші системи вищої освіти. В таблиці 2 представлена структура ВНЗ вищої школи Сполучених Штатів Америки (за класифікацією комісії Карнегі) [2, 3, 8, 18] у 2001 р. З таблиці видно, що майже з чотирьох тисяч вищих навчальних закладів лише певна кількість вузів (1477, що складає 37,5 % від загальної кількості вузів), може надавати освітньо-кваліфікаційний рівень не нижчий за бакалавра. Усі інші можуть надавати ступінь, починаючи з ад'юнкт-бакалавра (молодшого спеціаліста) й нижче. В Україні таких вузів (III – IV рівнів) відповідно – 353, що складає, 38,8 % від загальної кількості таких ВНЗ. Тобто цифри сумірні.

Таблиця 2

Структура навчальних закладів у вищій школі США (населення – близько 282 млн.)

№ п/п	Тип ВНЗ (класифікаційні групи)	Кількість навчальних закладів			
		1963	1976	1987	2000
1	Дослідницькі університети, що надають докторський ступінь	164	184	213	261
2	Університети і коледжі, що надають ступінь магістра	358	594	595	611
3	Коледжі, що надають ступінь бакалавра	669	583	572	606
	УСЬОГО	1191	1661	1380	1477
4	Коледжі, що надають ступінь ал'юнкт-бакалавра	622	1147	1367	1669
5	Спеціалізовані інститути	388	560	642	766
6	Етнічні коледжі й університети				28
	ЗАГАЛЬНА КІЛЬКІСТЬ ВНЗ				3940

У наступній таблиці наведена структура системи вищої освіти Німеччини (Таблиця 3), з розгляду якої випливає, що вищих освітніх закладів університетської й неуніверситетської (вищої інженерної, тощо) освіти в Німеччині приблизно стільки ж, скільки в Україні [8, 19].

Таблиця 3

Структура системи навчальних закладів у вищій школі Німеччини (населення – близько 82 млн.)

№ п/п	Тип ВНЗ (класифікаційні групи)	Кількість навчальних закладів
		2001 р.
1	Університети	65
2	Технічні університети	10
3	Вищі професійні школи	150
4	Вищі школи	94
5	Професійні академії	11
6	Інші ВНЗ (педагогічні, теологічні, адміністративні, спеціальні вищі заклади мистецтва тощо)	Кількість не підраховувалася
	УСЬОГО	Близько 350

Це одна таблиця демонструє структуру мережі ВНЗ Франції (Таблиця 4), в якій вищими навчальними закладами, що надають відповідні освітньо-кваліфікаційні рівні, є не тільки університети [4, 8, 20]. Звертаємо увагу на терміни навчання, щоб не виникло сумнівів у тому, що це дійсно вищій навчальний заклад який працює за повними програмами підготовки. На жаль, нам не вдалося виокремити ті інженерні школи, які знаходяться при університетах, тому точну кількість ВНЗ у Франції не наведено. Але зрозуміло, що ця цифра подібна до таких же в Україні.

Таблиця 4

Структура навчальних закладів у вищій школі ФРАНЦІЇ (населення – близько 63 млн.)

№ п/п	Тип ВНЗ (класифікаційні групи)	Кількість навчальних закладів
		2001 р.
1	Університети (до яких прирівняні національні політехнічні інститути)	89 (92)
2	Вищі нормальні школи	4
3	Вищі школи, зовнішні по відношенню до університетів (школи інженерів, комерційні школи, ветеринарні школи)	233 школи інженерів (3 – 5 років навчання, майстер.)
4	Школи архітектури	20(6 років навчання)
	УСЬОГО	Не менше 350

Як доводить проведений аналіз, все, здається, не так і погано, бо за кількістю ВНЗ, що надають ступені від бакалавра до доктора, ми маємо такі ж, або близькі кількісні показники з США, Німеччиною, Францією. Але проблема дійсно є. І вона полягає у тому, що така кількість відповідних ВНЗ в Україні припадає на меншу кількість населення, ніж у тих країнах, про які йшла мова. Тобто, постає питання про оптимальне врегулювання кількості ВНЗ, що готують фахівців за бакалаврськими, магістерськими та докторськими програмами.

Один з таких шляхів підказує закордонний досвід. Полягає він у тому, що кількість студентів, які навчаються в окремих університетах, є значною. В багатьох з них вона складає 30 – 40 тисяч студентів. В Україні, здається, лише два університети мають кількість студентів, що перевищує 30 тисяч. Це той фактор, який міг би сприяти оптимізації кількості вищих навчальних закладів в Україні.

З іншого боку, не все так однозначно. Не слід, наприклад, забувати, що територія України складає 603628 км², а територія Німеччини 357021 км² і це є суттєвим фактором, який впливає відповідно на кількість вищих навчальних закладів в Україні.

Отже, можна твердити, що результатом попередніх реформ стала «університетизація» вищої освіти в Україні та стрімке зростання приватних ВНЗ, що призвело до проблем, які були розглянуті вище в контексті значної кількості університетів різного рівня в Україні. Слід також сказати, що позитивним наслідком «університетизації» стала поява низки провідних технічних університетів, що виникли на ґрунті діяльності відомих політехнічних й ідеяких інших провідних технічних інститутів. Така тенденція також характерна для деяких країн Європи. Зокрема, відомим є процес отримання статусу університету 39 ВНЗ у Великобританії у 1992 р. Професор Девід Ватсон називав цей процес інкорпорацією, розглядаючи юридичне урівнювання політехнічних інститутів з університетами, як процес «включення» їх в університетське співтовариство [21]. Цей процес продовжувався в Британії з 1982 по 1992 рр. і завершився довгоочікуваним рішенням надати цим корпораціям вузів права користуватися назвою «університет» [8, 21].

В Україні вже у 1994 – 1995 рр. стало зрозумілим, що треба якимось чином все-таки виокремити низку провідних ВНЗ (в основному – університетів), які, як вважалося, будуть лідерами освітньої і наукової політики в Україні. Реалізація цієї ідеї вилася в формування групи ВНЗ, які могли отримати високий статус національного закладу освіти і науки відповідно до критеріїв, окреслених у Положенні про Національний заклад (установу) України від 16 червня 1995 р. [6]. Але ці загальні умови не перетворилися у більш чіткі критерії надання статусу національного вищим навчальним закладам вищої освіти. Як результат, маємо те ж саме, що й з наданням статусу університету. Було 9 класичних університетів, маємо зараз 236 університетів, було декілька національних закладів освіти, зараз маємо більше ста національних закладів вищої освіти (Таблиця 5). Серед них є й університети економічні, автомобільні, фармацевтичні тощо. Тобто, є протиріччя між визначенням поняття «університет», наведеному в Законі про Вищу школу, визначенням національного закладу, наведеному у відповідному Положенні, та реаліями, які склалися в Україні. Необхідно встановити відповідність між «буквою» і змістом вказаних положень та законів. Досить різко висловився з цього приводу міністр освіти і науки Д. Табачник у своєму виступі на підсумковій конференції (22.04.2010 р.): «Ганебною проблемою вищої освіти залишається процедура прийняття рішення щодо надання вищим навчальним закладам статусу національного, яких на сьогодні понад 100. Не хочу коментувати згубні наслідки таких дій і їх громадську оцінку, але ситуація вже вийшла за межі здорового глузду. А наслідок – знецінення почесного статусу національного закладу та додаткове навантаження на державний бюджет.

З огляду на сказане необхідно: розробити систему об'єктивних критеріїв діяльності вищих навчальних закладів для надання статусу національного; зробити процедуру надання статусу національного відкритою і прозорою з залученням до прийняття відповідного рішення освітянської громадськості» [1]. Нагадаємо, що національний університет є структурою, якій притаманні об'єднувальні, інтеграційні, інноваційні, культурологічні функції за найбільш широким спектром гуманітарного, природничо-наукового та (в останні роки) технічного напрямів. Він має бути суб'єктом інноваційної політики в сфері вищої освіти на державному та регіональному рівнях.

Таблиця 5

Вищі навчальні заклади України, що мають статус національного закладу

Рік	Кількість
1994	0
2003	59
2005	67
2007	83
2008	85
2009	91
2010	Більше 100

Отже, можна констатувати, що, зігравши на певному етапі позитивну роль, концепція національного університету, в силу низки об'єктивних і суб'єктивних причин, не розв'язала стратегічні завдання освітньої і наукової політики в Україні. Такі ж проблеми на часі і в Росії, яка теж випробувала у ці часи різні моделі вищої освіти. Тому в останні роки і в Україні, і в Росії шукають шляхи їх розв'язання.

Якщо вести мову про Україну, то рішення проблеми вбачається, зокрема, у створенні та виконанні «Державної цільової науково-технічної і соціальної програми «Наука в університетах» на 2008 – 2012 рр. У контексті цієї програми передбачалося створити 5 дослідницьких університетів. Сама ідея курсу на розвиток дослідницьких університетів, безсумнівно, є позитивною. На сьогодні вона набула вже конкретного втілення.

Далі наведені офіційні визначення дослідницького університету, прийняті в Україні та Росії. Є певні відмінності у формулюваннях, але сенс полягає в тому, що подібний ВНЗ повинен вийти на рівень дослідницьких закордонних університетів і посісти відповідне місце серед них.

Визначення понять «дослідницький університет» в Україні та Росії

УКРАЇНА [10, 11]

Дослідницький університет - національний вищий навчальний заклад, який має вагомі наукові здобутки, провадить дослідницьку та інноваційну діяльність, забезпечує інтеграцію освіти та науки з виробництвом, бере участь у реалізації міжнародних проектів і програм. Статус надається зазначеному закладу з метою підвищення ролі університету як центру освіти і науки, підготовки висококваліфікованих наукових і науково-педагогічних кадрів, упровадження в практику наукових досягнень, технічних і технологічних розробок, реалізації разом з іншими вищими навчальними закладами та науковими установами спільних програм за пріоритетними напрямками фундаментальних і прикладних наукових досліджень для розв'язання важливих соціально-економічних завдань у різних галузях економіки.

РОСІЙСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ [17]

Исследовательский университет - высшее учебное заведение, одинаково эффективно осуществляющее образовательную и научную деятельность на основе принципов интеграции науки и образования. Важнейшими отличительными признаками НИУ являются способность как генерировать знания, так и обеспечивать эффективный трансфер технологий в экономику; проведение широкого спектра фундаментальных и прикладных исследований; наличие высокоэффективной системы подготовки магистров и кадров высшей квалификации, развитой системы программ переподготовки и повышения квалификации. Практически НИУ должен являться интегрированным научно-образовательным центром или включать ряд таких центров в виде совокупности структурных подразделений, осуществляющих проведение исследований по общему научному направлению и подготовку кадров для определенных высокотехнологических секторов экономики.

Як уже зазначалось, ідея впровадження моделі дослідницького університету є характерною і для Росії. В Росії за останні півтора десятиліття були апробовані різні моделі. В першу чергу, це моделі академічного університету, регіонального університетського комплексу, інноваційного університету тощо. Досвід, отриманий за результатами апробації вказаних моделей, дав можливість російській освітній системі, починаючи з 2006 р., розробити і почати впровадження двох основних моделей універси-

тетської науки і освіти. Це модель федерального університету і модель національного дослідницького університету. Перша з них була відпрацьована в пілотних проектах Сибірського та Південного федеральних університетів, починаючи з 2006 р., у рамках національного проекту «Освіта». Наступними кроками стало створення у травні 2009 р. Далекосхідного федерального університету і прийняття 14 січня 2009 р. Державною думою Російської Федерації Федерального закону «Про внесення змін в окремі законодавчі акти Російської Федерації з питань діяльності федеральних університетів» [17].

Саме в цей закон було введено параграф, що в «отношении университетов, находящихся в ведении Российской Федерации, в равной степе-

ни эффективно реализующих образовательные программы высшего профессионального и послевузовского профессионального образования и выполняющих фундаментальные и прикладные научные исследования по широкому спектру наук, может устанавливаться категория «национальный исследовательский университет» [17]. Таким чином, дві вищезазначені моделі отримали законодавче оформлення.

Зупинимося на процесі реалізації ідеї про створення дослідницьких університетів в Україні і порівняємо його з іншими країнами, зокрема з Росією та США. Динаміка надання статусу національного дослідницького університету в Україні наведена на слайді.

Таблиця 6

Національні дослідницькі університети України

Рік	Місяць, число	Вищі навчальні заклади, що отримали статус національного дослідницького університету
2009	8 липня	Національний університет «Львівська політехніка»
2009	29 липня	Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка
2009	29 липня	Львівський національний університет ім. І. Я. Франка
2009	29 липня	Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого
2009	29 липня	Національний університет «Острозька академія»
2009	29 липня	Національний університет «Києво-Могилянська академія»
2009	23 вересня	Національний гірничий університет України
2010	3 лютого	Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»
2010	3 лютого	Національний університет біоресурсів і природокористування України
2010	3 лютого	Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»
2010	3 лютого	Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
2010	3 лютого	Київський національний економічний університет ім. П. Гетьмана
2010	3 лютого	Національний авіаційний університет
2010	24 березня	Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

Одним з основних моментів вказаного процесу повинно стати визначення перспектив розширення групи дослідницьких університетів в Україні, виходячи з науково-дослідницького та навчально-наукового потенціалу та перспектив їхнього розвитку. Але спершу виникає питання, наскільки великою може бути ця група. І тут можливі дві крайності. Перша – це необґрунтоване розширення кількості університетів, що отримали статус дослідницького (маємо приклад національних університетів). І друга – штучне обмеження складу групи дослідницьких університетів. Теоретично шлях до цієї групи не закритий нікому. Але існує чітка думка (і небезпідставна), що таких закладів може бути (не повинно, а саме може) небагато. Скільки ж? Оскільки погляди на це різні, звернемося до досвіду зарубіжних країн.

Якщо звернутися до досвіду США, то там у 2000 р. був 261 дослідницький університет двох категорій [2, 8], що складало 18% від загальної кількості ВНЗ, які надавали освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче від бакалаврського. Застосування

такого підходу до системи вищої освіти України, яка має близько 350 ВНЗ III – IV рівнів акредитації, дає кількість такої групи – 63. Чи не забагато? Але ж, якщо взяти Німеччину, то там – близько 70 дослідницьких університетів, у Великій Британії – 73, в Іспанії – 41. Тож маємо куди розвиватися. Але реально, на наш погляд, на входження в цю групу, в силу різних причин, можуть претендувати 20 – 22 ВНЗ, враховуючи зокрема і те, що система таких університетів тільки формується в Україні.

Постає питання, як відбирати такі вищі навчальні заклади. На відміну від ситуації з національними закладами нині розроблені, здавалося б, чіткі критерії, за виконання яких ВНЗ може претендувати на статус дослідницького університету. Але ми знову наступаємо на ті ж самі граблі. Якщо звернутися до списку ВНЗ, які отримали статус дослідницького університету (Таблиця 6), то навіть апіорі видно, що не менше третини з них не вкладаються, так би мовити в «нормативи», які зазначені в Положенні про національний дослідницький університет.

Можливо має сенс нещодавнє висловлювання академіка В. Семиноженка, що ці «критерії надто формалізовані та суперечливі, а отже, не виконують головної мети – сприяти перетворенню кращих українських вузів на науково-навчальні заклади європейського рівня». «Акцент треба робити саме на високорезультативній дослідницькій діяльності, а значить, ми повинні кардинально змінити існуючий підхід до дослідницьких університетів. Не гнатися за кількістю вузів, які зможуть отримати новий престижний статус, а сконцентруватися на якості».

На наш погляд, така ситуація виникає й тому, що знову ми зупинилися на якомусь відрізку цього шляху. В Положенні зафіксовано, що «для надання університету статусу дослідницького (підтвердження або позбавлення такого статусу) МОН утворює комісію з числа працівників Міністерства, інших центральних органів виконавчої влади, що мають у підпорядкуванні національні університети, Національної та галузевих академій наук, ВАК, відповідних громадських організацій (за згодою)» [7]. А далі не зовсім зрозуміло, чи це конкурсний відбір, чи це просто у вільному режимі подання ВНЗ, що претендує на цей статус та розгляд його комісією тощо. Наведемо з цього приводу знову ж таки слова Д. Табачника з доповіді на підсумковій колегії МОН України 22.04.2010 р.: «Теж саме має відношення і до започаткованого нещодавно статусу дослідницького університету, які мають стати центром формування особливого інноваційного середовища, завдяки якому значна частка фінансування науки повинна здійснюватися галузями економіки та бізнесом».

Але все це зроблено поспіхом, без ретельного вивчення потенційних можливостей провідних університетів України щодо здобуття таких статусів, без вивчення національних особливостей у реалізації наукових проектів з використанням простого копіювання критеріїв і вимог інших країн Європи» [1].

Як зроблено в Росії. Спочатку вийшла Постанова уряду Російської Федерації про порядок конкурсного відбору програм розвитку університетів, по відношенню до яких встановлюється категорія «національний дослідницький університет» [12]. Далі Міністерство освіти оголосило у 2009 р. відповідний конкурс. На конкурс подаються програми розвитку, спрямовані на кадрове забезпечення пріоритетних напрямів розвитку науки, технологій, економіки, соціальної сфери, розвиток і впровадження у виробництво високих технологій і т.п. Таких конкурсів програм у Росії відбулося вже два. У першому конкурсі програм взяли участь 110 університетів, з яких за результатами незалежної експертизи, двоетапного обговорення, конкурсна комісія таємним голосуванням визначила 12 вузів-переможців [14, 16]. Другий конкурс програм претендентів на такий високий

статус відбувся у 2010 р. В ньому взяли участь 128 університетів, а переможцями за тією ж процедурою було визначено 15 ВНЗ [13, 15].

Отже, порівняємо підходи до проблеми впровадження нових моделей університетської освіти і науки в Україні і Росії. При тому, що загальний вектор дій збігається, є досить суттєві відмінності, основними з яких є: 1. У російському законодавстві вже введені шляхом затвердження у Державній думі всі основні положення, що торкаються діяльності федерального та національного дослідницького університетів. В Україні є тільки Положення про дослідницькі університети, затверджене Кабінетом Міністрів у квітні 2010 р. [11], але на законодавчому рівні, зокрема в Законі про Вищу освіту ці речі відсутні. 2. Категорія «Національний дослідницький університет» в Росії законодавчо надається на 10 років, в Україні на 5. П'ять років – це, на наш погляд, термін, за який важко здійснити дійсно важливі програми розвитку дослідницького університету європейського рівня. 3. Університети в Росії набувають статусу дослідницького лише через конкурс., у якому одночасно беруть участь усі університети, які претендують на цей високий статус. 4. У конкурсі в Росії беруть участь програми розвитку університетів та оцінюються сучасний стан і динаміка розвитку університету за останні три роки. За результатами конкурсу визначаються університети, яким надається статус національних дослідницьких університетів. В Україні спочатку у вільному режимі комісія МОН визначає надавати чи не надавати статус дослідницького університету претенденту, а потім після позитивного рішення такий університет протягом шести місяців розробляє програму свого розвитку.

У будь-якому випадку мета і в Україні, і в Росії одна – корінним чином змінити стан університетів в європейському і світовому освітньому співтоваристві. Але вже зараз, крім вказаних вище, проглядаються й інші складнощі на цьому шляху. Це і невирішені питання з законодавчою базою діяльності дослідницьких університетів, і проблеми їх фінансового та матеріального забезпечення у зв'язку з загальносвітовою фінансовою кризою, і неповна визначеність щодо критеріальних підходів і т.ін.

Створення конкурентоспроможної в європейських вимірах групи національних дослідницьких університетів є нагальною потребою. І наша доповідь спрямована на те, щоб привернути увагу до тих питань, які або ще не поставлені на порядок денний, або вирішуються формально, або знову ж таки вирішуються за старими підходами, які приводять до невтішних результатів. Перехід від моделі суто класичного університету до моделі сучасного національного дослідницького університету в Україні може відбутися і має відбутися, але лише за умови напруженої, прозорої, плідної діяльності всіх ланок держави і суспільства, які беруть участь у цьому процесі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Доповідь Міністра освіти і науки Дмитра Табачника на підсумковій колегії (22.04.2010 р., м. Харків) [Електронний ресурс]: <http://www.mon.gov.ua/main.php?query=ministry/head/tabachnyk/dopovid/>
2. Вищі навчальні заклади Сполучених Штатів Америки [електронний ресурс]: <http://www.carnegiefoundation.org>
3. Каверина Э.Ю. Высшие учебные заведения США: структура и классификация / Э.Ю. Каверина // США. Канада. Экономика, политика, культура. – 2004. – № 7. – С. 51 – 71.
4. Кодекс образования Франции. Законодательная часть. – С.: Статут, 2003. – 270 с.
5. Мотова Г.О. О культурно-исторических предпосылках типовой дифференциации учреждений образования / Г.О. Мотова // Alma Mater. – 2001. – № 6. – С. 8 – 11.
6. Положення про національний заклад (установу) України [Електронний ресурс]: zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=451%2F95
7. Положення про національний дослідницький університет [Електронний ресурс]: http://www.mon.gov.ua/newstmp/2010_1/03_03/Polozhennja_doslid_univer.doc
8. Поляков Н.В. Классический университет: от идеи античности к идеям Болонского процесса / Н.В. Поляков, В.С. Савчук. – Д.: Изд-во ДНУ, 2007. – 596 с.
9. Пономаренко Б.Т. Российское образование: состояние, проблемы, перспективы / Б.Т. Пономаренко // Вісн. нап. акад. держ. упр.. – 2006. – № 1. – С. 412 – 421.
10. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання надання вищим навчальним закладам статусу самоврядного (автономного) дослідницького національного університету» №76 від 3 лютого 2010 року на офіційному сайті Верховної Ради України
11. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про дослідницький університет» від 17 лютого 2010 року №163 на офіційному сайті Верховної Ради України
12. Постановление Правительства России от 13 июля 2009 г. N 550 «О конкурсном отборе программ развития университетов, в отношении которых устанавливается категория «национальный исследовательский университет» [Электронный ресурс]: <http://mon.gov.ru/pro/>
13. Приказ Минобрнауки России от 05 февраля 2010 г. N 104 «Об организации проведения в 2010 году конкурсного отбора программ развития университетов, в отношении которых устанавливается категория «национальный исследовательский университет» [Электронный ресурс]: <http://mon.gov.ru/pro/>
14. Список победителей первого конкурсного отбора программ развития университетов, в отношении которых устанавливается категория «национальный исследовательский университет» [Электронный ресурс]: <http://mon.gov.ru/pro/>
15. Список победителей второго конкурсного отбора программ развития университетов, в отношении которых устанавливается категория «национальный исследовательский университет» [Электронный ресурс]: <http://mon.gov.ru/pro/>
16. Требования к структуре и содержанию программ развития университетов, в отношении которых устанавливается категория «национальный исследовательский университет» [Электронный ресурс]: <http://mon.gov.ru/pro/>
17. Федеральный закон Российской Федерации от 10 февраля 2009 г. № 18 – ФЗ «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации по вопросам деятельности федеральных университетов» (опубликовано 13.02.09. Вступает в силу 24.02.2009). – Электронный ресурс: <http://mon.gov.ru/dok/fz/obr/5193>
18. Филиппова Л.Д. Высшая школа США / Л.Д. Филиппова. – М.: Наука, 1981. – 328 с.
19. Handbuch der Universitäten und Fachhochschulen. Deutschland, Österreich, Schweiz. – München, 2001. – 798 p.
20. Poliakov M.V. / CLASSICAL UNIVERSITY: from ideas of antiquity to ideas of the Bologna process / M.V. Poliakov, V.S. Savchuk. – Dnipropetrovsk: DNU Publishing House, 2010. – 408 p.
21. Watson D. University incorporation in the UK / D. Watson // From «A Tale of Two Countries: higher education incorporation in the UK and Japan» – 2005. – 8 p (окр.. відб.).

НАШІ ЮВІЛЯРИ

УДК 130.122

В.В. ІВАНЕНКО

У ПОШУКАХ «МОМЕНТУ ІСТИНИ» (ДО 70-РІЧЧЯ ПРОФЕСОРА ІСТОРІЇ А.Г. БОЛЕБРУХА)

Іваненко Валентин Васильович – проректор з науково-педагогічної роботи у сфері гуманітарної освіти та виховання молоді, завідувач кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, доктор історичних наук, професор

© В.В. Іваненко, 2010

Серед знакових постатей Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара почесне місце по праву займає відомий український історик, учений та організатор історичної освіти і науки, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України Анатолій Григорович Болебрух.

Ключовим, стратегічно незмінним імперативом життєвого кредо А.Г. Болебруха є його чітка й послідовна громадянська позиція, тверді переконання, засновані на вічних засадах доброчинності, справедливості, волелюбства, увібрane, що називається, з молоком матері правило жити чесно, відповідально, по совісті, незалежно від політичної погоди та кольорів державного прапора.

Як справжній учений-професіонал ювіляр не пішов слідом за тими колегами, чиє світоглядне обличчя, підходи та акценти пізнання минулого упродовж двох останніх десятиліть круто змінилися, хто почав буквально з одержимістю, нерідко всупереч реальним фактам, як то кажуть, «з точністю до навпаки» переписувати нашу історію, особливо відносно недавню, радянську, безсоромно жонглюючи оцінками, не дуже обтяжуючи себе при цьому належною аргументацією. Мовляв, все там було не так, не за стандартами демократії, гуманізму, загальнолюдських цінностей...

А.Г. Болебрух хоч і зазнав цілком зрозумілих трансформаційних впливів новітньої української історії, зумовлених передусім отриманою свободою творчості й доступом до нових масивів історичних джерел та іншої потрібної вченому-істориком інформації, проте завжди лишається, за великим рахунком, самим собою, вірним осно-

воположним принципам наукового пошуку. Напевно, не буде перебільшенням сказати, що понад усе для нього – встановлення «моменту істини», правди історії.

Напередодні знаменної дати в житті нашого друга і колеги хотілося б бодай стисло позначити найважливіші контури його біографії, віхи особистого і творчого зростання, підбити деякі попередні підсумки плідних науково-педагогічних студій знаного історика, патріота, громадського діяча.

Народився А. Г. Болебрух 20 жовтня 1940 р. у м. Кустанай (Казахстан) в родині службовців. Дитинство його, як і мільйонів одноліток, було обпалено війною, виснажене і травмоване страшенними поневіряннями тієї лиховісної пори й не менш болісних часів повоєнного виживання. Саме виживання, бо важко повною мірою уявити, чого довелося зазнати тоді хлопчику, тим паче залишившись у шестирічному віці без матері.

Після переїзду у 1952 р. в Україну звідки був родом батько, до Дніпропетровська, Анатолій продовжив навчання у середній школі, по закінченні якої протягом кількох років осягав премудрості робітничої професії й, навіть, став майстром на взуттєвій фабриці.

Та нестримна тяга до гуманітарних знань взяла таки гору. У 1962 р. вже цілком зрілою людиною, з певним життєвим досвідом Анатолій поступає за конкурсом на філологічний (з 1965 р. – історико-філологічний) факультет Дніпропетровського державного університету, який закінчує з відзнакою у 1967 р., стаючи дипломованим спеціалістом у галузі російської мови та літератури.

Здібного випускника помітили, запропонувавши йому посаду викладача кафедри російської мови. Одночасно він плідно співпрацював в університетській газеті «За передову науку», фактично виконуючи обов'язки її редактора.

Згодом А.Г. Болебрух вирішив круто змінити вектор своєї професійної кар'єри, обравши нову для себе спеціальність – історію. Очевидно, що цей вибір був продиктований не тільки давнім внутрішнім уподобанням до вивчення минувшини, прагненням проникнути в її найглибші таїни та хитросплетіння, але й стимульований щойно відродженою в університеті історичною освітою (1965 р.).

Як би там не було, але у жовтні 1969 р. філолог за фахом зараховується в очну аспірантуру по кафедрі історії СРСР і УРСР, і починає працювати під мудрим керівництвом завідувача кафедри, іменитого українського історика-аграрника, професора Д.П. Пойди. Цей плідний науковий і людський альянс у поєднанні з винятковою працьовитістю та наполегливістю Анатолія Григоровича виявився зрештою вельми плідним, вилившись в успішний захист у 1972 р. кандидатської дисертації на тему: «Борьба русского самодержавия с передовой общественно-политической мыслью второй половины XVIII в.» [2]. Відповідний науковий ступінь було присвоєно в квітні 1973 р.

Одразу по закінченні аспірантури і захисту дисертації, з жовтня того ж року, новоспечений учений-історик розпочинає науково-педагогічну діяльність на посаді викладача кафедри історії СРСР і УРСР (нині – російської історії), але вже у грудні 1972 р. переходить на щойно створену кафедру історіографії та джерелознавства, з якою цілком природно й пов'язує свою подальшу кар'єру, працюючи у сфері її наукового і дидактичного профілю.

Саме тут він сформувався як висококваліфікований фахівець, науковець, пройшовши шлях від викладача до професора, очільника кафедри. Думаю, не зайвим буде нагадати при цьому віхи його кафедрального сходження: з листопада 1973 р. – старший викладач, з травня 1975 р. – доцент (вчене звання присвоєно у березні 1977 р.), з квітня 1990 р. – професор (вчене звання присвоєно у травні 1991 р.), з грудня 1994 р. – завідувач.

Як пише сам А.Г. Болебрух, атмосфера наукового держання, що панувала на факультеті [21], а також здобутий ним власний досвід і накопичений дослідницький доробок спонукали його до подальшої «розкрутки» улюбленої історико-суспільствознавчої проблематики, дали можливість у другій половині 1980-х років піднятися на новий щабель професійного зростання. У 1989 р. він успішно захистив докторську дисертацію «Крестынский вопрос в общественной мысли России конца XVIII – начала XIX в.» [11] у спецраді Московського історико-архівного інституту (нині – Російський державний гуманітарний університет) під головуванням його тодішнього ректора, популярного політичного діяча перебувальної доби

професора Ю.М. Афанасьєва (науковий ступінь присвоєно у вересні того ж року).

Робота дістала високу оцінку провідної установи (кафедра історії СРСР Саратовського держуніверситету ім. М.Г. Чернишевського), офіційних опонентів – докторів історичних наук, професорів М.Т. Белявського, М.Д. Курмачової, А.Д. Степанського, інших вітчизняних науковців.

Протягом 1970–80-х рр. поступово розкрилася ще одна важлива грань характеру і внутрішнього потенціалу А.Г. Болебруха – його неабиякий організаторський хист, у чому особисто міг переконатися, працюючи пліч-о-пліч з ним у різних сферах життєдіяльності історичного факультету (такий статус цей підрозділ отримав з 1971 р.). Майже півтора десятиліття Анатолій Григорович працював заступником декана факультету, послідовно опікуючись спочатку вечірнім відділенням, потім науковою і навчальною роботою.

Із вдячністю згадує й сам ті вже відносно далекі, але і донині близькі, щемкі серцю часи, коли всі ми – викладачі, студенти, аспіранти – вчилися один у одного, працювали в досить сприятливому професійному мікрокліматі, заклавши відтоді добру традицію, яка живе й сьогодні, сповнені амбітних намірів та планів прагнули віднайти своє «місце під сонцем». Водночас то були насичені різними подіями роки, що стали багато в чому визначальними для структурування й вироблення стратегії розвитку відновленого факультету, пошуку ним власної ніші у вітчизняному просторі вищої історичної освіти і науки.

В той час були встановлені тісні ділові й дружні стосунки з провідними академічними установами та університетами СРСР, здійснювалися спільні наукові проекти, регулярно проводилися конференції, семінари, форуми, відбувався обмін досвідом, науковцями, студентами, аспірантами, виданими монографіями, збірниками, підручниками тощо. Зокрема, на факультеті побувало чимало маститих учених-істориків з Москви, Ленінграда, Києва та інших наукових і освітніх центрів країни. Серед них – академіки І.І. Мінц, Ю.Ю. Кондуфор, М.І. Супруненко, П.Т. Тронько, доктори наук, професори В.К. Гусєв, Р.Г. Скринніков, М.Т. Белявський, Н.Я. Ейдельман, В.О. Муравйов, О.С. Орлов, Ю.О. Львунін, В.Є. Іллєрицький, О.І. Рогов, В.Г. Сарбей, Ю.А. Пінчук, С.В. Кульчицький, В.Ф. Панібудьласка, П.П. Панченко та багато ін.

У квітні 1987 р. настав лідерський час для нього самого, коли він очолив факультет, як виявилось, на цілих 15 років (до 2002-го). Зауважимо принагідно, що це був дуже складний, суперечливий період, повний драматичних перипетій у житті країни та університету, обумовлений, головню, агонією і розпадом СРСР, виникненням та становленням нової незалежної Української держави, період, який супроводжувався глибокими і надзвичайно болісними

трансформаційними процесами в усіх сферах суспільного життя, руйнацією усталених світоглядних орієнтирів, духовно-моральних цінностей, появою й утвердженням у масовій свідомості нових, щоправда, далеко не завжди кращих від попередніх. До того ж, то був час різкого, обвального падіння престижності освіти і науки, соціального статусу їх працівників, небувалою «відпливу інтелекту» за кордон.

Звичайно, все це вносило елементи певної дисгармонії і напруженості в життєві будні колективу факультету, вимагаючи особливої виваженості, такту, делікатності з боку керівництва. Саме такий стиль управлінської культури й демонстрував у ті непрості роки декан А.Г.Болебрух, який чудово розумів, що життєдіяльність очолюваного ним підрозділу як ніколи була поставлена в жорстку залежність від особистісних і професійних якостей керівника. І він з честю витримав цей суворий іспит за право нести тяжку лідерську ношу в колективі.

Основним лейтмотивом діяльності А.Г.Болебруха на посаді декана була, на наш погляд, з одного боку, генеральна установка на збереження та зміцнення інтелектуального й організаційного потенціалу, нагромадженого за радянських часів, а з іншого – принципове неприйняття вульгарно-революційних пострадянських гасел та практик, спрямованих на кардинальну ревізію методології історичного пізнання і організації наукових досліджень. Іншими словами, чергової, тепер уже «демократичної, атаки» на історію декан не допустив.

Головне, що факультет за час болєбрухівського «правління» зазнав істотних змін не тільки у площині організаційно-структурних перетворень, а й за престижно-іміджевим позиціонуванням. У результаті, спираючись на підтримку своїх найближчих помічників (доц. С.С. Волкобая, доц. О.Г. Хмельникова, проф. В.В. Підгаєцького), завідувачів кафедр (проф. М.П. Ковальського, проф. В.К. Якуніна, проф. Г.К. Швидько, доц. В.І. Костенка, проф. С.І. Світленка, доц. М.Д. Мартинова, доц. С.Й. Бобилевої, проф. В.В. Іваненка), всього професорсько-викладацького корпусу, спільними зусиллями вдалося зберегти існуючі наукові школи і навіть приростити кадровий потенціал за рахунок припливу низки нових докторів і кандидатів наук, відкрити кафедру історії України (1989), заснувати науково-дослідну лабораторію історії Придніпровського регіону (1990), реконструювати і відновити музей історії університету тощо.

Цілком заслужено пишається Анатолій Григорович і своєю безпосередньою причетністю до організації трьох нових спеціальностей у структурі істфаку – «правознавство», «політологія», «соціологія», які згодом виділилися в окремі юридичний та соціально-гуманітарний факультети, чим, до речі, завершився процес структурування соціогуманітарної освіти в уні-

верситеті в межах існуючих тут на той момент напрямів підготовки фахівців такого профілю. Навряд чи слід зайвий раз повторювати, наскільки важко було це зробити наприкінці 1980 – початку 1990-х років.

Сумлінне і результативне виконання посадових обов'язків декана та завідувача кафедри (до 2006 р.) професор А. Г. Болебрух поєднував із плідною роботою в спеціалізованій вченій раді по захисту кандидатських (пізніше - докторських) дисертацій з історичних наук при Дніпропетровському державному (з 2000 р. – національному) університеті, яку він очолював упродовж 1988 – 2004 рр., активно сприяючи організаційному й творчому забезпеченню атестації науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації. Особисто вчений підготував чотирьох докторів (Є.І.Бородін, О.І.Журба, Ю.А.Святець, О.Б.Шляхов) і дванадцять кандидатів наук (В.М. Бекетова, Ю.В.Давиденко, М.В.Зенкін, Г.І.Карпенко, С.М.Келембет, Є.М.Луняк, Ю.М.Пазинич, М.А.Руднев, А.В.Хрідочкін, В.В.Ченцов, Н.В.Ченцова, Н.К.Чернишова), переважно в галузі історії суспільної думки, взаємин влади і суспільства (у найширшому розумінні цієї понятійної категорії) на теренах України та Росії XVIII – XX ст. Чільне місце в дисертаціях займають джерелознавчі та історіографічні дослідження, причому їхня тематична амплітуда є вельми широкою [31].

А.Г. Болебрух був принциповим і прискіпливим відповідальним редактором головного друкованого органу історичного факультету – «Вісника Дніпропетровського університету. Серія історія та археологія» – від його заснування у 1993 р. до 2002 р., редагував міжвузівський збірник наукових праць «Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України» (1995 – 2007), входив і входить до редколегій низки інших фахових видань університету і регіону, зокрема періодичних часописів «Бористен», «Грані», «Гуманітарний журнал» та ін.

А.Г. Болебрух – один з кращих лекторів історичного факультету, університету в цілому, він неодноразово ставав переможцем оглядів-конкурсів педагогічної майстерності у рідному ВНЗ. Кілька десятиліть поспіль професор читав самостійно розроблені чи, говорячи інакше, авторські навчальні курси з палеографії, історіографії, спецкурси, пізніше сфокусував свою увагу переважно на такій нормативній дисципліні, як «Історія суспільної думки», що взагалі стала генеральним вектором його наукових студій.

В активі А.Г. Болебруха також ціла низка підготовлених й виданих для студентів навчальних та методичних посібників до базових і спеціальних курсів, які він викладав й продовжує викладати на історичному факультеті. З-поміж них відзначимо такі: «Теоретические вопросы развития историографии XVIII в.» (1979), «Русская просветительская мысль конца XVIII – начала XIX

века» (1983), «Історія суспільної думки» (1993), «Історія суспільної думки України (друга половина XIX – поч. XX ст.)» (1994) та ін. Крім того, були ще розділи чи підрозділи в колективних навчально-методичних виданнях.

Палітра наукових інтересів А.Г. Болебруха є досить широкою, різнобарвною, так би мовити, охоплюючи кілька галузей знання – власне історію, джерелознавство, історіографію, історіософію, літературу, культурологію, політологію тощо. Не обійшов його навіть такий розповсюджений жанр нашого повсякденного спілкування на побутовому рівні, як історичні анекдоти, внаслідок чого з'явилася цікава і оригінальна книжка, яку, вочевидь, теж можна вважати у певному сенсі різновидом історичного джерела [35].

Сумарний опублікований «багаж» ювіляра перевищує 130 найменувань праць, у тому числі 7 монографій, низка навчальних посібників та хрестоматій, книг іншої фахової спрямованості [34]. Йдеться про серйозні, новаторські в масі своїй речі, які можуть слугувати взірцем дослідницької культури, більше того, еталоном розв'язання наукових завдань, окрасою вітчизняного історіографічного процесу.

Центральним же напрямом, стрижнем інноваційних наукових пошуків А.Г. Болебруха стали проблеми української і російської суспільної думки як інтелектуального ресурсу взаємодії влади та суспільства на обширному тлі євразійського геополітичного простору в XVIII – XIX ст. [21].

Показово, що історик обрав для дослідження проблему взаємин імперської влади й суспільства Росії, зробивши акцент на питаннях функціонування цензурних органів та їх непростих стосунків з літературними колами «віку Просвітництва». Уже перші статті А.Г. Болебруха («Из истории назначения цензоров в России» [6], «Продворянская направленность цензурного законодательства в России XVIII в.» [18], «А.Н.Радищев о положении печати в царской России» [1]) продемонстрували принципову установку автора на вивчення «незручної» проблематики, яка начебто входила у канон вітчизняної історіографії, однак явно не перебувала на передньому краї історіографічного процесу.

У своїх дослідженнях А.Г. Болебрух розкрив конкретний механізм діяльності цензурних органів російського царату проти опозиційної суспільної думки XVIII ст. Низка статей присвячена історичним і суспільним поглядам українських та російських просвітителів XVIII – початку XIX ст.

А. Г. Болебрух уперше у вітчизняній історіографії розглянув особливості просвітительської критики феодально-кріпосницького ладу, специфіку еволюції української суспільної думки упродовж XVIII – початку XX ст.

Результати багаторічних досліджень окресленої проблематики були узагальнені спочатку в невеликих за обсягом книгах «Передовая

общественно-политическая мысль второй половины XVIII века и царизм» (1979) [15], «Передовая общественно-политическая мысль России и Украины (от Радищева до декабристов)» (1987) [16], «Критика феодально-крепостнического строя в трудах русских и украинских просветителей XVIII – начала XIX века» (1988) [12], а потім і в фундаментальних монографіях «История общественной мысли XI – начала XIX в.» (1993) [10] й «Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI – XIX ст.)» (2008) [14]. Останні два видання є основними працями професора, в яких з усією повнотою та глибиною втілена в життя його концептуальна парадигма.

Однією із заслуг А.Г.Болебруха є те, що він зібрав, опрацював та прокоментував найвидатніші пам'ятки української суспільної думки XVIII – початку XX ст. Вже у ході формування сучасної української історіографії, протягом 1990-х рр., він ініціював видання й особисто упорядкував тексти двох хрестоматій: «Історія суспільної думки України (друга половина XIX – початок XX ст.)» (1994) [30] і «Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.)» (1995) [32]. У результаті саме за активної участі нашого дослідника багато вітчизняних артефактів історіографії та суспільної думки XVIII–XIX ст. були, по суті, заново вписані в історіографічний процес.

Іншим важливим аспектом дослідницьких розвідок А.Г. Болебруха, що проходить «червоною ниткою» крізь всю його наукову творчість, стала історико-персоналогічна проблематика, аналіз життєдіяльності й поглядів цілої плеяди діячів суспільної думки та історичної науки Росії й України XVIII–XIX ст., біографії яких залишалися недостатньо вивченими. Це, насамперед, І.М. Болтін, О.С.Гангелов, О.І.Герцен, М.М. Дружинін, А.С.Кайсаров, В.Н.Каразін, М.М.Карамзін, В.О.Ключевський, Я.П.Козельський, В.В.Пассек, В.В.Попугаєв, О.М.Радіщев, М.М.Сперанський, В.М.Татіщев, П.А.Словцов, А.Л.Шльоцер, Д.І.Яворницький та ін. Наголосимо, що А.Г.Болебрух є співавтором першої капітальної монографії про життя та діяльність визначного громадського і державного діяча кінця XVIII – першої чверті XIX ст., засновника Харківського університету В.Н.Каразіна (2005) [4].

Новаторським підходом і концептуальною свіжістю відзначаються дослідження А.Г. Болебруха та його учнів, присвячені методології й методиці аналізу джерел з історії суспільної думки. Окремою «гілкою» такого роду студій є проблема вивчення художньої літератури з позицій історичного джерелознавства. У першу чергу аналітичній реконструкції була піддана художня проза XVIII–XIX ст. Серед робіт з цієї теми виділимо статті: «Художня література в джерелознавчому аспекті» (1997) [22], «Державное величие и человеческая судьба

(«Медный всадник» А.С.Пушкина и его историческая значимость» (2006) [5], «Російське суспільство кінця ХІХ ст. у чеховській інтерпретації» (2008) [20] та ін.

Зкінця 1980 – початку 1990-х рр. А.Г.Болебрух у своїх публікаціях активно і твердо відстоює комплексний підхід до розробки та реалізації наукової концепції гуманізації освіти, позиціонує себе одним із безкомпромісних борців з кон'юнктурою в сучасній історичній науці, сміливим критиком «довколанаукової» історіографії й різновидів сучасної історичної міфології. Ряд статей вченого («Историческая наука и политика» (1999) [7], «История как приращение культуры» (2001) [9], «Методология истории: поиск новых основ» (2000, в соавторстве с В.К.Якуниным) [13], «История истории: муки повторной самоидентификации» (2008) [8]) віддзеркалюють його кроки у пошуках нового теоретико-методологічного підґрунтя функціонування історичної науки в сучасному соціокультурному просторі.

У численних публічних виступах, статтяхесе А.Г.Болебруха відчувається гострий біль з приводу невідвратної втрати частини нашої багатой культурної спадщини у пострадянські часи. Історик при цьому не тільки констатує наявність тривожної тенденції, а й пропонує конкретні шляхи виходу із ситуації культурного нігілізму і не лише стосовно історичної науки та освіти, але й взагалі щодо пострадянського соціуму в цілому. Спеціальні його роботи останніх років (приміром, «Вавілонський синдром, або Один розум – добре, а два?.. (історіософська рефлексія над сучасністю)» (2008) [3] та ін.) присвячені загальним філософським роздумам про культурні виклики сучасності й про їхній вплив на інтелектуальне середовище, на світосприйняття і культуру поведінки сучасної людини.

Відмітною рисою наукових та публіцистичних розвідок Анатолія Григоровича є також відсутність стильової й термінологічної еkleктики, досить характерної для нинішньої історіографічної ситуації. Про рівень якісних параметрів його робіт свідчить хоча б той факт, що чимало з них друкувалися у солідних періодичних наукових виданнях Києва, Харкова, Одеси, Москви, Мінська, Тбілісі, Новосибірська, Катеринбурга, Саратова, Воронежа, Твері та інших провідних центрів історичної науки і освіти.

У 1990 р. з ініціативи А.Г.Болебруха, як уже зазначалося, була створена науково-дослідна лабораторія «Історія Придніпровського регіону» в структурі історичного факультету. Цей підрозділ (а його незмінним науковим керівником й дотепер є сам Анатолій Григорович) відіграв досить помітну роль у справі інституціоналізації історико-краєзнавчого руху на Придніпров'ї в період становлення української державності.

Близько двох десятиліть у сфері наукової уваги А.Г.Болебруха перебуває історико-урбаністична

проблематика. Особливий акцент при цьому зроблений на системне вивчення історії Дніпропетровська. Не випадково професор став ініціатором і натхненником створення двох фундаментальних праць з історії міста, які побачили світ з початку нового тисячоліття – «Дніпропетровськ: віхи історії» (2001) та «Історія міста Дніпропетровська» (2006), ознаменувавши завершення важливого етапу в організації історико-урбаністичних студій у нашому краї.

Адже не секрет, що донедавна минуле Катеринослава–Дніпропетровська залишалося менш вивченим, ніж інших великих міських центрів Півдня і Сходу України (Харків, Одеса та ін.). Це пов'язано щонайперше з серйозними прогалинами у формуванні та збереженні джерельної бази на місцях, з одного боку, і взагалі відсутністю традиції локально-історичних досліджень у регіоні протягом ХІХ–ХХ ст. – з іншого. Особливо гостро постала проблема відсутності концептуальних робіт, присвячених історії Катеринослава–Дніпропетровська, в яких би не тільки спорадично висвітлювалися окремі віхи її минувшини, а й визначалися шляхи виходу на омріяні висоти. Обидві згадані монографії [24, 29] значною мірою вирішують це завдання, демонструючи схожість методологічних і концептуальних підходів щодо історії генезису та формування міста Дніпропетровська, а також спадкоємність і стабільність авторського колективу, очолюваного в обох випадках А.Г.Болебрухом.

Слід зазначити також, що А.Г.Болебрух зробив помітний внесок у вивчення історії вищої школи Придніпров'я, передусім свого рідного університету. Так, він фактично очолював підготовку перших двох видань історії Дніпропетровського університету (1988, 1993) [23, 26], а потім як спів-автор брав найактивнішу участь у структурній модернізації та інформаційному доповненні двох наступних (2003, 2008) [27, 28].

За багаторічну плідну науково-педагогічну діяльність А.Г.Болебрух удостоєний низки високих нагород: почесного звання «Заслужений працівник народної освіти України» (1993), нагрудних знаків «За отличные успехи в работе» Державного комітету СРСР з народної освіти (1978), «За наукові досягнення» Міністерства освіти і науки України (2009), почесних медалей «За вірну службу рідному місту» (2006), «За вірну службу ДНУ» (2008) та ін. У 1999 р. обраний дійсним членом Української академії історичних наук. Має численні подяки, грамоти Міністерства освіти і науки України, Академії педагогічних наук України, регіональних властей та керівництва ДНУ.

Насамкінець хочеться щиросердно привітати високоповажного ювіляра, надійного друга і вимогливого колегу зі знаменною подією й побажати міцного здоров'я, щастя, благополуччя, збереження життєдайної сили духу та сили волі, потужної інтелектуальної енергетики, нових творчих здобутків на ниві улюблених справ.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Болебрух А. Г. А. Н. Радищев о положении печати в царской России / А.Г. Болебрух // Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения : сб. науч. тр. / отв. ред. В. Я. Борщевский. – Д., 1977. – С. 43–52.
2. Болебрух А. Г. Борьба русского самодержавия с передовой общественно-политической мыслью второй половины XVIII в. : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «История СССР» / А. Г. Болебрух. – Д., 1972. – 18 с.
3. Болебрух А. Г. Вавилонський синдром, або Один розум – добре, а два?.. (Історіософська рефлексія над сучасністю) / А. Г. Болебрух // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Серія Історія та археологія / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2008. – Вип. 16. – С. 214–219.
4. Болебрух А. Г. Василь Назарович Каразін. 1773–1842 / А. Г. Болебрух, С. М. Куделко, А. В. Хрідочкін. – Х., 2005.
5. Болебрух А. Г. Державное величие и человеческая судьба («Медный всадник» А. С. Пушкина и его историко-вая значимость) / А. Г. Болебрух // Праці гістарычнага факультэта : навук. зб. / рэдкал.: У. К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2006. – Вип. 1. – С. 185–188.
6. Болебрух А. Г. Из истории назначения цензоров в России / А.Г. Болебрух // Сб. науч. ст. аспирантов кафедры истории СССР и УССР / отв. ред. Д. П. Пойда. – Д. : ДГУ, 1971. – С. 119–125.
7. Болебрух А. Г. Историческая наука и политика / А. Г. Болебрух // Грані. – 1999. – № 2. – С. 5–9.
8. Болебрух А. Г. История истории: муки повторной самоидентификации / А. Г. Болебрух // Харк. історіографічний збірник : зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Посохов. (відп. ред.) та ін. – Х. : ХНУ, 2008. – Вип. 9. – С. 4–14.
9. Болебрух А. Г. История как приращение культуры / А. Г. Болебрух // Вісник Дніпропетр. ун-ту: Історія та археологія / редкол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д. : РВВ ДНУ, 2001. – Вип. 6. – С. 3–9.
10. Болебрух А. Г. История общественной мысли XI – начала XIX вв. / А.Г. Болебрух. – Д. : Изд-во ДГУ, 1993. – 224 с.
11. Болебрух А. Г. Крестьянский вопрос в общественной мысли России конца XVIII – начала XIX в. : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора ист. наук : спец. 07.00.02 «История СССР» / А. Г. Болебрух. – М., 1989. – 34 с.
12. Болебрух А. Г. Критика феодально-крепостнического строя в трудах русских и украинских просветителей XVIII – начала XIX века / А. Г. Болебрух. – Д., 1988.
13. Болебрух А. Г. Методология истории: в поисках новых основ / А. Г. Болебрух, В. К. Якунин // Грані. – 2000. – № 2. – С. 3–10.
14. Болебрух А. Г. Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI–XIX ст.) / А. Г. Болебрух. – Д., 2008.
15. Болебрух А. Г. Передовая общественно-политическая мысль второй половины XVIII века и царизм / А.Г.Болебрух. – Д., 1979.
16. Болебрух А. Г. Передовая общественно-политическая мысль России и Украины (от Радищева до декабристов) / А.Г. Болебрух. – Д., 1987. – 64 с.
17. Болебрух А.Г. Проблемы отечественной истории в русской журналистике первой половины XIX века / А.Г.Болебрух, В.И.Шевцов. – Д., 1982.
18. Болебрух А.Г. Продворянская направленность цензурного законодательства в России XVIII в. / А.Г. Болебрух // Некоторые проблемы социально-экономического и политического развития Украинской СССР : сб. науч. тр. / отв. ред. Д. П. Пойда. Вип. 3. – Д., 1972. – С. 130–137.
19. Болебрух Анатолий Григорович // Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеса Гончара : бібліограф. довідник / редкол.: М. В. Поляков (голова) та ін. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Д., 2008. – С.55–56.
20. Болебрух А. Г. Російське суспільство кінця XIX ст. у чеховській інтерпретації / А. Г. Болебрух // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України : зб. наук. пр. / редкол.: О. І. Журба (відп. ред.) та ін. – Д., 2008. – С. 13–22.
21. Болебрух А. Г. Університет – доля моя! / А. Г. Болебрух // Дніпропетровський університет. – 2008. – 14 жовт.
22. Болебрух А. Г. Художня література в джерелознавчому аспекті / А. Г. Болебрух // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Мова науки. Термінологія : зб. наук. пр. / редкол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д., 1997. – С. 88–97.
23. Днепропетровскому государственному университету – 70 лет / Под общ. ред. В. Ф. Приснякова. – Д., 1988.
24. Дніпропетровськ: віхи історії / упоряд. А. Г. Болебрух, С. А. Квітка; редкол.: С. А. Квітка (гол. ред.) та ін. – Д. : Грані, 2001. – 256 с.
25. Доктор историчних наук, професор Анатолій Григорович Болебрух (до сорокаріччя наукової діяльності) // Дніпропетр. іст.-археограф. зб. : зб. наук. пр. / за ред. О. І. Журби. – Д., 2009. – Вип. 3: На пошану професора Анатолія Григоровича Болебруха. – С. 12–34.
26. История Днепропетровского университета / редкол.: В.Ф. Присняков (отв. ред.) и др. – 2-е изд., испр. и доп. – Д., 1993. – 238 с.
27. Історія Дніпропетровського національного університету / редкол.: М. В. Поляков (голова) та ін. – 3-те вид., перероб. і доп. – Д., 2003.
28. Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеса Гончара / редкол.: М. В. Поляков (голова) та ін. – 4-те вид., перероб. і доп. – Д., 2008.
29. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А.Г. Болебруха. – Д., 2006.
30. Історія суспільної думки України (друга половина XIX – початок XX ст.): Хрестоматія / укл. А.Г. Болебрух. – Д., 1994.
31. Кандидатські дисертації, захищені під керівництвом професора А. Г. Болебруха. Докторські дисертації, виконані при консультуванні професора А. Г. Болебруха // Дніпропетр. іст.-археограф. зб. Вип. 3. – С. 47–48.
32. Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія / редкол.: А.Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д., 1995.
33. Різниченко Д., Бути деканом нелегко / Д. Різниченко, О. Якименко // Ми – з класичного університету. Дніпропетровський національний: час, події, люди / За заг. ред. М.В. Полякова. – 2-ге вид., доп., перероб. – Д., 2008. – С. 15–17.
34. Список наукових праць доктора історичних наук, професора Болебруха А.Г. // Дніпропетр. іст.-археограф. зб. Вип. 3. – С. 35–46.
35. 300 исторических анекдотов / сост. А.Г. Болебрух. – Д., 1992. – 144 с.

ВАЛЕРИЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ ПАНФИЛОВ. К 65-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ

30 декабря 2010 научная общественность будет отмечать юбилей известного ученого в области философии математики, философских проблем науки, истории философии и духовного творчества, доктора философских наук, профессора Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара, заведующего кафедрой философии Днепропетровского отделения Центра гуманитарного образования НАН Украины В.А.Панфилова.

Валерий Александрович родился в городе Днепропетровске. Начальное образование получил в школе № 37, средне-техническое в Днепропетровском механическом техникуме (ныне техникум ракетно-космического машиностроения), который закончил в декабре 1963 году по специальности 0583 – проектирование корпусов ракет. Почти год до ухода в Советскую Армию проработал технологом в цехе по сборке спутников Южного машиностроительного завода. В войсках ПВО СССР служил шифровальщиком в штабе дивизии ПВО (г. Одесса).

После окончания в 1972 году механико-математического факультета ДГУ (специальность – теоретическая механика) работал инженером системотехником в Головном информационно-вычислительном центре Министерства черной металлургии Украины. В январе 1974 года был зачислен в аспирантуру кафедры философии ДГУ, на которой и прошла вся последующая научная, педагогическая и общественная деятельность В.А. Панфилова.

Все годы учебы и работы в университете юбиляр много внимания уделял общественной и организационной работе. Он трудился в студенческом строительном отряде в Тюмени (1968). О его работе секретарем комитета комсомола механико-математического факультета ДГУ в 1970 году тепло вспоминают Н.П.Летучая (Малик), А.Г.Хмельников, В.В.Стукало, Г.И.Булавка (Гайсюк), О.И.Вдовин, А.М. Ахметшин, Н.Ф.Огданский и многие студенты ММФ. В разные годы выполнял обязанности члена комитета комсомола, о чем помнят Е.И.Бородин, А.Н.Тишкин, А.Лантух; секретаря партийного бюро кафедры философии ДГУ (1983–1990);

профсоюзного комитета ДГУ с Г.И. Щербаковым, А.Б.Филатовым; партийного комитета университета вместе с П.П.Падуном, В.В.Иваненко, в 1982 году был заместителем ответственного секретаря приемной комиссии ДГУ В.Г. Мусияки.

Учеба и работа одарили проф. В.А.Панфилова, по его словам, роскошью человеческого общения со многими коллегами по университету – старшими товарищами: В.И.Моссаковским, П.А.Загубиженко, Е.Н.Шабалиной, А.В.Корнеевым, Г.А.Заиченко, А.В.Семущиным и многими другими; ровесниками – Н.В.Поляковым, А.А.Кочубеем, Н.М.Дронем, А.Е.Пахомовым, А.Н. Приваловым, С.А. Смирновым, А.Ф.Саниным, В.И.Кузьменко, В.М.Калашниковым, В.А.Катаном, В.И.Пронякинским (всех не перечислишь); младшими коллегами – по возрасту – А.С.Токовенко, Т.Н.Талько, И.В.Бунаковой; народными депутатами Украины А.В.Корнеевым, О.В.Петровым и многими аспирантами, студентами, магистрами, преподавателями, сотрудниками университета, других вузов и научных организаций НАН Украины.

Неуемная энергия и одержимость в творчестве стали истоком его научной работы. Техническое, математическое и механическое образование, опыт работы на конвейере по сборке тракторов и спутников на ЮМЗ не помешали, а наоборот помогли ему внести определенный вклад в разработку истории и теории философии математики, исследование философских проблем науки и техники, уяснение некоторых аспектов обретения духовной культуры и творчества, исследование философских вопросов гуманитарного знания.

В мае 1980 года защищена кандидатская диссертация, в марте 1992 года докторская – «Взаимодействие философии и математики: генезис и структура» (Специализированный совет Киевского государственного университета). Две защиты диссертаций по философии математики в КГУ были бы невозможны без сотрудничества с профессорами О.И.Кедровским, В.Я.Перминовым (Москва), И.З.Цехмистро (Харьков), В.А.Босенко, М.А.Булатовым, И.В.Бычко, Т.С.Пикашовой, Л.А.Соловьев, В.Г.Семеновым, С.А.Кошарным, Е.Андросом и многими другими, а также без участия Н.Ф.Тарасенко, В.И.Ярошовца,

А.Н.Конверского, Ю. Кушакова, Т.В. Мотренко, В.И. Гусева, В.А. Рыжко, А.В. Корнеева, Е.И.Суименко, Н.А. Сапон и др. В мае 1992 г. избран на должность профессора Днепропетровского университета вместе с действующим тогда президентом Украины Л.Д. Кучмой.

Основные научные работы В.А. Панфилова связаны с развитием истории философских проблем науки (математики), историей античной и новоевропейской философии, уяснением вклада русской философии XIX-XX в.в. в осмысление духовности, творчества и культуры. Им изданы 7 монографий (из них две в соавторстве) и 8 учебных и методических пособий – Генезис диалектического осмысления математики. Д.: ДГУ, 1991.; Философия математики Платона. Д.: ДГУ, 1997; Философия математики Декарта. Д.: ДНУ, 2001, Философия математики Лейбница. Д.: ДНУ, 2004, Немецкая классическая философия. Д.: ДНУ, 2005, Философия науки Нового времени. Д., ДФЭА, 2008 и др. Всего им опубликовано более 150 научных и методических работ.

Широка география научного сотрудничества В.Панфилова. Он принимал участие во всесоюзных симпозиумах по «Философии естественных наук» (Институт философии АН СССР) и «Закономерностям развития математики» (Московский государственный университет), конференциях по философии, логике и методологии науки в Москве, Ленинграде, Алма-Ате, Риге, Казани, Киеве и семинарах по философии математики в МГУ.

Научные исследования В.А. Панфилова координируются с работами ведущих ученых Московского госуниверситета (проф. А.Г. Барабашев, проф. В.Я. Перминов), Киевского госуниверситета (проф. О.И. Кедровский, проф. В.И. Ярошовец, проф. Л.А. Соловей, проф. Л. Сидоренко), Центра гуманитарного образования НАН Украины (проф. В.А.Рыжко), Харьковского госуниверситета (проф. И.З. Цехмистро) и др.

В.А. Панфилов организовал в 1995 году научно-исследовательскую лабораторию «Философия науки и образования», которая выполняла госбюджетные НИР по темам, финансируемым Министерством образования и науки Украины: Философия математики в истории диалектики (1996-1998), Философия науки и духовная культура на рубеже тысячелетий (1999-2001), Духовные измерения философии науки (2002-2004), История философии математики (науки) как проявление духовного творчества (2005-2007).

Валерий Александрович Панфилов один из инициаторов создания в 1993 году единственного на Украине журнала «Вестник Днепропетровского университета» – серия: «История и философия науки и техники», ответственным редактором которого он является. В 2008 году вышел 15–16 выпуск.

Участвует в работе редакционного совета «Вестников Днепропетровского университета (всех серий), в том числе «Философия, социология, политология», редакционных коллегий журналов

– «Грани»; «Философия, культура, жизнь» и др.

Его ученики стали кандидатами и докторами философских наук: В.Б. Окорочков (1997, д.ф.н. 2003), С.В. Шевцов (2000, д.ф.н. 2008), А.В. Халлапис (2002, д.ф.н. 2008), О.Е. Высоцкая (2003), С.В. Ставченко (2003), А.П. Варшавский (2004), А.И. Демчик (2007).

Принимает участие в аттестации научно-педагогических кадров работая в Специализированном совете ДНУ по защите докторских диссертаций по специальностям – история философии и философия науки.

Научную работу успешно соединяет с педагогической и воспитательной деятельностью на кафедре философии ДНУ, где преподает с 1977 года и читает курсы – Философия математики, Философия, Общая теория систем, Логика и методология науки, Философия Нового времени, Немецкая классическая философия, Методология и организация научных исследований и др. Под его руководством подготовлены и отлично защищены дипломные работы бакалавров и магистров по истории философии – Ю. Маленко, Д.Иванченко (защита которой проводилась на английском языке) и др. Коллеги, студенты, аспиранты, магистры, слушатели ФПК отмечают лекторское мастерство, теоретическую нагруженность, доступность и методическое совершенство его учебных занятий.

В.А.Панфилов внес серьезный вклад в лицензирование новой специальности «философия» на социально-гуманитарном факультете ДНУ в 2002 году, что было бы невозможно без поддержки Н.В. Полякова, А.А. Кочубея, В.Г. Мусяйки, В.Г. Викторова, декана философского факультета КНУ им. Т.Шевченко А.Н. Конверского, ректора Киевского национального университета им.Т.Шевченко Л.В. Губерского, В.И. Ярошовца, К.М. Левкивского и др.

Хорошие отзывы о его преподавании можно услышать от руководства и коллег Национального горного университета (Г.Г.Пивняк, Ю.А.Шабанова), Днепропетровской медицинской академии (Г.В.Дзяк, А.В.Батура, В.Н.Степаненко), Института Геотехнической механики НАН Украины (А.Ф.Булат, В.В.Виноградов, В.Г.Перепелица), Центра гуманитарного образования НАН Украины (В.А.Рыжко), народных депутатов Верховного Совета Украины разных созывов – А.В. Корнеева, О.В.Петрова.

На традиционных встречах выпускников ДМТ – В.П.Подмогильного, В.Гаевского, В.Толмачева, В. Красовского, В.Вахрушева, А.Коротуна, Е.Ярмольчука, М.Копылова – и ДГУ – В.Пожуева, Б.Прокофьева, В.Клешни, И. Бондик, А.Зеленского и др. с удовольствием вспоминаются студенческие годы, праздники в общестиях, участие в строительстве техникума, первого и девятого корпусов университета и многое другое.

Валерий Александрович любит художествен-

ную литературу (Ф.М. Достоевский, А. Дюма и др.), поэзию русского серебряного века, классическую музыку, театр (БДТ, Драмы и комедии на Таганке, Одесский – оперы и балета и т.д.) и спорт (в школе занимался спортивной гимнастикой, в университете – академической греблей в распашной четверке).

Особо стоит рассказать о родных и близких юбиляра. Проф. Панфилов В.А. родился в семье Александра Михайловича – капитана Советской Армии, кавалера орденов Александра Невского, Боевого Красного Знамени, Красной Звезды, Отечественной войны и других боевых наград. Большое влияние на становление Валерия и его сестры Ольги оказали мама – Антонина Андреевна и тетя – Клавдия Андреевна Просихина, которых немцы во время Великой Отечественной войны вывезли из Сталинграда, где погибли два его малолетних брата – Виталик и Игорь.

Жена Лариса Николаевна, сын Алексей (закончил биологический /1997/ и юридический /2001/

факультеты ДГУ) и дочка Анна (выпускница Института экономики /2003/ и юридического факультета /2004/ ДНУ), муж дочери Геннадий Леонтович (физико-технический факультет ДНУ и экономический НГУ) и внук Александр являются надежной опорой и поддержкой ученого в его творческих поисках.

В.А.Панфилов награжден медалью «XX лет Победы в Великой Отечественной войне», знаком «Отличник образования Украины», похвальными грамотами ДНУ, парткома ДГУ, Жовтневого райкома ЛКСМУ.

Доктор философских наук, профессор кафедры философии Днепропетровского университета, проф. В.А. Панфилов полон энергии, научных планов на будущее, новых идей. Коллеги и друзья желают ему доброго и спокойного здоровья, устойчивого и радостного счастья, вдохновенного и стабильного творчества, жизненной умиротворенности, непоколебимого спокойствия и радостного семейного благополучия.

Редакция альманаха «Грани»

ЛИТЕРАТУРА:

1. Генеза. № 1 (11) Философия. История. Политология. К., Генеза 2006. – С. 148-150.
2. Днепропетровский государственный университет внутренних дел (1966-2006). – Д., 2006. – С.74-75, 248.
3. История Днепропетровского университета. – Д., 1993. – С.214, 235.
4. История Днепропетровского национального университета. – Д., 2003. – С. 132, 135, 150, 155, 187, 189, 191.
5. История Днепропетровского национального университета. – Д., 2008 – С.182, 212, 263, 266, 269, 272.
6. Профессора Днепропетровского национального университета: Биографический справочник. – Д., 2003. – С.193- 104.
7. Профессора Днепропетровского национального университета: Биографический справочник. – Д., 2008. – С.355-356.
8. Философский факультет Киевского национального университета. История и современность. – К., 2001. – С.14.